

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КЛАСИЧНИЙ ПРИВАТНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

Чумаченко Денис Сергійович

УДК:316.42.072.22:303.7(477)

..

ДИСЕРТАЦІЯ

**СОЦІОКУЛЬТУРНІ І СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВІ ЧИННИКИ
КОРУПЦІЙНИХ ПРАКТИК В СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ
СУСПІЛЬСТВІ: СОЦІОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ**

054 – Соціологія

Подається на здобуття наукового ступеня
доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

_____ Д. С. Чумаченко

Запоріжжя – 2021

АНОТАЦІЯ

Чумаченко Д. С. Соціокультурні і соціально-правові чинники корупційних практик в сучасному українському суспільстві: соціологічний аналіз. . – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії в галузі соціологія.

Дисертаційну роботу присвячено вирішенню проблемних питань щодо корупційних практик в сучасному українському суспільстві на основі виділення соціокультурних і соціально-правових факторів виникнення і відтворення корупційних дій і практик та розроблення концептуальної моделі антикорупційних механізмів.

У першому розділі «Теоретичні засади соціологічного вивчення корупції як соціального явища» систематизовані наукові підходи до вивчення корупції в контексті міждисциплінарних досліджень, концептуалізовано поняття «корупція» в сучасному соціологічному дискурсі, розглянуто корупцію як соціальну практику у вимірі соціологічної рефлексії.

Визначено, що корупція – багатогранне поняття, яке містить у собі економічний, правовий, політичний аспекти. Це зумовлює представників різних сфер теорії, практики та науки підходити до визначення корупції з різних позицій в залежності від галузі вивчення й дослідження корупції як соціального явища.

Доведено, що феномен корупції можливо розглядати через класичні і сучасні соціологічні теорії. Соціологічна рефлексія основних теоретико-методологічних підходів до розуміння категорії «соціальна практика» дозволив виділити наступні змістові характеристики корупції як соціальної практики: формується в певному соціально-культурному полі; породжується габітусом через усвідомлення агентом схем інтерпретацій соціальної дійсності і переформулювання критеріїв набуття статусу і престижу – соціального, економічного і політичного капіталів; у ній здійснюється взаємозв'язок

соціального суб'єкта (індивіда, групи, суспільства) із соціальною системою та іншими суб'єктами в межах певної культури та проміжку часу, а також реалізуються суб'єктивно визначені життєві потреби; виступає як система іллегальних зразків соціальної взаємодії, що відтворюється через інституціоналізацію і нормативну систему; визначається культурним полем, в якому перебуває індивід чи соціальна група та значенням конкретної ситуації, в якій реалізуються потреби і очікування індивіда від взаємодії; в основі корупції лежить соціальна взаємодія, яка виступає в якості значеннєвої схеми інтерпретації власного досвіду індивіда, конкретної ситуації взаємодії і як відповідність інтерпретаціям інших акторів взаємодії; є явищем повсякденності, яке засноване на інтерпретації досвіду і створенні нових смислів взаємодії, тобто корупційна практика відображає смислову природу соціальних дій і взаємодій індивідів.

У другому розділі «Методологічні передумови дослідження корупційних практик в сучасному українському суспільстві» проаналізовані умови і специфіку інституціоналізації корупційних практик в контексті транзитивного суспільства, виокремлені чинники і сутнісно-типологічні особливості корупційних практик в умовах соціальних трансформацій в Україні.

Визначено наступні особливості інституціоналізації корупційних практик в транзитивному українському суспільстві: 1) інституціоналізація корупції в соціокультурній сфері полягає в її закріпленні в організаційно стійких формах, ціннісно-нормативній системі і створенні асоціальних форм контролю і регуляції; 2) дисфункціональність соціальних процесів в перехідному суспільстві в переважній більшості пов'язана з виникненням нових соціальних груп, які володіють монополією капіталом в соціальній, політичній і економічній сфері, що сприяє створенню корупційної мережі; 3) інституціоналізація корупції здійснюється через злиття бізнесу й влади; 4) тінізація соціальних практик в процесі соціальної взаємодії породжує феномен корупції, яка має всеохоплюючий характер.

Обґрунтовано, що сутність корупції в перехідному суспільстві полягає у легітимізації й інституціоналізації неформальної нормативної системи.

Доведено, що неформальна нормативна система породжує корупційні відносини на макрорівні (держава і соціальні підсистеми), мезорівні (соціальні інститути) і макрорівні (побутова корупція).

Визначено, що на виникнення інституціоналізації корупції впливають політико-правові, організаційно-управлінські, соціально-економічні соціокультурні та соціально-психологічні чинники. При цьому рівень їх впливу залежить від суспільного розвитку країни в цілому й окремо від розвитку політичної системи, культурних і ментальних особливостей.

Виокремлено форми і види корупції в транзитивному суспільстві за такими критеріями: 1) тип організації корупційних відносин (ринкова, мережева корупція); 2) ступінь централізації корупційних відносин (централізована, децентралізована корупція); 3) ступінь систематичності корупції (випадкова, інституційна, систематична корупція); 4) особливості корупційних обмінних відносин (top-down форма корупції, bottom-up форма корупції); 5) критерій інтересів і виходи від корупції (редистрибутивна корупція, екстрактивна корупція).

Визначено, що сучасні дослідження корупції можна розділити на дві основні групи. Перша – міжнародні дослідження, які базуються на порівняльних і моніторингових досліджень різних країн світу, що мають власну методологічну систему показників та індикаторів вимірювання корупції. Друга група досліджень базується на виділенні показників національних досліджень корупції відповідно до критеріїв розуміння корупції в рамках соціокультурної традиції і правового поля. У третьому розділі «Соціальні чинники корупційних практик і механізми протидії корупції в українському суспільстві» проаналізовано досвід і чинники корупційних практик в українському суспільстві (на основі результатів емпіричного дослідження), розроблена загальна концептуальну модель системи антикорупційних механізмів і визначити умови її практичної реалізації.

Соціологічний аналіз корупційного досвіду і корупційних практик в сучасному українському суспільстві (на основі результатів масового соціологічного опитування) дозволив визначити, що: по-перше, важливим чинником як формування корупційних практик, так і моделей поведінки у протидії корупції є інформованість і обізнаність населення щодо поняття і розуміння корупція як соціального явища, який включає такі показники, як: рівень інформованості щодо корупції в суспільстві; основні джерела інформації про корупцію; розуміння і соціальне сприйняття феномену корупції серед населення, які дозволяють визначити рівень її дисфункціонального впливу на соціальні відносини в різних сферах суспільної взаємодії; по-друге, респонденти відзначають високий рівень поширеності корупції в українському суспільстві – 4,3 балів (при найвищій оцінці в 5 балів); по-третє, типовою моделлю поведінки щодо корупції в українському суспільстві є пасивний тип реакції на корупційні діяння, сприйняття таких ситуацій як усталених і незмінних (пасивність і відчуття безпорадності у протидії поширення цього явища в суспільстві) і використання корупції у власних інтересах для отримання якісних публічних послуг; по-четверте, корупція сприймається і як негативне, деструктивне явище, так і притаманне українському суспільству, що вказує на амбівалентне поєднання незадоволеності поширеністю корупції та тенденцією до її виправдання у окремих життєвих ситуаціях, що відображає наявність подвійних стандартів розуміння корупції в масовій свідомості; по-п'яте, факторами підвищення ефективності протидії корупції є: роль держави і державних органів управління, підтримка діяльності інституцій громадянського суспільства у боротьбі з корупцією, налагоджена інформаційно-комунікаційна взаємодія держави і суспільства у протидії корупції і формуванні «суспільства без корупції».

Аналіз різних наукових підходів дозволив виділити принаймні дві базові моделі протидії корупції: перша модель, вертикальна, де вплив на поширення корупції і корупційних практик здійснюється вертикально, в

основі якого лежать переважно репресивні (переслідування, кримінальні відповідальність) механізми, жорсткі нормативно-правові санкції і соціальний контроль; друга модель – горизонтальна (модель системного усунення чинників корупції), яка передбачає застосування репресивних методів, соціальний контроль і превентивні механізми, пов'язані із залученням громадськості, формуванням «антикорупційних» імперативів у суспільстві, високого рівня правової культури і соціальної відповідальності на основі принципів демократичного устрою суспільного життя.

Виділено основні групи соціальних механізмів протидії корупції: 1) нормативно-правові механізми: імплементація міжнародних конвенцій і угод щодо протидії корупції; створення відповідних антикорупційних нормативно-правових актів; чітке визначення соціальної, адміністративної, кримінальної, фінансової відповідальності за корупційні діяння і правопорушення; 2) інституційно-організаційні механізми, сутність яких полягає у створенні інституційно-організаційної структури в системі протидії корупції на основі національного антикорупційного законодавства і міжнародних зобов'язань; 3) інформаційно-комунікаційні механізми: залучення громадськості до вирішення проблем корупції у суспільстві; забезпечення доступності до публічної інформації; подолання явища міфологізації феномену «всеохоплюючої корупції» в масовій свідомості; формування в ціннісній системі суспільної свідомості уявлень про корупцію як деструктивного явища, образу морально-етичної поведінки як державного службовця, так і пересічного громадянина щодо проявів корупції; досягнення високого рівня правової культури і самосвідомості у суспільстві. На основі виділених соціальних механізмів розроблено концептуальну модель їх функціонування.

Ключові слова: корупція, соціальні практики, види корупційних практик, чинники корупційних практик, механізми протидії корупції, моделі протидії корупції.

ANNOTATION

Chumachenko D. Sociocultural and socio-legal factors of corrupt practices in modern Ukrainian society: a sociological analysis. - Qualifying scientific work on the rights of the manuscript.

The dissertation on competition of a scientific degree of the doctor of philosophy in the field of sociology.

The dissertation is devoted to solving problematic issues of corrupt practices in modern Ukrainian society based on the selection of socio-cultural and socio-legal factors of the emergence and reproduction of corrupt practices and practices and the development of a conceptual model of anti-corruption mechanisms.

The first section "Theoretical principles of sociological study of corruption as a social phenomenon" systematizes scientific approaches to the study of corruption in the context of interdisciplinary research, conceptualizes the concept of "corruption" in modern sociological discourse, considers corruption as a social practice in measuring sociological reflection.

It is determined that corruption is a multifaceted concept that includes economic, legal, political aspects. This presupposes representatives of different spheres of theory, practice and science to approach the definition of corruption from different positions depending on the field of study and research of corruption as a social phenomenon.

It is proved that the phenomenon of corruption can be considered through classical and modern sociological theories. Sociological reflection of the main theoretical and methodological approaches to understanding the category of "social practice" allowed to identify the following semantic characteristics of corruption as a social practice: formed in a particular socio-cultural field; generated by habit through the agent's awareness of the schemes of interpretations of social reality and reformulation of the criteria for acquiring status and prestige - social, economic and political capital; it is the relationship of the social subject (individual, group, society) with the social system and other actors within a certain culture and

time, as well as the realization of subjectively determined life needs; acts as a system of illegal patterns of social interaction, reproduced through institutionalization and regulatory system; determined by the cultural field in which the individual or social group is located and the significance of the specific situation in which the needs and expectations of the individual from the interaction are realized; corruption is based on social interaction, which acts as a meaningful scheme of interpretation of the individual's own experience, a specific situation of interaction and as a correspondence to the interpretations of other actors of interaction; is a phenomenon of everyday life, which is based on the interpretation of experience and the creation of new meanings of interaction, ie corrupt practices reflect the semantic nature of social actions and interactions of individuals.

The second section "Methodological prerequisites for the study of corrupt practices in modern Ukrainian society" analyzes the conditions and specifics of institutionalization of corrupt practices in the context of a transitive society, highlights the factors and essential typological features of corrupt practices in social transformations in Ukraine.

The following features of institutionalization of corruption practices in the transitive Ukrainian society are determined: 1) institutionalization of corruption in the socio-cultural sphere consists in its consolidation in organizationally stable forms, value-normative system and creation of antisocial forms of control and regulation; 2) the dysfunctionality of social processes in a transitional society in the vast majority is associated with the emergence of new social groups that have a monopoly of capital in the social, political and economic spheres, which contributes to the creation of a corruption network; 3) the institutionalization of corruption is carried out through the merger of business and government; 4) the shadowing of social practices in the process of social interaction creates a phenomenon of corruption, which is pervasive.

It is substantiated that the essence of corruption in a transitional society is to legitimize and institutionalize the informal regulatory system.

It is proved that the informal normative system generates corruption relations at the macro level (state and social subsystems), meso-level (social institutions) and macro-level (domestic corruption).

It is determined that the emergence of institutionalization of corruption is influenced by political and legal, organizational and managerial, socio-economic socio-cultural and socio-psychological factors. The level of their influence depends on the social development of the country as a whole and separately on the development of the political system, cultural and mental characteristics.

The forms and types of corruption in a transitive society are singled out according to the following criteria: 1) the type of organization of corruption relations (market, network corruption); 2) the degree of centralization of corruption relations (centralized, decentralized corruption); 3) the degree of regularity of corruption (accidental, institutional, systematic corruption); 4) features of corrupt exchange relations (top-down form of corruption, top-up form of corruption); 5) criterion of interests and ways out of corruption (redistributive corruption, extractive corruption).

It is determined that modern research on corruption can be divided into two main groups. The first is international research based on comparative and monitoring studies from around the world, which have their own methodological system of indicators and indicators for measuring corruption. The second group of research is based on the selection of indicators of national corruption research in accordance with the criteria for understanding corruption within the socio-cultural tradition and legal field. The third section "Social factors of corrupt practices and mechanisms to combat corruption in Ukrainian society" analyzes the experience and factors of corrupt practices in Ukrainian society (based on empirical research), developed a general conceptual model of anti-corruption mechanisms and determine the conditions for its practical implementation.

Sociological analysis of corrupt experience and corrupt practices in modern Ukrainian society (based on the results of a mass poll) revealed that: first, an important factor in the formation of corrupt practices and patterns of behavior in

combating corruption is public awareness and awareness of the concept and understanding of corruption as a social phenomenon, which includes such indicators as: the level of awareness about corruption in society; main sources of information on corruption; understanding and social perception of the phenomenon of corruption among the population, which allow to determine the level of its dysfunctional impact on social relations in various spheres of social interaction; secondly, respondents note the high level of corruption in Ukrainian society - 4.3 points (with the highest score of 5 points); thirdly, a typical model of behavior regarding corruption in Ukrainian society is a passive type of reaction to corrupt practices, perception of such situations as steady and unchanging (passivity and helplessness in counteracting the spread of this phenomenon in society) and using corruption in their own interests to obtain quality public services; fourth, corruption is perceived as both a negative, destructive phenomenon and inherent in Ukrainian society, which indicates an ambivalent combination of dissatisfaction with the prevalence of corruption and the tendency to justify it in certain life situations, which reflects the existence of double standards of understanding corruption in the mass consciousness; fifth, the factors of improving the effectiveness of anti-corruption are: the role of the state and public authorities, support for civil society institutions in the fight against corruption, established information and communication interaction between the state and society in combating corruption and forming a "society without corruption".

The analysis of different scientific approaches allowed to identify at least two basic models of anti-corruption: the first model, vertical, where the impact on the spread of corruption and corrupt practices is carried out vertically, based mainly on repressive (harassment, criminal liability) mechanisms, strict regulatory sanctions and social control; the second model is horizontal (model of systemic elimination of corruption factors), which provides for the use of repressive methods, social control and preventive mechanisms related to public involvement, formation of "anti-corruption" imperatives in society, high level of legal culture and social responsibility based on democratic principles. structure of social life.

The main groups of social mechanisms for combating corruption are identified: 1) regulatory mechanisms: implementation of international conventions and agreements on combating corruption; creation of relevant anti-corruption regulations; clear definition of social, administrative, criminal, financial responsibility for corruption and offenses; 2) institutional and organizational mechanisms, the essence of which is to create an institutional and organizational structure in the anti-corruption system based on national anti-corruption legislation and international obligations; 3) information and communication mechanisms: public involvement in solving problems of corruption in society; ensuring access to public information; overcoming the phenomenon of mythologizing the phenomenon of "pervasive corruption" in the mass consciousness; formation in the value system of public consciousness of ideas about corruption as a destructive phenomenon, the image of moral and ethical behavior of both civil servants and ordinary citizens regarding the manifestations of corruption; achieving a high level of legal culture and self-awareness in society. On the basis of the selected social mechanisms the conceptual model of their functioning is developed.

Key words: corruption, social practices, types of corrupt practices, factors of corrupt practices, anti-corruption mechanisms, anti-corruption models.

Список публікацій здобувача за темою дисертації

Праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Чумаченко Д. С. Корупція як соціальне явище у вимірі соціологічного аналізу. Грані февраль 2018.- Том 21 №2. С.37-43
2. Чумаченко Д. С. Особливості соціальних установок щодо корупції і корупційних практик в масовій свідомості перехідного українського суспільства: соціологічний аналіз Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики: 2020, №86 С.127-137

Статті у журналах, які індексуються у наукометричних базах даних

3. Agarkov, O.; Verkhoglyadova, N.; Chumachenko, D.; Kononova, I.; Buhaieva, M. Management factors contributing to the improvement of the quality of social services in residential institutions: regional aspect Turismo: Estudos & Práticas (UERJ), Mossoró/RN, Caderno Suplementar 02, 2019 С.1-10

Статті у закордонних наукових виданнях

4. Denys Chumachenko Factors of corruption and corrupt practices within the condition of the transitional ukrainian society: sociological analysis scientific journal of polonia university periodyk naukowy akademii polonijnej, Częstochowa, 2020, 39 (2020) nr 2, С.202-210

Праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

5. Чумаченко Д. С. Особливості інституціоналізації корупційних практик в транзитивному українському суспільстві. Ольвійський форум – 2020 : стратегії країн Причорноморського регіону в геополітичному просторі : XIV Міжнар. наук. конф. 4–7 червня 2020 р., м. Миколаїв : тези доп. : Психологічні аспекти розвитку самоактуалізованої особистості. Соціологічна теорія на тлі суспільних трансформацій / Чорном. нац. ун-т ім. Петра Могили. – Миколаїв : Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2020. С. 43-44

6. Чумаченко Д. С. Загальна модель соціальних механізмів протидії корупції і корупційним практикам в українському суспільстві. Могилянські читання – 2020 : Досвід та тенденції розвитку суспільства в Україні :

глобальний, національний та регіональний аспекти : XXIII Всеукр. наук.-практ. конф. : тези доп. Публічне управління в Україні в умовах децентралізації влади та наближення її до європейських стандартів, Миколаїв, 16–20 листоп. 2020 р. / ЧНУ ім. Петра Могили. – Миколаїв : Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2020. С. 43-44

7. Чумаченко Д. С. Чинники корупції в українському суспільстві Збірка матеріалів IV Всеукраїнської науково-практичної конференції «Урбаністичні студії: сучасний стан та перспективи розвитку» (м. Дніпро, 25 вересня 2020 р.) С.99-100

8. Чумаченко Д. С. Корупція як соціальне явище у вимірі соціологічної традиції Матеріали VII Всеукраїнської науково-практичної конференції «Актуальні проблеми сучасного суспільства в фокусі соціології» (м. Київ , 19 березня 2020 р.) С. 114-116

ЗМІСТ

ВСТУП	16
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ СОЦІОЛОГІЧНОГО ВИВЧЕННЯ КОРУПЦІЇ ЯК СОЦІАЛЬНОГО ЯВИЩА	25
1.1. Наукові підходи до вивчення корупції в контексті міждисциплінарних досліджень	27
1.2. Концептуалізація поняття «корупція» в сучасному соціологічному дискурсі	50
1.3. Корупція як соціальна практика у вимірі соціологічної рефлексії	75
Висновки до першого розділу	87
РОЗДІЛ 2. МЕТОДОЛОГІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ КОРУПЦІЙНИХ ПРАКТИК В СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ	90
2.1. Корупційні практики як результат дисфункціональних процесів в транзитивному суспільстві: інституціональний аспект	90
2.2. Сутність, чинники і види корупційних практик в умовах соціальних трансформацій в Україні	110
2.3. Методологічні засади дослідження корупції в сучасному українському суспільстві	137
Висновки до другого розділу	149
РОЗДІЛ 3. СОЦІАЛЬНІ ЧИННИКИ КОРУПЦІЙНИХ ПРАКТИК І МЕХАНІЗМИ ПРОТИДІЇ КОРУПЦІЇ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ	151
3.1 Соціологічний аналіз досвіду і чинників корупційних практик в українському суспільстві	151
3.2. Соціальні моделі протидії корупції і корупційним практикам: європейський і світовий досвід	184

3.3. Концептуальна модель соціальних механізмів протидії корупції в українському суспільстві	201
Висновки до третього розділу	222
ВИСНОВКИ	225
Список використаних джерел	232
ДОДАТКИ	268

ВСТУП

Актуальність теми. Сучасний розвиток України як соціальної держави, якій притаманні економічні, правові та політичні проблеми висуває на перше місце завдання щодо пошуку механізмів, направлених на усунення негативних соціальних явищ в країні, які стримують процес її розвитку. Одним із таких явищ є корупція, яка вражає всі сфери суспільства. Негативні наслідки корупції сприяють виникненню ряду негативних тенденцій, зокрема, поширенню організованої злочинності, створенню соціальної напруги, посиленню недовіри населення до влади. Сучасний стан корупції в Україні значно гальмує становлення України як незалежної, демократичної, соціальної та правової держави, особливо в умовах активної євроінтеграції.

Значимість дослідження проблеми посилюється і тим, що Україна переживає перехідний період, а українське суспільство є транзитивним. Як зазначає О.Ю. Клименко: «... Україна потребує ... виховання нового покоління українців» [120, с. 199]. Однак, в умовах соціально-політичної нестабільності, нерозвиненості і недосконалості законодавства, неефективної роботи органів влади, слабкості інститутів громадянського суспільства, нерозвиненої політичної культури громадян і відсутності міцних демократичних традицій складно розробити і реалізувати на практиці заходи, сприяючі зниженню поширеності корупції в державних структурах до рівня, не перешкоджаючого поступальному розвитку суспільства.

Для визначення теоретичної моделі подолання корупції та системи антикорупційних механізмів необхідне комплексне дослідження факторів виникнення і відтворення корупційних дій і практик в сучасному українському суспільстві, серед яких провідну роль відіграють соціально-економічні, соціально-правові і соціокультурні чинники. В розрізі вказаного, всебічне дослідження сутності корупції як соціального явища, причин її виникнення й відтворення, форм її здійснення у сучасному українському суспільстві з метою

обґрунтування дієвої системи механізмів її подолання є нагальною проблемою соціально-гуманітарного знання.

Отже, актуальність теми дослідження зумовлена наступними чинниками: по-перше, низькими результатами боротьби з корупцією в Україні і пов'язаним з цим наростанням загрози національній безпеці. Це ставить перед соціологічною наукою завдання поглибленого дослідження феномену корупції, її змісту, причин, форм корупційних дій та практик; по-друге, дослідження факторів, які найбільше вплинули на динаміку зростання і поширення корупції (соціокультурних і соціально-правових) дозволить зробити необхідні теоретичні висновки, які дозволять обґрунтувати системну модель антикорупційних механізмів в українському суспільстві; по-третє, комплексний аналіз зазначеної проблеми зумовлений недостатністю її наукової розробки та відсутністю системного підходу до її розуміння і вирішення.

Вивченням корупції займаються представники економічної, соціологічної, політологічної, історичної та юридичній наукових сфер. Останнім часом науковий інтерес до даної проблематики значно збільшився як з боку вітчизняних науковців, так і з боку зарубіжних. До вітчизняних дослідників, слід віднести: А. Аршиннікову [14], Л. Багрій-Шахматова [21], Л. Барзенкову-М'ясникову [25], С.Барсукову [26], Л. Бевзенко [28], В. Беглицю [29], Л. Білінську [33], М. Бланк [34], А. Бову [35], К. Буряка [41], Л.Бунецького [38], З. Варналія [46], Є. Вдовиченка [47], Верстюка С. [52], В. І.Владленова [56], Є. Головаху [74], В. Дерегу [80], Н. Драгомирецьку [88], О. Длугопольського [83], Ю. Дмитрієва [85], В. Дерегу [92], О. Євтушенко [92], Ємельянова В. [93], С. Задорожного [96], А. Закалюка [97], Ю. Іващука [113], О. Іванюка [112], М. Камлика [115], М. Каптуренка [113], П. Качанову [55], М. Кікалішвілі [118;119], О. Клименко [120], В. Клочкова [121], Т. Ковальову [123], С. Коненка [127], І. Корж [129], В. Костенка [133], Д. Костенка [134], С. Коткіна [218], Г. Кохана [136], С. Кравченка [183], О. Кузнецова [145], В. Кузьменка [308], І. Литвинчука [112], О. Лук'янова [154

], І. Мазура [161], В. Мельника [170], М. Мельника [171], Р. Мельника [350], М. Михальченка [181], А. Михненко [183], В. Настюка [187], Є. Невмержицького [190], В. Нестеровича [81], Д. Никифорчука [193], А. Новака [194], О. Новікова [195], В. Нонік [197], М. Огая [202], Р. Олійничука [60], С. Омельченко [200], І. Осика [202], С. Пархоменка [209], О. Пархоменко-Куцевіл [210], В. Пелішенко [211], А. Петренка [213], Н. Підбережника [214], Н. Піроженка [215], Я. Попович [222], А. Приходька [229], О. Прохоренка [237], П. Пушкаренка [239], С. П'ясецьку-Устич [204], Е. Расюка [81], І. Ревака [132], С. Рогульського [245-246], Б. Романюка [247], Р. Ромаса [256], К. Ростовську [250], О. Руснака [183], А. Савченка [81], А. Сафронов [255], Ю. Свеженцеву [256], О. Сердюка [202], С. Серьогіна [258], Д. Сінченка [98], І. Сопілка [267], О. Сороку [98], О. Сосніна [269], О. Стегній [280], Т. Супруна [282], В. Теремецького [286], О. Терещука [287], А. Тінькова [291], О. Ткаченка [292], В. Торяника [294], В. Трепака [298], М. Туленкова [300], Г. Усатого [55], В. Федоренка [81], М. Фоміну [131], М. Хавронюка [98], А. Шайо [218], Г. Шведову [98], Я. Швидкого [324], О. Шевчука [60], Ф. Шульженка [188], О. Чабана [315], Р. Якубовського [60], О. Ярмиш [340] та інших.

До зарубіжних вчених можна віднести: К. Абдієва [1], А. Адеса [5], С. Алексєєва [7], В. Астаф'єва [17], С. Барсукова [26], А. Бистрова [43], Р. Вахрушева [162], А. Вешнякова [53], Л. Гевелинга [67], Я. Гилянського [72], Д. Делла Порта [79], М. Джонстона [357], Л. Йохансена [108], Д. Канга [358], Дж. Картон-Брессона [348], Дж. Крамера [361], А. Кирпичнікова [117], Н. Костенко [135], М. Кравцову [138], Н. Кузнєцова [144], І. Купріянова [146], О. Куракіна [148], Дж. Г. Ламсдорфа [363], В. Лунєєва [158], М. Макарову [162], Е. Ожиганова [198], К. Педерсена [108], М. Першина [212], В. Попова [220], Сар Дж. Пундея [238], М. Робінзона [371], С. Роуз-Аккерман [251], Г. Сатарова [254], А. Сафронова [255], Т. Сиссенера [260], Дж. Скотта [372], І. Селезньову [212], М. Сильвестрос [43], К. Суркова [283], Л. Тимофєєва [289], Ч. Дж. Фрідріха [350], А. Хайденхаймера [353], С. Шаттенберга [323], І. Шегельмана [325], М. Шегельмана [325], А. Шлейфера [373], Н. Яблокова [336], та інших.

Суттєве підґрунття для вивчення поняття «корупція» як соціального явища закладено в роботах відомих дослідників, зокрема: П. Бергера [32], П. Бурд'є [39-40], М. Вебера [48-51], Г. Гарфінкеля [66], Е. Гідденса [70-71], І. Гофмана [76], Е. Дюркгейма [89-90], Т. Лукмана [32], Р. Мертона [175-177], Дж. Міда [179], Т. Парсонса [367-369], Ю. Хамбермса [310-311], С. Хантінгтона [355], Дж. Хоманса [314], А. Шюца [332-333] та інших.

Аналіз наукової літератури дає підстави говорити про те, що наукові розробки стосуються не тільки властивостей корупції та її наслідків, а й соціальних, культурних і психологічних факторів, які можуть сприяти її зниженню. Натомість, попри великої кількості наукових робіт, присвячених дослідженню корупції, залишається ще достатньо проблем теоретичного характеру, які потребують з'ясування й уточнення. Крім того, наукові дослідження щодо корупції не систематизовані, що не сприяє виробленню ефективної системи антикорупційних заходів.

Саме тому, вибір автором зазначеної теми дослідження обумовлений необхідністю комплексного соціологічного дослідження соціокультурних (ціннісна аномія, моральна деградація тощо) та соціально-правових (низький рівень правової культури, недосконалість законодавства, відсутність розвиненої інституціональної структури громадянського суспільства тощо) основ і факторів виникнення і відтворення корупційних дій і практик в українському суспільстві, щоб виходячи з цього, визначити систему ефективних механізмів протидії цьому явищу.

Таким чином, можна констатувати наявність важливої соціальної проблеми, яка полягає в поширенні і розповсюдженні корупційних практик в українському суспільстві, що сприяє інституціоналізації неформальних, іллегальних практик соціальної взаємодії. Соціальна проблема породжує і наукову проблему, яка полягає, з одного боку, виокремленням соціокультурних і соціально-правових чинників корупційних практик, та нагальною потребою соціологічної інтерпретації формування ефективної

соціальної моделі протидії корупції – з іншого. Зазначене й зумовило актуальність і доцільність вибору теми дисертаційного дослідження.

Зв'язок з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана в межах науково-дослідної роботи Класичного приватного університету «Активізація громадянського суспільства в сучасній Україні » (номер державної реєстрації 0116U2646).

Мета й завдання дослідження. *Мета дослідження* – на основі виділення соціокультурних і соціально-правових факторів виникнення і відтворення корупційних дій і практик розробити концептуальну модель антикорупційних механізмів.

Для досягнення зазначеної мети поставлено такі *завдання*:

- систематизувати наукові підходи до вивчення корупції в контексті міждисциплінарних досліджень;
- концептуалізувати поняття «корупція» в сучасному соціологічному дискурсі;
- розглянути корупцію як соціальну практику у вимірі соціологічної рефлексії;
- проаналізувати умови і специфіку інституціоналізації корупційних практик в контексті транзитивного суспільства;
- виокремити чинники і сутнісно-типологічні особливості корупційних практик в умовах соціальних трансформацій в Україні;
- проаналізувати досвід і чинники корупційних практик в українському суспільстві (на основі результатів емпіричного дослідження);
- розробити загальну концептуальну модель системи антикорупційних механізмів і визначити умови її практичної реалізації.

Об'єкт дослідження – корупція як комплексне соціальне явище.

Предмет дослідження – соціокультурні і соціально-правові чинники корупційних практик в українському суспільстві.

Методи дослідження. Методологічну основу дисертації становлять загальнонаукові методи пізнання соціальних явищ і процесів та соціологічні методи отримання емпіричних даних.

У ході дослідження використано такі методи: *логіко-історичного, структурно-функціонального і порівняльного аналізу* – для виявлення етапів еволюційного розвитку наукових підходів до трактування концепту «корупція» в соціологічній науці та сучасного його інтерпретування; *концептуалізації* – для уточнення понять «корупція» в соціологічному дискурсі; *класифікації* – для виокремлення інституціональних форм, сутнісно-змістових особливостей і чинників корупційних практик в умовах транзитивного суспільства; *узагальнення та моделювання* – для розроблення загальної концептуальної моделі функціонування антикорупційних механізмів; *соціологічного опитування (анкетування)* – для виявлення структурно-змістовних особливостей корупційного досвіду і чинників в сучасному українському суспільстві, факторний аналіз для виокремлення соціальних чинників корупційних практик.

Емпіричну базу дослідження становлять результати масового соціологічного опитування (анкетування) серед населення України віком від 18 років (листопад 2019 р. – лютий 2020р., $n = 2000$). Вибірка квотна, розподілена за статтю, віком, регіоном та місцем проживання (місто й сільська місцевість). *Теоретична похибка вибірки не перевищує 2,3% з імовірністю 0,95.*

Наукова новизна одержаних результатів полягає у виявленні чинників корупційних практик в сучасному українському суспільстві з метою розроблення концептуальної моделі функціонування соціальних механізмів протидії корупції.

Результати дослідження, що мають елементи новизни, полягають у такому:

вперше:

- обґрунтовано положення концептуальної моделі формування соціальних механізмів запобігання та протидії корупції, яка спрямована на забезпечення високого рівня соціально-економічного розвитку, дотримання принципів соціальної держави і демократичних цінностей, налагодження взаємодії держави і суспільства, підвищення рівня розвитку громадянського суспільства і правової культури населення та передбачає: визначення та унормування функціонального навантаження соціальних механізмів запобігання та протидії корупції; налагодження структурно-функціональної взаємодії елементів нормативно-правового, інституційно-організаційного та інформаційно-комунікаційного механізмів запобігання протидії корупції; оцінювання соціальної ефективності й результативності реалізації інструментарію запобігання та протидії корупції;

удосконалено:

- ;теоретичні положення протидії корупційним практикам через виділення політико-правових, організаційно-управлінських, соціально-економічних, соціокультурних і соціально-психологічних стимулів корупційних практик, що покладені в основу класифікації форм і видів корупції за такими критеріями: тип організації корупційних відносин (ринкова, мережева корупція); ступінь централізації корупційних відносин (централізована, децентралізована корупція); ступінь систематичності корупції (випадкова, інституційна, систематична корупція); особливості корупційних обмінних відносин (top-down форма корупції, bottom-up форма корупції); критерій інтересів і виходи від корупції (редистрибутивна корупція, екстрактивна корупція).

- системний підхід до дослідження умов інституціоналізації корупційних практик у контексті транзитивного суспільства, які знаходять своє відображення: *в соціокультурній сфері* – легітимізація неформальних соціальних практик взаємодії як результат неузгодженості принципів суспільної організації та закріплення в ціннісно- нормативній системі

асоціальних форм контролю та регуляції, що призводить до криміналізації масової свідомості та виникнення нових соціальних феноменів, зокрема феномена всеохоплюючої корумпованості; *в політично-управлінській сфері* – дисфункціональність політичних інститутів на всіх рівнях у контексті переходу від авторитарного типу соціального управління до демократичного типу як результат деструктивних перетворень та «мутації» соціальної структури, що призвело до виникнення нових соціальних груп з девіантною політичною поведінкою, які володіють значним соціальним, економічним і політичним капіталом, відіграють ключову роль у перерозподілі ресурсів і влади та сприяють поширенню корупції у всіх сферах соціально-політичного життя країни; 3) *в економічній сфері* – формування системи державного управління за принципом «клієнталізму» як результат поєднання інтересів олігархічно-корпоративних фінансово-економічних груп і представників органів державного управління та створення певних умов для легалізації корупційних практик на рівні держави; позиціонування корупції як інструменту ринку, який компенсує перешкоди, що створюються державою, та призводить до тінізації економічних відносин та побудови корупційних схем збагачення за рахунок платників податків із залученням бюрократичного апарату;

набуло подальшого розвитку:

-оцінювання та систематизація соціальних чинників корупційних практик як алгоритмічної основи наукового обґрунтування напрямів декорумпізації українського суспільства, основними з яких визначено такі: впровадження комплексу заходів, спрямованих на відновлення довіри до влади; посилення ролі державних органів управління та інституцій громадянського суспільства у боротьбі з корупцією; підвищення ступеня *інформованості* й обізнаності населення щодо поняття і розуміння корупції як соціального явища; налагодження інформаційно-комунікаційної взаємодії держави і суспільства у протидії корупції; впровадження комплексу превентивних заходів щодо деформації масової свідомості, що мають прояв у

наявності «подвійних стандартів» розуміння корупції та пасивного типу реакції на корупційні діяння;

- узагальнення досвіду протидії та запобігання корупції в зарубіжних країнах із низьким рівнем сприйняття корупції в аспекті визначення та адаптування його позитивних рис до українських реалій, що дало змогу виокремити комплекс антикорупційних інструментів, поєднання дії яких обумовлює ефективність моделі національної антикорупційної стратегії, а саме: інструментарій репресивного спрямування (санкції адміністративно-кримінального характеру, фінансово-адміністративний контроль) та інструментарій превентивного спрямування (соціальний, громадський і етично-моральний контроль, інформаційно-комунікативна взаємодія держави і громадян, система соціального моніторингу, а також упровадження заходів, спрямованих на забезпечення незалежності судової влади, прозорості, доступності публічної інформації, формування «антикорупційних» імперативів у суспільстві та високого рівня правової культури через освітньо-навчальну складову);

- концептуальні особливості корупції, які, на відміну від існуючих підходів, передбачають, що корупція може розглядатись як соціальна дія (вектор та базис корупції) і як соціальна практика (конкретна схема її реалізації). Розширено змістовні характеристики корупції як соціальної практики, а саме: корупційна практика розглядається як система взаємодії, основою якої є значеннева схема інтерпретації власного досвіду індивіда і конкретної ситуації взаємодії на основі ціннісно-нормативних зразків конкретного соціально-культурного середовища та яка породжується смисловою природою соціальних дій індивідів, що відтворюються через інституціоналізацію і нормативну систему, визначаються соціально-культурним полем, у якому перебуває індивід чи соціальна група, та значенням конкретної ситуації, в якій реалізуються суб'єктивно визначені життєві потреби й очікування індивіда від взаємодії.

Теоретичне та практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що сформульовані висновки мають цінність для подальшого дослідження соціальних механізмів протидії корупції і корупційних практик, розроблення ефективної державної антикорупційної політики, підвищення соціальної ефективності інституційно-організаційної структури у протидії корупції. Отримані результати можуть бути застосовані під час реформування та модернізації системи протидії корупції в українському суспільстві в контексті децентралізації влади; викладання у ЗВО загальних курсів соціології, соціології управління, соціології організацій, спеціалізованих курсів з проблем корупції і формування стратегії антикорупційної політики.

Результати дисертаційного дослідження були впроваджені у роботу Київської обласної державної адміністрації, районної адміністрації Запорізької міської ради по Олександрівському району, ГО «Міський центр допомоги» (м. Запоріжжя).

Особистий внесок здобувача. Наукові положення, висновки і рекомендації, подані в дисертації, є самостійним доробком автора. З наукових праць, опублікованих у співавторстві, використано лише ті положення, що є результатом особистих досліджень здобувача.

Апробація результатів дисертації. Основні положення й результати дисертації оприлюднено на науково-практичних конференціях: Ольвійський форум – 2020 : стратегії країн Причорноморського регіону в геополітичному просторі : XIV Міжнар. наук. конф. 4–7 червня 2020 р., м. Миколаїв : тези доп. : Психологічні аспекти розвитку самоактуалізованої особистості. Соціологічна теорія на тлі суспільних трансформацій / Чорном. нац. ун-т ім. Петра Могили. – Миколаїв : Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2020, Могілянські читання – 2020 : Досвід та тенденції розвитку суспільства в Україні : глобальний, національний та регіональний аспекти : XXIII Всеукр. наук.-практ. конф. : тези доп. Публічне управління в Україні в умовах децентралізації влади та наближення її до європейських стандартів, Миколаїв, 16–20 листоп. 2020 р. / ЧНУ ім. Петра Могили. – Миколаїв : Вид-во ЧНУ ім.

Петра Могили, 2020, IV Всеукраїнська науково-практична конференція «Урбаністичні студії: сучасний стан та перспективи розвитку» (м. Дніпро, 25 вересня 2020 р.), VII Всеукраїнська науково-практична конференція «Актуальні проблеми сучасного суспільства в фокусі соціології» (м. Київ, 19 березня 2020 р.).

Публікації. Основні теоретичні та практичні положення, результати й пропозиції відображено у друкованих працях, з яких: 2 – статті в наукових виданнях України, затверджених МОН України як фахові з соціології, 1 – стаття в зарубіжному виданні, 1- стаття, яка не надрукована у журналі, що індексується наукометричною базою даних Web of Science, 4 – матеріали конференцій.

Структура і обсяг роботи. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел, додатків. Загальний обсяг дисертації – 278 сторінок, з яких: основний текст – 231 сторінок. Робота містить 6 таблиць, 19 рисунків. Список використаних джерел включає 377 найменувань.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ СОЦІОЛОГІЧНОГО ВИВЧЕННЯ КОРУПЦІЇ ЯК СОЦІАЛЬНОГО ЯВИЩА

В розділі розглянуто теоретичні засади соціологічного вивчення корупції як соціального явища: систематизовано наукові підходи до вивчення корупції в контексті міждисциплінарних досліджень; концептуалізовано поняття «корупція» в сучасному соціологічному дискурсі через категорію «соціальна практика».

1.1. Наукові підходи до вивчення корупції в контексті міждисциплінарних досліджень

В Україні корупцію визнано однією з актуальних загроз національній безпеці України, що негативно впливає на всі аспекти життєдіяльності в суспільстві, на розвиток соціальних, фінансово-економічних процесів, призводить до величезних економічних втрат, руйнує правові й етичні відносини між людьми, має вкрай негативні політичні наслідки, у тому числі на міжнародному рівні, гальмує розвиток держави та стає на заваді євроінтеграції [234]. Рейтинг корупції в нашій країні з року в рік не стає кращим. Останнім часом проблему подолання корупції особливо загострено, оскільки подальший розвиток української державності, модернізація та інноваційний розвиток України стали майже неможливі без заходів протидії корупції. Вона роз'їдає наше суспільство, та робить неефективною всю систему засобів державного управління, вимагаючи сьогодні змістовного перегляду всієї нормативно-правової бази управління країною і відсторонення чиновництва від системи політичного управління країною [269, с. 6-7].

Корупція стала невід'ємним елементом всіх сфер життя українців. Вона є перешкодою для вирішення всіх соціальних, економічних та політичних проблем, що існують у сучасній Україні. Як зауважує Є.Ф. Вдовиченко,

«негативні наслідки, породжувані цим явищем, перешкоджають прогресивному, поступальному розвитку суспільства. А найбільш проблемною характеристикою явища корупції стало те, що воно почало сприйматись на повсякденному рівні як суспільна норма, хоча на рівні вербальних висловлень більшість населення декларативно підтримує думку про небезпечність цього явища» [47, с. 18].

«Сучасний стан корупції в Україні багато в чому обумовлений тенденціями, що вже давно назрівали, а також тим, що вона перебуває на перехідному етапі, позбавляючись тоталітарної форми правління й набуваючи демократичних рис» [77, с. 28; 246, с. 175], а її стан не тільки зростає кількісно, а й поширюється на всі царини життя [217, с. 53]. Більш того, «стан цього антисоціального явища у державі можна назвати таким, коли сфера корупції і організованої злочинності стає конкурентом держави у здійсненні управління суспільством, а сучасні організаційні норми і соціальний ефект корупції створюють загрозу національній безпеці країни» [60, с. 4].

Дослідженню такого феномену як корупція у науці присвячено значна кількість досліджень як вітчизняних та і зарубіжних вчених (див. с. 5-6) Однак, не дивлячись на велику кількість робіт, присвячених вивченню різних аспектів корупції, розрізнені знання про це явище не систематизовані і не сприяють виробленню ефективних заходів протидії корупційним практикам. А тому вбачається необхідним здійснити комплексне соціологічне дослідження соціокультурних (ціннісна аномія, моральна деградація тощо) та соціально-правових (низький рівень правової культури, недосконалість законодавства, відсутність розвиненої інституціональної структури громадянського суспільства тощо) основ і факторів виникнення і відтворення корупційних дій і практик в українському суспільстві, щоб виходячи з цього, визначити систему ефективних механізмів протидії цьому явищу.

Насамперед, слід зазначити, що корупція як соціальне явище має свою історію виникнення, існування й навіть засоби боротьби з нею. Так, час виникнення корупції як явища, що притаманне суспільству, пов'язують із

появою перших суспільно-державних утворень, тобто практично одночасно із виникненням держави. М. Бартошек пише: «Вже два тисячоліття корупція сприймається як головний чинник політичних змін, як явище, що неминуче спричиняє падіння некомпетентних режимів та зміну їх більш міцною владою. Проблема контролю за особами та групами осіб, які ставлять власні інтереси вище за інтереси держави і суспільства завжди була значною в Європі починаючи від античної доби й до сьогоднішніх днів. А з появою чиновництва як соціальної групи, з яким також з'явилися підкупність та продажність, корупція набула масштабного розмаху. Міра та відвертість корупції визначалися повнотою надання такої верстви населення влади над населенням та рівнем загального культурно-цивілізаційного розвитку самого суспільства» [27, с. 93]. Г. Ахметова зазначає, що «історично процес виникнення корупції повинен належати до часу формування перших класових суспільств і державних утворень у прадавніх центрах людської цивілізації: Єгипті, Месопотамії, Індії, Китаї, тобто до періоду III-II тисячоліття до нашої ери, що підтверджуються релігійними та літературними джерелами, які знайшли археологи та історики» [229, с. 48].

Так, «перші згадки про корупцію можна знайти у пам'ятках писемності Стародавнього Вавилону та Єгипту. До проявів корупції у Стародавній Греції у IV-V ст. до н.е. відносили діяння побутового характеру, які носили шкідливий характер, наприклад, «псування їжі та питної води». З часом корупція стала носити дещо інший характер. Корупцію почали прирівнювати до таких дій як зіпсованість, розпусність, безлад в полісі. Ці дії підлягали розгляду у судовому порядку» [27, с. 93]. При цьому, «у Стародавній Греції не існувало терміна, що стосується корупції і, можливо, навіть «не існувало чіткої різниці між словами подарунок і хабар. Проте саме поняття корупції (більш-менш конкретно сформульоване) зародилося якраз у Греції. Акти корупції (хабарництво, використання влади в особистих цілях тощо) багаторазово відзначалися в працях давньогрецьких філософів і описувалися як згубні, такі, що негативно впливають на всі сфери суспільного життя» [197, с. 46].

Наприклад, Платон і Аристотель розглядали корупцію як «політичну категорію й називали її «зіпсованою формою організації влади» [148, с. 35].

«В Давньому Китаї корупція була просто необхідним елементом правлячого режиму. Безпрецедентна стабільність патримоніальної бюрократії Давнього Китаю корінилась в ефективних механізмах протидії чиновництву, запобігання скупчення урядовців у стійку корпорацію, котра могла б опонувати імператору і в остаточному підсумку перехопити у нього владу. Одним з таких механізмів була фінансова залежність урядовця не від імператорського жалування, а від його вміння витиснути з імператорських підданих максимум доходів, у тому числі й на власну користь» [191, с. 74].

«У епоху середньовіччя в Європі корупція сприймалася в першу чергу як прояв гріховності, а боротьба з нею - як боротьба зі спокусою диявола. У західному середньовічному суспільстві корупція уявлялася моральною розбещеністю та зіпсованістю. Це було пов'язано з релігійними уявленнями, а також з вченням про град Земний і град Божий. У даній ситуації корупція сприймалася функціонально» [197, с. 48]. А «з розвитком монархічної форми правління, корупція набула великих масштабів, оскільки монархи стали головними корупціонерами, який роздавав пільги та привілеї, завдяки чому монарх маніпулював своїм оточенням» [245, с. 14]. «Ще одним чинником процвітання корупції у середньовіччі було багатство церкви й розповсюдження практики торгівлі індульгенціями, церковними санами тощо» [63, с. 10].

«Офіційні прояви корупції на території сучасної України зафіксовані у XI–XII ст. у Київській Русі, де дружинники, які виконували також функцію бюрократії, зловживали своїми обов'язками. У період татарської орди хабарництво тимчасово силовими методами усунув Батий. За часів Польщі хабарництво мало «середньоєвропейський» характер, і прояви його були незначними. Тоді від «справедливого» королівського суду (який завжди ставав на бік багатшої сторони) постраждав сам Б. Хмельницький. Після його перемоги над Річчю Посполитою в Гетьманській державі почало процвітати

хабарництво. Однак воно було значно меншим, аніж в Росії, де панували бояри, а згодом узаконеним хабарництвом став «інститут годівлі», тобто спосіб утримання «державницьких осіб», використовуючи населення. З XIV ст. застосовується поняття «лихварство» – від слова «лихва», що означає надлишок» [132, с. 28-29].

«У Конституції гетьмана Війська Запорозького П. Орлика 1710 року корупція визначається як явище, що згубно діє на весь державний устрій. У документі також наведений перелік корупційних дій та наголошується, що з ними необхідно боротися» [133, с. 19].

«На Русі про корупцію вперше згадується у літописах XIII століття. Зокрема, слід згадати Двінську уставну грамоту 1397–1398 років, яка містила визначення незаконної винагороди за здійснення офіційних владних повноважень – «мздоїмство» або «посула»» [117, с. 27].

Навіть не зважаючи на те, що в стародавні часи не існувало офіційного визначення корупції, все ж таки людство намагалось винайти різні засоби боротьби з нею, про що свідчать історичні документи. Наприклад, «у стародавньому Римі та Афінах з корупцією боролися за допомогою суспільного контролю, певних обмежень щодо таємних послуг та операцій. Так, наприклад, вибори у них відбувалися через жеребкування, оскільки в ті часи вважали, що випадок є найкращою запорукою об'єктивності» [216, с. 29-30; 245, с. 14]. «Таким самим чином боролися з корупцією у італійських містах за часів Відродження. Схожим є також процес обирання представників органів, що були покликані здійснювати управління. Термін перебування на посаді був коротким та без права переобрання, а виборчий процес навпаки був занадто довгим та ускладненим. Прикладом є вибори дожа у Венеції» [20, с. 8].

А наприклад, «за часів правління Івана Грозного дії, які мали ознаки хабарництва каралися смертною карою» [117, с. 27]. «У Запорізькій Січі, за використання отаманами та старшинами військової казни на власні потреби призначався «смертний штраф», а у випадку «не справної» поведінки та

потакання злочинцям, козак підлягав покарання та позбавлявся права бути обраним на посаду отамана» [184, с.12]. Гай Юлій Цезар запровадив досить суворе покарання за підкуп і хабарі посадових осіб. Водночас наслідки впливу корупційних діянь посадових осіб і полководців були настільки руйнівними, що це дає підстави вважати їх передумовами розпаду Римської імперії» [27, с. 93].» Під час правління Петра I була розпочата справжня боротьба з корупцією. Ним було створено контрольні органи, завданням яких було викриття корупціонерів» [238]. Імператором Олександром III були затверджені правила, які регламентували порядок суміщення державної служби з участю в торговельних і промислових товариствах, а також у громадських і приватних кредитних установах. Такі правила містили детальний перелік посад на державній службі, які не можна було суміщати з участю в різноманітних компаніях. У російському кримінальному законодавстві кінця XIX – початку XX ст. за низку корупційних дій встановлювалася кримінальна відповідальність [135, с. 221].

Першу ж антикорупційну заповідь надав Господь через Мойсея, який записав те, що почув із неба: «Дарів не приймай, бо дари сліпими роблять зрячих і перекручують справу правих» (Ісх. 23:8) [200, с. 54].

Свідченням того, що корупція завжди була об'єктом дослідження є роботи таких видатних політичних діячів та філософів як Н. Макіавеллі та Ш. Монтеск'є. Так Н. Макіавеллі писав: «корупція є свідченням загального захворювання держави, що руйнує громадську чесноту». В свою чергу, Ш. Монтеск'є описував «це явище, як дисфункціональний процес, у результаті якого гарний політичний порядок або система перетворюються в негідні, а монархія вироджується в деспотизм» [255, с. 8]. А Ж.-Ж. Руссо стверджував, що людину корумпує соціальне та політичне життя. Це не корупція людей, які знищують політичну систему, але політична система, яка корумпує людей. Ж.-Ж. Руссо був прихильником маніпуляцій громадською думкою, які практикувались у Спарті як відповідний захист від корупції. Під політичною корупцією філософ розумів, необхідну умову боротьби за владу і вважав, що

влада схильна корумпувати. Руссо заклав основи сучасного специфічного визначення «політичної корупції» як зловживання владою через використання права закону державними службовцями, які є серцем корупції [136, с. 175; 137].

Для всебічного з'ясування поняття корупції вбачається за потрібним дослідити етимологічне визначення терміну «корупція». Так, «даний термін утворився від сполучення двох латинських слів «correi» і «gumpere», де перше слово означає як учасники сторін з приводу єдиного предмета, а друге перекладається як ламати, ушкоджувати, порушувати, скасовувати. У результаті поєднання цих двох слів отримав самостійне існування такий термін як «corumpere», що означає участь у діяльності декількох людей, метою яких є «псування», «ушкодження» нормального ходу судового процесу чи керування справами суспільства» [52, с. 13].

Аналіз наукової літератури показав, що існує безліч визначень корупції. Найбільш коротке із них звучить так: «корупція – це зловживання публічною владою заради приватної (особистої) вигоди» [72, с. 21]. В міжнародних правових актах, наприклад, у документах 34-й сесії Генеральної Асамблеї ООН 1979 року під корупцією розуміється – «виконання посадовою особою яких-небудь дій чи бездіяльність у сфері його посадових повноважень за винагороду у будь-якій формі в інтересах людини, яка дає таку винагороду, як з порушенням посадових інструкцій, так і без їх порушення» [72, с. 24]. В свою чергу, міждисциплінарна група з корупції Ради Європи надає наступне визначення корупції, де під нею розуміється «хабарництво та будь-яка інша винагорода особі, на яку покладено виконання певних державних або приватних обов'язків відповідно до її статусу, що веде до їх порушень з метою отримання будь-якої незаконної вигоди для себе та інших» [132, с. 37]. Також існує думка, що корупція є аморальним явищем. Вона асоціюється з брехнею, нечіткістю, нешляхетністю чиновників [212].

«Після введення у вжиток термін «корупція» достатньо швидко набув популярності. Це зумовило спрямування до його масового вжитку

науковцями, державними службовцями, політичними діячами, а також пересічними громадянами. Поряд з тим, вживаючи цю дефініцію, автори вкладали в неї різну сутність» [30, с. 22], тобто науковці розглядають корупцію під різними кутами зору. Такий підхід обумовлений, не тільки часом історичного розвитку держави, а й специфікою тієї галузі науки, в якій дане поняття досліджується. Зокрема, можна виділити економічну науку, соціологію, право та теорію управління. В такому разі до поняття корупції включаються характерні риси, які притаманні саме тим наукам в рамках яких вона досліджується. Це зумовлює нас дослідити визначення феномену корупції в правовому (юридичному і політичному), соціально-економічному і соціологічному аспектах, що надасть можливість скласти найбільш повне уявлення про корупцію.

Зазначений підхід також пропонується І. Купріяновим, який виділяє три основні сфери трактування корупції, що набули широкого поширення в спеціальній літературі: «юридичне, економічне і соціологічне» [146] та В.І. Поповим, на думку якого, «корупція знаходить своє відображення у трьох аспектах політичному, соціально- економічному і правовому» [220, с. 56]. А, наприклад, Е.Н. Ожиганов надає такі види корупції – бюрократична, політична, вимушена, за погодженням, централізована, дещо децентралізована [198, с. 62].

У правовому аспекті корупція розглядається переважно як юридична категорія. Наприклад, у юридичному словнику надається наступне визначення корупції: «це діяння, що вчиняється з наміром надати деякі переваги, які несумісні з офіційними обов'язками посадової особи і правами інших осіб; діяння посадової особи, яка неправомірно використовує своє становище чи статус для одержання будь-якої переваги для себе або іншої особи в цілях, які суперечать обов'язкам і правам інших осіб» [335].

У юридичній літературі щодо поняття корупції досліджуються питання, пов'язані з визначенням таких правових категорій як «злочин» і «корупція», приділяється увага виявленню основних видів і механізмів корупції з погляду

правових інститутів, проаналізовано антикорупційне законодавство. Наприклад, у кримінології, акцент робиться на факті злочину, розглядаючи корупцію як сукупність злочинних діянь, що здійснюються конкретними особами, і аналізують цей феномен в категоріях «протиправності» і «суспільної небезпеки».

Отже, правознавці в першу чергу, зводять корупцію до її юридичної суті, тобто до хабара і зловживання службовим положенням. Юристів цікавить, перш за все, сам факт кримінальної події, момент злочину. Головну увагу вони акцентують на питаннях, пов'язаних з уточненням ознак корупції, кола діянь, що підпадають під цю категорію, кваліфікацією корупційних злочинів, їх доведенням, визначенням заходів покарання тощо.

Й тут слід погодитися із О. Шутою, який акцентує на тому, що «корупція як кримінологічна категорія охоплює лише ту частину корупційних діянь, які законом визнаються злочинними. Тобто до неї відносять злочини осіб, офіційно залучених до управління (осіб, уповноважених на виконання публічних функцій), які використовують у будь-який спосіб надані їм за статусом можливості для незаконного отримання особистої вигоди. Проте існують і правопорушення, що є не злочинами, а корупційними правопорушеннями» [133, с. 20]. Таким чином, корупцію не слід досліджувати тільки в одному якомусь аспекті. Це поняття є багатограним. Багато хто з дослідників називають це явище кримінологічним, хоча є і така точка зору, що «корупція – поняття не стільки правове, скільки соціальне і моральне» [36, с.91].

Як говорить доктор Сар Дж. Пундей, «корупція ... є наслідком явищ і тенденцій політики, економіки та розвитку держави ... » [238]. В.В. Нонік у своїй дисертаційній роботі зазначав, що «корупція включає в себе не тільки хабари і «відкати», а й практики вищого рівня: «захоплення держави» - вплив груп інтересів на формування державної політики; «захоплення бізнесу» - встановлення неформального контролю держави над різними секторами економіки через пряме адміністративне втручання або незахищеність прав

власності; розподіл сил та ресурсів держави; вплив на регулювання взаємовідносини з іншими країнами (холодна війна) тощо. Такий підхід на думку науковця обумовлений масштабністю корупції» [197, с. 53].

Ми повністю поділяємо такий підхід. Корупція є явищем, що притаманне суспільству на будь-якому етапі свого розвитку, а тому важливо дослідити механізми її прояву у всіх сферах суспільного життя (економічній, політичній, соціальній, правовій). Тільки в такий спосіб можливо зрозуміти природу корупції як соціального явища та надати змістоване визначення поняттю «корупція».

На думку О.В. Ткаченко, «термін «корупція» має скоріше узагальнений характер, а не правовий, так як він пов'язаний із обсягом діянь, які підпадають під кваліфікацію корупційних, зміст яких із часом буде змінюватись залежно від зміни видів корупційних діянь, які викликані постійним розвитком суспільних відносин» [292, с. 193]. Такої ж самої думки є й інші науковці різних галузей права. Так, наприклад, такий правознавець як М. Мельник вважає, що корупція є багатоаспектним соціально-економічним, політичним, правовим та моральним явищем, яке споеднує у собі цілий комплекс протиправних дій і неетичних вчинків, тобто є збірним поняттям, яке охоплює сукупність взаємопов'язаних правопорушень, а тому вона є проблемою юридичною, соціальною та економічною [171]. У зв'язку з чим, М. Мельник пропонує проблему щодо визначення корупції розв'язувати широкоформатно. На його думку, корупції слід відокремлювати від інших суспільно небезпечних явищ, таких, як хабарництво, організована та економічна злочинність тощо. Це важливо не тільки для належної кваліфікації корупції, а також для вироблення дієвих механізмів щодо її попередження та протидії [172, с. 58].

Н. Кузнецова також пропонує розглядати корупцію не тільки з правової точки зору, а й у соціальному, економічному та моральному, оскільки корупція заважає нормальному функціонуванню та розвитку моральних та правових відносин у суспільстві й державі [144, с. 32]. Схожа думка свого часу була висловлена й С. Роуз-Аккерман, яка писала, що «проблема корупції не може

бути втиснута у вузькі рамки, які обмежують її виключно діяльністю окремих державних службовців чи бавить вищих посадових осіб, оскільки розвиток корупції спричинює трансформації у всій економічній та політичній системі» [251, с. 167-188].

Отже, вивчення корупції тільки через виявлення всіх її компонентів, чинників здійснення та наслідків дасть можливість нам визначити не тільки її місце і роль у всіх соціальних процесах, а також її вплив на загальний розвиток суспільних відносин, в тому числі й у сфері державного управління.

На думку О. Костенко найбільш вдалим слід вважати визначення корупції надане О. Терещуком, оскільки надане їм поняття не зводиться винятково до протиправних діянь осіб, уповноважених на виконання державних функцій, воно розкриває іншу небезпечну сторону корупції - надання матеріальних чи нематеріальних цінностей фізичними чи юридичними особами [133, с. 20]. Так, О. Терещук вважає, що «під корупцією слід розуміти діяльність державних осіб, спрямовану на протиправне використання наданих повноважень або свого посадового становища та пов'язаних із ними можливостей для незаконного одержання від фізичних і юридичних осіб матеріальних благ, послуг, пільг, переваг або іншої вигоди матеріального чи нематеріального характеру (запроданство), а також підкуп зазначених осіб фізичними та юридичними особами» [287, с. 13]. Ми також вважаємо думку О. Терещука найбільш придатною для визначення корупції як явища, яке охоплює всі можливі засоби її здійснення.

В. Римський характеризує корупцію «як юридичне поняття через правопорушення, які полягають у використанні службового становища або соціального статусу посадової особи в особистих або корпоративних інтересах. Інтерес в такому випадку, на думку науковця, пов'язаний з отриманням незаконних доходів, а правопорушення або злочин з різними модифікаціями отримання або давання хабарів. Предметом хабаря або комерційного підкупу, поряд з грошима, цінними паперами та іншим майном можуть бути вигоди або послуги майнового характеру, що надаються на

безоплатній основі, але які передбачають оплату (наприклад, ремонт квартири, будівельні роботи тощо). Тоді як вигоди майнового характеру можна вважати, наприклад, зниження орендної плати, відсоткових ставок за кредитуванням, заниження вартості реалізованого майна тощо» [96, с. 162].

В свою чергу, А.П. Закалюк виділяє чотири варіанти предмету корупції: «1) діяння або сукупність діянь певних уповноважених осіб; 2) діяльність у сфері здійснення влади, владних або інших публічних повноважень; 3) система стосунків за схемою: підкуп – продажність – задоволення потреб; 4) суспільне явище деформації, розкладання влади, публічних інституцій. При цьому на думку науковця, саме останній аспект розуміння предмета корупції більш за все відображає її сутність» [97, с. 185-186]. На підставі цього, А.П. Закалюком було надано загальне поняття корупції у соціальному значенні. Так, корупція, на його думку, «є виявом суспільно неприйнятної та переважно суспільно небезпечної діяльнісної активності людей, наділених владними або іншими публічними повноваженнями та пов'язаними з ними можливостями, або тих, що прагнуть скористатися останніми з метою одержання будь-яких благ (переваг, послуг, пільг тощо) для себе чи інших осіб не на основі офіційно визначеного порядку (підстав, норми), а на підґрунті реалізації особистої зацікавленості, що призводить до деформації (розкладання) публічних відносин» [97, с. 185-186].

М. Мельник називає корупцію соціальною соціальною корозією, яка роз'їдає і руйнує владу, державу і суспільство в цілому. Науковець звертає увагу на те, що в її основі лежать такі вікові традиції взаємодії в суспільстві, як «послуга за послугу», «do ut des» («даю, щоб ти дав»)» [174, с. 34]. Також учений вивів свою класифікацію основних підходів щодо розуміння корупції, яка виглядає наступним чином: «1) підкуп і продажність державних чи інших службовців (за такого підходу корупцію ототожнюють із хабарництвом); 2) зловживання владою чи службовим становищем, учинене з корисливою метою; 3) зловживання владою чи службовим становищем, учинене з будь-якої особистої зацікавленості; 4) використання службових повноважень,

статусу посади, а також її авторитету та пов'язаних із ними можливостей для задоволення особистого інтересу або в групових інтересах; 5) елемент (ознака) або різновид організованої злочинності; 6) поняття, визначення якого обмежене лише загальними ознаками, відсутністю чітких формулювань, які б дали змогу виділити суттєві ознаки цієї правової категорії» [172, с. 113–116].

Є.В. Невмержицький та Ф.П. Шульженко стверджують, що у «правовому відношенні корупція становить сукупність різних за характером та ступенем суспільної небезпеки, але єдиних за своєю суттю корупційних діянь та інших правопорушень (кримінальних, адміністративних, цивільноправових, дисциплінарних), пов'язаних із виникненням цих діянь, а також порушень етики поведінки державних службовців» [188]. А за визначенням М. Яблокова, корупція представляє собою систематичний підкуп посадових осіб всіх гілок влади (законодавчої, виконавчої та судової), а також громадських та політичних діячів. Такий підкуп, на його думку, спричиняє прийняття такими особами рішень, які порушують закон та негласні норми суспільства на користь кримінальних структур, що в свою чергу, призводить до виникнення відносин залежності від таких структур» [336, с. 342].

Отже, правознавці зводять корупцію виключно до протиправних дій, які вчиняються особами влади, залишаючи поза увагою соціальну сутність цього явища. На підставі цього, вважаємо, що позиція В.М. Трепак є найбільш придатною, оскільки науковцем виділено наступні «специфічні, ідентифікуючі ознаки корупції: «соціальне явище; системність; дисфункція процесів соціального управління в усіх сферах життя суспільства як наслідок корупції; прояв як множинність корисливих зловживань службовими повноваженнями в державному, муніципальному та приватному секторах, різних форм підкупу-продажності службовців» [299, с. 191-192]. Саме на підставі цих ознак, науковцем було надане поняття корупції у юридичному значенні, яке на наш погляд, містить у собі всі ознаки корупції не тільки як правового явища, а й як соціального. Так, корупція, за визначенням В.М. Трепак – «це соціальне, системне явище, що полягає в неправомірному

використанні особами, які мають владні чи управлінські повноваження, власного становища, статусу, авторитету в особистих або корпоративних інтересах, що призводить до розкладання, деградації влади та соціального управління» [299, с. 191-192].

У літературі розповсюджена думка, що корупція це політичне явище. Такі видатні політологи як П. Бурд'є, М. Вебер, Р. Мертон, Р. Міхельс, С. Хантінгтон вважали, що всі види корупції є породженням політичної корупції, оскільки саме вона фокусує політичну діяльність еліт, яка й визначає розвиток суспільства у політичній та соціально-економічній сферах [211, с. 122]. Наприклад, М. Вебер писав, що «політика визначається як потяг до участі у владі або у розподілі влади, тобто ті, хто прагнуть влади намагаються підкорити це бажання своїм егоїстичним цілям або намагаються отримати владу заради влади або заради престижу, який з ній тісно пов'язаний. Крім того, політолог вважав, що держава є союзом панування, а функціонери узурпують владу та займають найважливіші позиції». Також М. Вебер розділяє типи участі політиків у політичному житті на професійний, постійний та випадковий. При цьому, політиків на його думку можна поділити на тих, хто живе заради самої політики (в такому випадку, особа повинна мати постійний прибуток, який дозволяв би їй так жити) та на тих, хто живе виключно за рахунок політики (коли політика стає основним джерелом прибутку)» [48, с. 650, 353, 690]. Таким чином, як зауважує В.О. Пелішенко, «видатний дослідник М. Вебер, не виключає можливості життя за рахунок політики, але разом з тим вважає, що відповідальний політик повинен мати необхідну «дистанцію по відношенню до речей та людей»» [211, с. 123].

Л.А. Журавльова досліджуючи праці відомого американського соціолога і культуролога П. Сорокіна щодо політичної корупції прийшла до висновку, що П. Сорокін вважав «кримінальну поведінку та соціальні відхилення природним результатом динаміки соціокультурних систем, адаптацією до соціальних змін» [95, с. 55]. У своїй статті науковиця виділила наступні основні тези висловлювані П. Сорокіним: «1) у кризовому суспільстві

соціальні норми відображають моральну поляризацію суспільства, негативна поляризація набагато перевищує позитивну, вона супроводжується моральною деградацією, яка призводить до соціальних відхилень та злочинності; 2) поляризацію пояснюється тим, що у кризові періоди, деморалізація суспільства проявляється у тому, що частина суспільства демонструє негативні соціальні відхилення (злочинність, бездуховність, цинізм); 3) негативні відхилення супроводжують початковий етап кризи, останній етап кризи характеризується позитивною поляризацією суспільства, де на перший план виходять альтруїзм, моральне відродження, творчість; 4) сутність регулювання соціальної поведінки полягає в тому, що суспільство через свої інститути задає цінності та норми, забезпечує їхню трансляцію і соціалізацію (засвоєння норм індивідами); заохочує виконання норм (конформізм) або дозволене, з точки зору суспільства їх реформування; засуджує та карає за порушення норм» [95, с. 55]. Таким чином, політична корупція може сприяти формуванню більш усталеної і демократичної системи управління в суспільстві завдяки виробленню більш адаптивних ціннісно-нормативних систем.

У сучасній науковій літературі така позиція також дуже розповсюджена. Так, Л. Багрія-Шахматов, вважає, що корупція є явищем, яке вразило апарат державної влади і управління. Вона пов'язана з розладом апарату, коли його представники використовують своє службове становище в корисливих цілях, з метою власного збагачення [21 с. 23]. В. Лунєєв наголошує на тому, що «політична корупція є реальним і сильнодіючим фактором, який послаблює основні демократичні принципи. Політична корупція, на думку науковця, є актуальною та небезпечною, оскільки такі поняття як «влада – гроші – влада – власність», зав'язані в один порочний вузол, де більшість державних структур діють на комерційній основі» [158, с. 71]. В свою чергу, О.О. Вешняков з цього приводу пише, що корупції притаманний характер злочинної дискредитації апарату державного управління. Наслідком такої дискредитації є зниження довіри до влади та відбувається відчуження влади від суспільства та

громадських інститутів; девальвується значення права та закону як основних інструментів регулювання громадського життя» [53, с. 73]. А І. Корж зазначає, що політична корупція є особливою формою боротьби за владу, де перемагають не політичні інтереси суспільства, а багатомільйонні хабарі, коли відбувається конвертування влади в капітал, а капіталу - у владу [129, с. 56].

Такі науковці як М. Тихомиров [290], К. Абдієв [1], К. Сурков [283] та В. Євтушевський [91] сходяться на тому, що корупція – «це зловживання державною владою, посадою та службовим становищем з метою отримання матеріальної винагороди». З цього приводу В.М. Ємельянов та Д.А. Степанюк, у своїй колективній роботі звертають увагу на те, що «як показує українська практика, до політичної корупції необхідно віднести не тільки зловживання урядовими повноваженнями, а й зловживання депутатськими повноваженнями всіх рівнів. Більш того, в Україні про політичну корупцію почали говорити саме в контексті останніх дій Верховної Ради України» [93, с. 72].

А Ю.В. Баскакова, В.М. Гаврилюк, П.В. Качанова та Г.О. Усатий [55, с. 8] взагалі виділяють декілька наступних рис політичної корупції:

- політична корупція є латентною, оскільки має набагато вужче коло тих, хто з нею безпосередньо стикається. Це пояснюється тим, що вона обертається у надто високих політичних колах, а тому не може стати елементом повсякденного практичного досвіду громадян;
- вона не завжди має чітко виражене матеріальне втілення у вигляді конкретного грошового еквіваленту, або в обсязі певних послуг, які надаються, оскільки їй притаманна відсутність монетарної сутності, тобто винагорода використовується не в особистих цілях певної посадової особи, а у владно-політичних цілях (наприклад, підтримка керівництва під час політичних криз або на виборах);
- втягнення у коло політичної корупції політиків та чиновників є більш тривалими у часі й має, так би мовити, різновекторну спрямованість. Це пояснюється тим, що зазначені особи є людьми, які мають значні владні

повноваження, широке коло знайомств і знаходяться у полі дії різного роду мереж політичного впливу, то й послуги, які вони надають є універсальними і стосуються різних сфер суспільного життя.

- політична корупція є майже легітимною, що підтверджується як громадською думкою, відповідно до якої корупція не завжди відноситься до суспільно шкідливого явища, так і так і в політичних колах, де панує думка, що корупція є органічною частиною політичного менеджменту і політичних технологій [55, с. 8].

Отже, вбачається логічним зробити висновок, що політична корупція представляє собою деформацію державно-владних відносин. Однак, визначаючи корупцію з позиції державного управління науковці залишають по за увагою економічний аспект корупції, оскільки як правило вона має свій еквівалент матеріального і нематеріального характеру. Це говорить про те, що корупція є явищем яке містить у собі не тільки правовий та політичний аспект, а й економічний. А тому вважаємо за потрібним перейти до визначення наукових думок щодо поняття корупції з точки зору економіки.

Науковий підхід аналізу політичної корупції в економічному аспекті був закладений ще в 70х роках ХХ в. Г. Таллоком [375] і Е. Крюгером [362]. Сутність такого підходу полягає у теорії політичної ренти та рентоорієнтованої поведінки. Рентоорієнтована поведінка – це поведінка, спрямована на отримання додаткового доходу за рахунок політичного процесу. Відповідно, політична рента – це додатковий дохід, можливість і джерела для отримання якого з'являються в політичному процесі. Політична рента за своєю природою подібна до ренти економічної, оскільки джерелом її утворення є монопольне становище. Водночас існують суттєві відмінності в джерелах для утворення самих монополій – економічної та політичної, що зумовлюють в кінцевому рахунку і відмінності в утворюваних рентах. По-перше, політична монополія носить загальний характер і поширюється на всі галузі, сфери і рівні державного управління. По-друге, вона носить стійкий характер і не є тимчасовим явищем, що може зникнути під впливом

конкуренції. По-третє, вона носить закритий характер, оскільки «вхід у галузь» жорстко регламентується законодавчими актами й охороняється державою. На відміну від економічної ренти, політична рента не обмежується виключно грошовими доходами, а включає також отримання благ в інших формах (наприклад, повага, престиж, популярність) [185, с. 58-59].

Представниками даного підходу також можна назвати А. Адес і Р. Тепла, які зазначають, що «політична рента пов'язана з використанням владних повноважень в економіці і з штучним обмеженням конкуренції» [5]. З цього приводу О. Длугопольський підкреслює, що «конкуренція при цьому не зникає, а «переноситься» з економічної сфери в політичну. Відповідні додаткові витрати прямують вже не на вдосконалення існуючих благ, а на політичну діяльність: фінансування політичних партій, лобювання, підкуп, хабарі» [83; 84].

Р. Коузом була запропонована концепція трансакційних витрат, відповідно до якої корупція розглядається як операція між організаціями і фізичними особами, що зменшує трансакційні витрати клієнта, порушуючи формальні і неформальні обмеження, збагачує агента, але не має надійних інституційних механізмів забезпечення (клієнт – платник хабара, агент – виконавець) [227].

Основою сучасної неокласичної економічної теорії є модель раціональної поведінки людини, яка забезпечує максимальну вигоду, визначає центральну роль її вибору. Отже, як зазначає Ф. Фукуяма, «люди приймають рішення щось робити тому, що мають у цьому власний раціональний інтерес» [309, с. 104]. Тому, на думку І.В. Ревак, «виникає ситуація, за якої невиконання закону стає нормою. Причиною існування корупції може бути не лише невідповідність законів умовам економічної діяльності, але й нагальна потреба населення вижити у тих складних умовах становлення ринкових відносин, що склалися в Україні» [132, с. 13].

І. Мазур надає два визначення корупції в економічній площині у широкому та вузькому розумінні. Відповідно до першого визначення,

«корупція представляє собою складне соціально-економічне явище, що виникає між посадовцями (чиновниками) та іншими суб'єктами під час реалізації тіньових економічних відносин, яка направлена на задоволення особистих інтересів через комерціалізацію суспільних благ і цінностей». А відповідно до другого визначення – «комерціалізація посадовими особами своїх функціональних обов'язків» [161, с. 36].

Ю. Івашук під терміном «корупція» розуміє «вид рентоорієнтованої поведінки, яка суперечить декларативним морально-ціннісним настановам суспільств. Крім того, науковець, аналізуючи у своїй дисертаційній роботі теоретико-методологічні підходи у межах яких економісти розглядають корупцію, виокремив низку основних, серед яких: раціоналістичний підхід, класичний лібералізм, теорія суспільного вибору, теорія політичної ренти, теорія трансакційних витрат, контрактний підхід, модель «власник-управитель», концепція алокаційного фільтра, теорія залежності від попереднього розвитку, теорія прав власності» [113, с. 8] (див. таблицю 1.1).

В свою чергу В.А. Астаф'єв, узагальнюючи позицію науковців, які досліджували поняття корупції в межах економічної теорії, прийшов до висновку, що «корупцію слід розглядати як продаж державними службовцями державної власності в приватних цілях, що є не просто функцією сукупності ресурсів, витрачених на нагляд і переслідування, а функцією відносин між державою та приватним сектором. Також науковець зазначає, що розвиток корупційних економічних відносин у системі взаємодії держави й суспільства виникає як результат неефективності діючих інститутів, що змушують індивіда шукати паралельні шляхи реалізації власних економічних інтересів. А неефективність інститутів зазвичай зумовлена невідповідністю правових і законодавчих норм об'єктивним законам розвитку національного господарства» [17, с. 13]. На наш погляд, дане визначення попри його змістовності є вузьким, оскільки матеріальний аспект корупції не можна розглядати суто як продаж державної власності. Предметом корупції з будь-якої точки зору завжди є влада.

Таблиця 1.1

Економічні концепції інтерпретації корупції в площині інституціоналізму

Підходи	Змістова інтерпретація
Раціоналістичний підхід (економіка злочинності)	Індивід зважає на всі витрати та набуті блага внаслідок злочинної діяльності й раціонально вирішує порушувати закон, якщо очікувана корисність цих дій вища порівняно з ситуацією, за якою він залишився би чесним і витратив свій час та ресурси іншим чином. Представники: Г. Бекер, Р. Боулес, С. Роуз-Екерман.
Класичний лібералізм	Корупція як реакція на «неефективність держави» і «неефективність ринку», як «суспільне анти благо», яке завдає шкоди всім членам суспільства. Представники: Д. Обраян, Дж. Гаус.
Теорія суспільного вибору	Ґрунтується на застосуванні економічного підходу до політичних процесів. Представники: Дж. Б'юкенен, Г. Талок.
Теорія політичної ренти	Політичний ринок є головною ареною, де привласнюється політична рента – сукупність індивідуальних благ, які отримує або може отримати представник влади. Представники: Г. Талок, А. Крюгер, С. Роуз-Екерман.
Теорія трансакційних витрат	Високі трансакційні витрати легальної діяльності можуть бути причиною високого рівня корупції в країні. Представники: О. Вільямсон, П. Мілгром, Дж. Робертс.
Контрактний підхід	Корупція – це контрактна взаємодія економічних суб'єктів з метою отримання неправомірної вигоди. Представники: Дж. Локк, Дж. Б'юкенен.
Теорія опортуністичної поведінки	Корупція – це частковий випадок опортуністичної поведінки (Р.Клітгаард).
Концепція інституційної пастки	Інституційна паста як неефективний інститут, що набуває трансгенності у зв'язку з тим, що окремим економічним суб'єктам вигідно дотримуватися його норм (В.Полтерович).
Концепція алокаційного фільтра	Корупція розглядається як «алокаційний фільтр», який уможливорює досягнення такого рівня прибутковості, за якого одні сектори економіки успішно розвиваються, а інші зазнають гальмівного впливу (В.Козюк).
Теорія прав власності	Корупція становить «чорний» ринок прав власності, правом розподілу яких користуються чиновники. Представники: Р.Коуз, Г.Монісен, Е.Фуруботи.

Джерело: за даними [161]

Узагальнюючи викладені позиції науковців, які досліджували поняття корупції в межах економічної теорії слід зазначити, що такий підхід пов'язує корупцію з поняттями тіньової економіки, неформальних інституцій, трансакційних витрат і розглядає її як різновид економічної поведінки, метою якої є максимізація корисності, а засобом – витягання непродуктивного доходу за рахунок маніпуляції ресурсами, що знаходяться у розпорядженні

посадовців. Поведінка хабародавця і хабароодержувача трактується тут як раціональний розрахунок вигод і втрат. Даний підхід одержав розвиток в роботах багатьох дослідників, наприклад, таких як А. Аслунд [15], П. Бардхан [345], Р. Вішни [373], Е. Кац [354], М. Олсон [199], О. Роуз-Аккерман [251], А. Шлейфер [373], А. Хілман [354].

Соціологічний підхід до розуміння корупції є відносно новим. Одне з перших визначень такого роду належить К. Фрідріху, який вважав, що «корупція – це поведінка, що відхиляється, яка сполучена з приватною мотивацією, що означає, що приватні (індивідуальні, групові) цілі реалізуються за публічний рахунок» [350, с. 48].

Початок соціологічного підходу зазвичай пов'язують із знаменитою книгою С. Алатаса «Соціологія корупції» (1968 р.) [342]. У науці він намітився ще в 1960-х рр. в рамках соціології соціального контролю і девіантної поведінки, але остаточно інституціоналізувався лише в 1990-і - 2000-і рр. У роботах С. Алексеєва, С. Бондаренко, В. Рімського, Г. Сатарова та інших [8] переконливо показано, що в сучасному суспільстві корупція не просто сукупність приватних кримінальних діянь, що здійснюються окремими чиновниками, а системне соціальне явище.

Підхід до аналізу корупції з соціологічних позицій, на думку І. Купріянова, «дозволяє за її окремими фактами побачити стійкі соціальні практики і розгалужені соціальні мережі. Для соціологів повсякденна корупція – це системне соціальне явище, обумовлене станом ціннісно-нормативної і інституційної підсистем сучасних суспільств» [146].

У науці сутність корупції як соціального явища розглядається з позиції наступних концептуальних підходів. Перший трактує дане соціальне явище в широкому сенсі як безпосереднє використання чиновником свого службового положення для особистого збагачення. Другий підхід описує корупцію як певний вид соціально-економічних відносин. Тут хабарництво виступає або як специфічний ринок товарів і послуг, де періодично здійснюються операції між акторами і діють закони попиту і пропозиції, або корупційні відносини

спочатку вбудовані в систему суспільного устрою. З погляду третього підходу корупція розглядається в рамках двох стратегій поведінки соціальних груп. Перша має на увазі захоплення бізнесом держави, тобто ухвалення комерційними структурами дій для здійснення тіньового контролю за державними службовцями. Друга припускає захоплення держструктурами суб'єктів підприємництва, коли чиновники намагаються організувати контроль за комерційними компаніями з метою особистого збагачення. Четвертий підхід заснований на визначенні корупції як системного явища. З цих позицій хабарництво розглядається як дефект всієї системи суспільних відносин в цілому (і державного управління, і економіки, і соціальної моралі).

Соціологічний підхід до теоретичного аналізу корупції «передбачає аналіз різноманіття нормативних систем і соціальних факторів, що спричиняють корупційну поведінку, та дає змогу показати диференційованість оцінок цього феномена різними суб'єктами. Корупція в соціологічній інтерпретації усвідомлюється як форма соціальних відносин, передбачає аналіз її як форми взаємодії суб'єктів, що володіють різним обсягом ресурсів у межах різноманітних інститутів як нормативних систем» [299, с. 188].

В рамках соціологічної науки можна виділити декілька загальнометодологічних підходів до аналізу корупції. Структурно-функціональний підхід, основи якого були закладені ще М. Вебером [48; 49; 50; 51], виходить з корисності або прийнятності корупції за умови, що вона підсилює позицію еліт, що гарантують форсування змін, що відбуваються в суспільстві. Корупція відображає розузгодження між старими і новими нормами і полегшує пристосовність до змін у всіх сферах суспільства. Згідно даному підходу, корупція, виконавши свої політичні і економічні функції, зникає (М. Вебер [48; 49; 50; 51], Т. Парсонс [206; 207; 208; 367; 368; 369]). Теорія соціального обміну і символічного інтераціонізму пояснює корупцію через теорію соціальної взаємодії (Дж. Хоманс [313], Дж. Мід [179], Г. Блумер [155]). Послідовники інституційного підходу (С. Хантінгтон [312] та інші)

акцентують увагу на дослідженнях модернізації країн, що розвиваються, і бачать в корупції єдиний засіб для поступового створення певних соціально-економічних інститутів, необхідних для виникнення сучасного демократичного суспільства. Корупція, із їхньої точки зору, не є результатом відхилення поведінки від прийнятих норм. У ній виявляється невідповідність прийнятих норм, затвердженим в суспільстві, моделям поведення.

Прихильники соціокультурного підходу вважають корупцію тимчасовим, хворобливим станом, свого роду дисфункцією в культурі – системі цінностей, норм і установок, членів співтовариства, що розділяються більшістю. Вона стає можливою в ситуації аномії, що породжується конфліктом між елементами ціннісно-нормативної системи. Більш детальніше соціологічна інтерпретація корупції буде надана в наступному підрозділі.

Таким чином, в контексті міждисциплінарних досліджень, у якості висновку слід навести висловлювання Є.В. Невмержицького, який пише, що «не можна трактувати корупцію лише як порушення закону або «зіпсування» державного механізму, оскільки це не завжди так. Сьогодні корупційні зв'язки особливо в перехідних суспільствах, демонструють тенденцію переростання такої корупції в домінуючу норму поведінки еліти. В умовах слабкої державності, нестійкого правопорядку, протиправної поведінки правлячої політико-адміністративної і економічної еліти корупція стає специфічною формою взаємовідносин влади і громадянина. Із неминучого супутника глибоких, суспільних змін поступово перетворюється в структурний принцип соціальної організації, виживання і закріплюється в системі норм, що є абсолютно руйнівним з точки зору перспектив подальшого суспільного розвитку. Це означає, що із ряду злочинів окремих чиновників, узагальнено корупція може стати масовим соціальним явищем, яке здатне перетворитися у повсякденну норму соціально-економічного життя» [190, с. 12].

1.2. Концептуалізація поняття «корупція» в сучасному соціологічному дискурсі

Корупція як явище соціальної дійсності розглядається у теорії соціології представниками двох напрямків розвитку соціологічної думки – класичної і некласичної. До представників класичної теорії слід віднести Е. Дюркгейма (теорія солідарності) [89; 90], М. Вебера (теорія соціальної дії) [48; 49; 50; 51], Т. Парсонса [206; 207; 208; 367; 368; 369] та Р. Мертона (структурно-функціональний аналіз) [175; 176; 177], Дж. Хоманса (теорія соціального обміну) [314], Дж. Міда [179] та Г. Блумера [155] (теорія символічного інтеракціонізму) та І. Гофмана (драматургічний підхід до інтерпретації соціальної взаємодії) [76].

Класична соціологічна традиція щодо розуміння корупції не зводиться до визначення її як самостійної теоретичної проблеми. Основним положенням у цьому напрямку слід вважати концепцію соціальної аномії розроблену Е. Дюркгеймом, яка ґрунтується не тільки на зниженні авторитету і неефективності соціальних норм, безвір'я індивіда в інституційний порядок, але і на тому, що можна описати як розрив системи органічної солідарності. Відповідно до даної концепції сучасне суспільство будується на розподілі праці, де корупція виступає явищем паразитуючим та патологічним, що використовує недоліки і упущення правової, політичної і економічної системи. Е. Дюркгейм пов'язує корупцію з діяльністю груп, які керуються мотивами незаконної наживи, груп по соціальних якостях несучасних, пов'язаних з соціально-профільним статусом, з тим, що посада і монополія на ресурси створюють систему соціальної залежності – підпорядкування [89].

Так, Е. Дюркгейм розглядав корупцію як явище, що: не притаманне сучасному суспільству; наявне в суспільних структурах; виникає через соціальну аномію; є наслідком «інтоксикації» суспільства протиправними операціями. Боротися з корупцією, якщо слідувати логіці Е. Дюркгейма, слід за допомогою підвищення ефективності соціальних норм і інституційної

довіри, гармонізації розподілу праці, а також через забезпечення й додержання державними структурами правових і соціальних гарантій перед суспільством. Отже, концепція Е. Дюркгейма ґрунтується переважно на значущості моральних і правових феноменів в боротьбі із корупцією, яка виступає деформацією соціальної солідарності.

М. Вебер підходив до соціології як до науки про соціальну дію. Головним чином він звертав увагу на той об'єктивний сенс, який окремі актори додають своїм діям в їх взаємних орієнтаціях в рамках конкретних соціально-історичних контекстів, а також на те, що поведінка, позбавлена такого суб'єктивного значення, виявляється за межами сфери інтересів соціології. Крім того, М. Вебер виділяв такі основні типи соціальних дій: 1) цілераціональна, коли має місце відповідність цілей і засобів дії; 2) ціннісно-раціональна, коли дія здійснюється заради якоїсь цінності; 3) афективна, що базується на емоціях людей; 4) традиційна, коли має місце традиції і звичаї [326, с. 31]. В цілому, аналізуючи підходи М. Вебера слід зазначити, що всі, запропоновані ним типи соціальних дій можна використовувати й для пояснення корупції як соціального феномену і як системи практичних дій. У такому разі корупцію слід розглядати з погляду: 1) раціональності, залежної від потреб населення; 2) можливостей соціально-економічної і політичної системи, що детермінуються ціннісно-нормативною системою конкретно-історичного суспільства; 3) етичними принципами досягнення політичної влади.

Описана Е. Дюркгеймом схема інтерпретації корупційних практик є важливою для розуміння корупції в соціологічній теорії М. Вебера. Оскільки розподіл праці природно породжує солідарність і позасистемні нормальні форми, пов'язані з нав'язуванням послуг, у зв'язку з цим М. Вебер вважав, що раціоналізація суспільного життя поступово виводить за межі соціальної дії патріархальні форми суспільних відносин. Але корупцію можна розуміти і як соціальну раціональність, важливою умовою якої стають непаліативні уявлення [49].

Ідеальна модель бюрократії, описана М. Вебером як група осіб, орієнтованих на формально-правову раціональність, на дії по соціально-калькульованим, соціально-прогнозованим і такі, що визначаються певними поведінковими канонами схеми, є свого роду позицією протиставлення корумпованому нераціональному суспільству, де кожен залежить від інших тільки по схемі можливого надання послуг. Серед специфічних чинників корупції, ґрунтуючись на теорії М. Вебера, можна назвати розуміння корупції як простори свободи в рамках зціпленого під впливом формально-правової раціональності індивіда. Його впевненість як ученого, полягала в тому, що корупція є однією з форм антипрогресу – формою, в якій локалізується соціальна ірраціональність.

Вивчення корупційних практик вміщається в таку дослідницьку ситуацію, як середній і приблизно даний сенс дії. Корупційні практики не є для М. Вебера усередненими, а тому зрозумілим способом поведінки. Саме тому, дослідник підкреслював, що нормативною моделлю поведінки, яка є головним критерієм виокремлення корупційних практик стає підвищення ефективності соціальної дії.

Структурно-функціональний аналіз, запроваджений Т. Парсонсом та Р. Мертоном можна вважати новаційним у дослідженні корупції, оскільки він розширює сферу її дослідження. Дослідники вважали, що приватні та універсальні норми знаходяться у нерозривній суперечності, які взаємно виключаються, але визнаються в однаковій мірі істинними. Іншими словами вони спиралися на антиномію партикулярних і універсальних норм. Також дана теорія ґрунтується на дослідженні шляхів вливання соціальних груп в суспільство, рівня відхилення поведінки від норм, отримання соціальних переваг не законним засобом, ступінь інтеграції суспільних норм. Аналіз цієї концепції скаладає уявлення про те, що суспільство перебуває в дисбалансі, що обумовлено слабкими нормами, що інтегруються або тим, що діють такі норми декларативно, соціальні інститути є дисфункціональними, а функціональність є латентною, оскільки для задоволення інституційних

ресурсів перевага надається задоволенню інтересів певних соціальних груп. Отже, структурно-функціональний аналіз ґрунтується на функціональності корупції, а точніше, які саме функції вона виконує й які самі інтереси суспільства задовольняє. Це дає підстави дослідити корупційні практики як практики, які пов'язані з ступенем вивчення соціальної дії, особистості у вигляді системи, яка складається з мотивацій, ідей та емоцій, які засвоюються кожним індивідом. Іншими словами, при розгляді корупції важливо з'ясувати що представляє собою суб'єкт корупційних практик та яким чином агент, через якого здійснюється системна корупційна діяльність, може виступати носієм таких практик.

Для розуміння корупції як явища дисфункціональності соціальної системи варто скористатися структурно-функціональним підходом, запровадженим Т. Парсонсом [206; 207; 208; 367; 368; 369]. Відповідно до зазначеного підходу, соціальна система складається з безліч індивідуальних акторів, які взаємодіють один з одним в ситуації, коли є фізичний аспект і аспект зовнішнього середовища; акторів, які мотивовані до оптимізації задоволення згідно з тенденцією і чиє відношення до обставин (зокрема, і один до одного) визначається та здійснюється відповідно до системи структурованих культурою колективних символів [369, с. 5-6]. Окремої уваги потребує ряд функціональних особливостей соціальної системи, описаної Т. Парсонсом, де функціонал системи спрямований на задоволення певних потреб суспільства й передбачає чотири напрями реалізації: 1) адаптивний, який полягає у пристосуванні системи до зовнішніх умов, крім того система має здійснювати й соціальний контроль за внутрішнім середовищем; 2) ціледосягання – отримання визначеного результату системою; 3) інтегративний підхід полягає у координації елементів соціальної системи; 4) латентний направлений на формування, підтримку цінностей суспільства. Більш того, кожна з систем дії виконує певні функції. Так, поведінковий організм реалізовує функцію пристосування до зовнішнього середовища, система особистості реалізує функцію ціледосягання, соціальна система

направлена на інтеграцію поведінки індивідів та соціальних спільнот, а система культури спрямована на репродукцію духовних цінностей [207; 244, с. 119].

Слід звернути увагу на той факт, що соціальна система здатна еволюціонувати і приймати більш складну форму. Знов таки звернемося до Т. Парсонса, який розглядав еволюцію системи в трьох аспектах: диференціації, підвищенні адаптивної здатності, включенні і генералізації цінностей. Науковець писав, що перш за все повинно йтися про процес диференціації. Елемент, підсистема або набір елементів і підсистем, володіючи своїм відносно певним місцем в суспільстві, з часом ділиться на декілька елементів або систем, що розрізняються одночасно і за структурою, і за функціональною роллю в рамках нової, ширшої системи [207, с. 134-135]. З метою досягнення ефективності у диференціації і виникнення більш збалансованої і більш розвиненої системи, кожна підсистема, що знов відокремилася, повинна бути більш пристосованою для здійснення свого первинного функціоналу в порівнянні з виконанням тієї ж функції в попередній, більш дифузній структурі [178, с. 34]. Відповідно до Т. Парсонса такий процес є адаптивним вдосконаленням та одним з аспектів циклу еволюційних змін. Також цей процес виявляється як на рівні цілей, так і на рівні діяльності колективних організацій. Т. Парсонс також вважав, що всяка ціннісна система характеризується підтримкою ціннісного зразку, який виступаючи інституціоналізованим, обумовлює і перевагу певного виду соціальної системи. А точніше науковець писав: «за допомогою того, що ми назвали специфікацією, така загальна оцінка переваги «формулюється» стосовно різних диференційованих підсистем і сегментованих елементів» [207, с. 149, 167-168]. Таким чином, як зазначає І.В. Мещан, «адаптивна оптимізація передбачає, що особливі функціонали здібностей не використовувалися для виконання функцій, вказаних їм в рамках більш дифузних структур. При цьому реалізується більш узагальнений погляд на всі наявні можливості, незалежно від їх безпосередніх джерел. Останній компонент процесу змін

пов'язує його з культурною системою суспільства. Також можна наголошувати на тому, що цінності, які є характерними для соціальної групи або сукупності соціальних зразків не тотожні узагальненому нормативному зразку, а є його пристосованим, спеціалізованим «конкретним додатком» [178, с. 34].

Корупцію як систему соціальних дій можна описати через парсонівську модель елементів одиничного акту як простої системи дії, що відображає певну визначеність у відносинах між діючою людиною і ситуацією, передбаченість людських дій і можливість досягнення певної мети. Так, Т. Парсонс розрізняє такі основні характеристики «одиничного акту»: 1) існування «актора»; 2) наявність цілей, на досягнення яких спрямовано дію; 3) існування ситуації дії, розвиток якої у якійсь мірі відрізняються від стану цілі, на яку ця дія орієнтована. Ситуація, в свою чергу, на думку дослідника, має такі елементи: а) засоби, тобто володіння певними складовими ситуації з погляду досягнення мети; б) умови дії, що характеризують її залежність від об'єктивних обставин, коли міра свободи в орієнтації дії на конкретні цілі обмежена суб'єктивно некерованими (неконтрольованими) складовими ситуації; в) наявність суб'єктивної «нормативної орієнтації», коли зв'язок цілей і засобів не випадковий, але склався під впливом інституціоналізованих і внутрішньозасвоєних ціннісних стандартів [367; 368, с. 44].

Отже, взявши за основу дану систему корупцію можна звести до таких основних характеристик: 1) актор це суб'єкт корупційних дій, наділений певним соціальним статусом; 2) цілями в корупційних діях слід вважати отримання матеріальної чи нематеріальної вигоди, неправомірне набуття індивідуальних благ; 3) наявність ситуації щодо здійснення корупційних дій. При цьому така ситуація повинна мати засоби здійснення корупційних дій (певний соціальний статус), а також такий ситуації повинні передувати певні об'єктивні обставини, коли міра свободи орієнтована на здійснення корупційних дій. Таким чином, одиницю дії в корупційних практиках формують відносини динамічного характеру, які можна представити так:

«актор – ситуація». Й в такому разі, диференціація дії залежить й від орієнтації актора, й від об'єктивних властивостей ситуації, на яку така дія орієнтована.

При цьому слід звернути увагу, що Т. Парсонс не розглядав взаємодію як фундаментальну одиницю вивчення соціальної системи. Для цього він використовував статусно-рольовий комплекс, визначаючи його як структурний компонент соціальної системи, яким є базовою одиницею соціальної системи. Статус, дослідник, відносив до структурної позиції в межах соціальної системи, а під роллю розумів те, що робить актор, коли займає певну позицію [244, с. 126]. Тому, на наш погляд, для визначення статусно-рольових позицій суб'єктів корупційних практик, слід застосувати теорію такого представника класики структурного функціоналізму як Р. Мертон. Згідно його теорії завжди існує вірогідність існування очікувань, які відрізняються один від одного, серед учасників набору ролей щодо того, що є відповідною поведінкою для носія статусу. Основне джерело цієї можливості конфлікту полягає в тому структурному явищі, що інші носії набору ролей найчастіше займають саме різне суспільне положення, відмінне від положення даного носія статусу. Оскільки носії набору ролей різноманітно розміщені в соціальній структурі, вони можуть мати інтереси і думки, цінності і етичні очікування, що відрізняються від тих, які є у самого носія статусу [176]. Таким чином, за допомогою даної теорії можна з'ясувати соціальні механізми, що притаманні корупції через визначення статусно-рольових позицій суб'єктів корупційних практик.

Отже, відповідно до структурно-функціонального підходу аналізу корупції, вона набуває певного сенсу тільки знаходячись у структурній взаємозалежності, а також у тому, що корупційні практики незважаючи на різноманітність форм їх прояву по відношенню до соціетального рівня є незмінними. Такі практики ґрунтуються на дефіциті інституційних ресурсів і взаємному наданні послуг.

Р. Мертон розглядав державні структури як структуру замкнутої дії [176]. На підставі цього твердження структуралісти вважали, що науковий інтерес щодо корупційних практик, які існують у суспільстві на рівні групової взаємодії, повинен бути зосереджений на розгляді діяльності саме державних структур. «Можна також сказати, що, будучи прихильниками обговорення корупції як розбіжності між соціально прийнятними цілями і прийнятними засобами їх досягнення, корупція визначається як практики, що мають мотиви і цілком легальні цілі, причому використовуються для цього легальні способи реалізації [318, с. 39].

Узагальнюючи дослідження класичної соціологічної думки можна виділити три головні аспекти корупції як соціального явища: 1) корупція є певною моделлю поведінки, яка обумовлена незлагодженістю розподілу праці, виникненням опосередкованих надлишкових ланок; 2) в дефіциті або привласненні інституційних ресурсів при дисфункціональності соціальних інститутів; 3) у використанні нелегальних практик для досягнення законної мети, яка у суспільстві визнан такою [319, с. 129-130].

Для розуміння корупції, також важливо дослідити теорію соціальної взаємодії, до якої слід віднести теорію соціального обміну Дж. Хоманса, теорію символічного інтеракціонізму Дж. Міда та Г. Блумера, а також драматургічний підхід І. Гофмана [318, с. 39]. Питання про необхідність інститутів для упорядкування та організації соціальної взаємодії ставилося досить давно [281, с. 14].

Якщо звернутися до енциклопедичного визначення терміну «соціальної взаємодії» то можна побачити, що такі варіанти його розуміння. Так, дане поняття відображає характерологічні, структурні та змістовні соціальні відносини між індивідами або соціальними спільнотами. При цьому індивіди або соціальні спільноти мають різну спеціалізацію, соціальний статус та функціональність в структурі суспільства [249, с. 63]. Також під соціальною взаємодією розуміють взаємний вплив різних сфер, явищ і процесів, осіб або спільностей, який здійснюється за допомогою соціальної діяльності. При

цьому розрізняють взаємодію зовнішню (між відособленими об'єктами) і внутрішню (всередині окремого об'єкта між його елементами) [110]. Таким чином, соціальна взаємодія є відображенням відносин між особами та соціальними групами [178, с. 22].

В цілому такий підхід до визначення соціальної взаємодії знаходить своє підтвердження у соціології, де під нею розуміють систему, що включає у собі дві особи і дві соціальні групи або особу і соціальну групу [306, с. 57]. В свою чергу, В.В. Вербець зазначає, що соціальна взаємодія - це така форма спілкування осіб, соціальних спільностей, верств, угруповань, за якою систематично здійснюється їх вплив один на одного, реалізується соціальна дія кожного з партнерів, досягається пристосування дій одного до дій іншого, спільність у розумінні ситуації, сенсу дій і певний ступінь солідарності або згоди між ними [110]. З іншого боку, як зауважують М.П. Лукашевич, М.В. Туленков та Ю.І. Яковенко, «соціальна взаємодія представляє собою будь-яку поведінку індивідів (чи групи людей), яка має певне значення для інших індивідів (соціальних груп чи суспільства загалом) у цей момент і у майбутньому» [155, с. 147].

Взагалі в соціології існує безліч теорій соціальної взаємодії. Однак, першою слід вважати теорію соціального обміну Дж. Хоманса. Сутність його теорії полягає у тому, що соціальна взаємодія вбачається у прагненні людей до одержання винагороди, вигоди і взаємного обміну ними [296, с. 144–145]. Соціальна взаємодія у розумінні Дж. Хоманса представляє собою складну систему обмінів, зумовлених засобами врівноваження винагород і витрат. Також дослідник стверджував, що суб'єкти взаємодіють на підставі свого колишнього досвіду. У зв'язку з чим, він виділив наступні принципи взаємодії: 1) постулат успіху (чим вище винагороджується певний тип поведінки, тим частіше він повторюватиметься); 2) постулат стимулу (якщо винагорода залежить від якихось умов, людина намагається відтворити їх); 3) постулат цінності (якщо винагорода велика, людина здатна витрати більше зусиль для її отримання); 4) постулат втрата-пересичення (коли потреби людини близькі

до насичення, вона докладатиме менше зусиль для їх задоволення). На думку Дж. Хоманса, за допомогою цих постулатів можна аналізувати навіть складні види взаємодії, в тому числі й відносини влади [244, с. 324-327].

Більш того, саме завдяки дослідженням Дж. Хоманса у науці виникла низка моделей соціальної взаємодії, зокрема, теорія символічного інтеракціонізму Дж. Міда і Г. Блумера [179], теорія управління враженнями Е. Гофмана [76] та психоаналітична теорія З. Фрейда [264]. Згодом всі вони були систематизовані Н. Смелзером [264]. Так, основна ідея теорії символічного інтеракціонізму Дж. Міда і Г. Блумера полягає в уявленні про те, що поведінка людей стосовно одне одного і предметів навколишнього світу визначається тими значеннями, які вони їм надають. В свою чергу, Е. Гоффман, у своїй теорії управління враженнями порівнює соціальні ситуації із драматичними виставами, коли люди-актори взаємодіючи створюють сприятливі враження й прагнуть їх підтримувати. А головною ідеєю психоаналітичної теорії З. Фрейда є міжособистісна взаємодія, на яку значний вплив мають засвоєні людиною поняття, а також конфлікти, які були нею пережиті у в ранньому дитинстві [155, с. 152; 264, с. 138].

На нашу думку, зазначені теорії також мають значення у дослідженні корупції як певної системи взаємодії, а тому нижче нами буде проведено аналіз корупційних практики через їх призму.

Повертаючись до теорії Дж. Хоманса, слід зазначити, що у своїх дослідженнях він зосереджувався на міжособистісній та безпосередній взаємодії, що виникає між індивідами і визнає значущість психологічних мотивів в стосунках. Всі ситуації взаємодії дослідник називав стосунками обміну, соціальну поведінку визначав як обмін діяльністю, відчутною або невідчутною, більш менш винагороджуваною або зв'язаною з витратами між, принаймні, двома особами. При цьому Дж. Хоманс виділяє субінституційну поведінку, яка є реальною поведінкою в інституційних структурах і елементарну соціальну поведінку, як у визначено як дійсну поведінку людей в

прямому контакті один з одним, де кожен прямо і безпосередньо винагороджує або карає іншого [314, с. 47-69].

Привертає увагу також твердження Дж. Хоманса, згідно якого процесу обміну, які формують соціальні групи також формують й суспільство в цілому, а суб'єкт дії є людиною, що раціонально прораховує вигоду. Таким чином, вбачається, що Дж. Хоманс близький до позиції соціального реалізму, оскільки всі загальні соціальні закони він зводить до загальних психологічних законів. Тим самим він аналізує явища на макрорівні, тобто в міжособових стосунках і в малих групах [244, с. 322-323].

Отже, узагальнюючи позицію Дж. Хоманс слід зазначити, що науковець досліджує соціальну взаємодію з позиції обміну діями між «діячем» і «іншим», передбачаючи, що в такій взаємодії кожна із сторін прагнутиме отримувати максимум вигоди і мінімізувати свої витрати. А до найважливіших з очікуваних винагород він відносить, зокрема, соціальне схвалення. Взаємна винагорода, що виникає в ході обміну діями стає такою, що повторюється і поступово переростає в стосунки між людьми, які базуються на взаємних чеканнях, тому феномен корупції виступає в якості обміну винагородами, а досягнення вигоди стимулює її повторюваність і легітимізацію в міжособистісній взаємодії [167, с. 34-35]. Це означає, що за критеріями, які були виокремлені Дж. Хомансом можна також аналізувати й корупцію як складну систему взаємодії у відносинах з владою. А отже, з позиції теорії обміну корупція розглядається як соціальна взаємодія соціальних суб'єктів, де взаємодія ґрунтується на раціональному стимулі з метою отримання матеріальної або соціальної вигоди при мінімізації витрат, не примаючи до уваги законний спосіб досягнення мети [318, с. 39].

Як нами вже зазначалося раніше, корупцію можна розглядати також через призму теорії символічного інтераціоналізму, автором якої є американський філософ і соціолог Дж. Мід. Він розглядав вчинки людини як соціальну поведінку, що заснована на комунікації, де вона відповідає не тільки на дії, але й на наміри та бажання інших людей. Відповідно до даної теорії слід

виділити такі види дій: значущі та незначущі. Значущі дії набувають важливості тоді, коли дія означає або виражає зміст іншої дії. При цьому для осмислення мотивів людини треба поставити себе на її місце, тобто уявити себе в її ролі. Взаємодію між людьми, Дж. Мід розглядав як безперервний діалог, у процесі якого його суб'єкти слідкують та усвідомлюють наміри та бажання один одного й відповідають на них [276].

Досліджуючи дану теорію ми прийшли до висновку, що головна її суть полягає у тому, що: 1) будь-які дії людей є проявом соціальної поведінки, яка заснована на комунікації; 2) основою комунікації є те, що люди надають однакові значення певному символу; 3) соціальна поведінка індивіда означає, що цей індивід надає своїм діям і діям інших людей теж саме значення, що й інші учасники взаємодії. При цьому відповідно до теорії Дж. Міда «індивід вміє орієнтувати свої дії на певне їх тлумачення партнерами по взаємодії, оскільки у міру накопичення досвіду взаємодії з різними людьми в різних ситуаціях в свідомості індивіда формується особлива установка мислення - узагальнений інший як частина власного індивіда «Я», але одночасно абстрактний образ партнера по взаємодії, роль якої індивід внутрішньо приймає, коли інтерпретує чужі вчинки і здійснює власні» [179, с. 224-227].

Також Дж. Мід вважав, що у соціальній взаємодії важливу роль відіграє саме інтерпретація дії, а тому символічна взаємодія характеризується тим, що породжує приблизно однакові реакції при спілкуванні з будь-яким індивідом; дозволяє ставити себе на місце іншого (ідентифікація); дозволяє бачити себе очима іншої людини (рефлексія)» [244, с. 224]. Цю ідею продовжив Г. Блумер [244], який був учнем Дж. Міда. Він сформулював три принципи цього підходу, на основі яких будується опис і пояснення соціальних явищ як процесів інтеракції. Перший заснований на тому, що люди діють відносно тих або інших об'єктів на основі тих значень, які вони цим об'єктам надають. Відповідно до другого принципу ці значення об'єктів для індивіда виникають з соціальної взаємодії, в якій він бере участь. В свою чергу, третій принцип ґрунтується на тому, що будь-яка соціальна дія виникає з пристосування один

до одного індивідуальних ліній поведінки, тобто значення використовуються і видозмінюються індивідом в процесі інтерпретації об'єктів, з якими він має справу [244, с. 259]. Однак, слід враховувати, що значущі символи починають виконувати свою координуючу функцію лише в тому випадку, якщо вони є надбаннями групи. Людина стає членом суспільства в міру того, як вона засвоює зразки і норми групової дії [59, с. 73].

Отже, якщо розглядати корупційні дії та практики як взаємодію соціальних суб'єктів, то в такому разі вона буде виступати у вигляді формування єдиного символічного і значеннєвого простору взаємовідносин. При цьому основу таких взаємовідносин складають групові і організаційні цінності та норми, які однаково інтерпретуються всіма суб'єктами взаємодії. На таку здатність суб'єкта взаємодії було підкреслено в своїй концепції визначення ситуації У.Томасом і Д.Томасом: «Якщо люди визначають ситуації як реальні, то вони реальні за своїми наслідками» [293, с. 26]. Таким чином, соціальна взаємодія суб'єктів корупційної поведінки здійснюється через такий основний механізм як інтерпретація символів і дій, які відтворюються партнерами при взаємодії, передбаченні всіх можливих варіантів взаємовпливу і з'ясування ситуації взаємодії.

Не менш важливого значення для нашого дослідження має теорія управління враженнями, яка була сформована Е. Гофманом, яка полягає у визначенні залежності процесу взаємодії від інтерпретації значень вчинків, коли дії індивідів перетворюються у керування враженнями інших людей. Дослідник надав своє бачення символічного інтеракціонізму, який він називав драматургічним аналізом або теорією управління враженнями. Так, основні положення його теорії полягають у наступному:

- соціальна поведінка людей створює соціальні правила та соціальне життя в цілому;
- всі соціальні явища повинні роз'яснитися з позиції соціальної взаємодії, яка представляє собою процес соціального життя, а не є засобом, що відтворює якісь зовнішні дії на людину;

– переважна частина людських взаємодій носить символічний характер в тому сенсі, що більшість реакцій індивідів на інших опосередкована фазою інтерпретації, на якій відбувається наділ значеннями предмету дії [76].

І. Гофман розглядав індивіда лише як носія самих різних ролей, заданих ззовні, не зв'язаних ні між собою, ні з особливостями особистості, ні з змістом діяльності, яку вона здійснює нею діяльності, ні з об'єктивними соціально-історичними умовами. Розглядаючи таким чином індивіда, він тим самим абстрагувався від цілісних особових його характеристик. Крім того, І. Гофман спирається на те, що людина в процесі соціальної взаємодії здатна не тільки сприймати себе через бачення партнера, але і відповідно до очікувань партнера з метою створення про себе найбільш сприятливого враження корегувати власну поведінку, що в кінцевому результаті добитися найбільшої вигоди від процесу взаємодії [76]. Таким чином, як зазначає І.В. Мещан, «драматургічний підхід І. Гофмана ґрунтується на вивченні соціальних мікроутворень, в котрих здійснюється певного роду діяльність з точки зору управління створюваними враженнями і визначення ситуації. А оскільки людина, як правило, є учасником безлічі соціальних груп, то вона має стільки ж різних соціальних Я, скільки існує груп, що складаються з осіб, чию думку вона цінує» [178, с. 41].

Взагалі в науці виділяють три основні положення, сформульовані І. Гофманом: 1) суб'єкти взаємодії повинні проявляти відповідність ситуації або знати як поводитися в певних соціальних ситуаціях; 2) суб'єкти повинні явити відповідний рівень зацікавленості в даній соціальній ситуації; 3) суб'єкти взаємодії повинні бути відкриті один для одного, в противному випадку не може йти мови про соціальну інтеракцію, оскільки вона в такому випадку повністю зруйнується [244, с. 272].

Слід також звернути увагу й на іншу концепцію І. Гофмана [75], яка полягає у аналізі фреймів або «схем інтерпретації», які дозволяють індивідам сприймати, пізнавати і позначати події в їх життєвому просторі і в світі в цілому. Надаючи подіям значення, фрейми організують досвід і керують дією, індивідуальною або колективною [244, с. 272]. Іншими словами,

«фрейми – це принципи організації, які визначають наш повсякденний досвід, правила або закони, що визначають взаємодію» [178, с. 42]. Таким чином, корупції як виду соціальної взаємодії також притаманні певні фрейми, які визначають схеми її здійснення.

Підводячи підсумки дослідження теорій соціальної взаємодії можна зробити наступні висновки. По-перше, соціальна взаємодія може виступати пояснювальною категорією корупції, оскільки відповідно до зазначених вище наукових підходів всі соціальні явища (соціальна структура, соціальні відносини і соціальні інститути) виникають в результаті соціальної взаємодії, сутність якої заснована на тому, що лише у такий спосіб людина може задовольнити більшість своїх потреб, інтересів, цінностей. Таким чином, корупція як соціальне явище виникає в результаті взаємодії, ціллю якої є задоволення певного інтересу матеріального або нематеріального характеру. У корупційних практиках кожний індивід як правило має свою позицію відносно інших, тобто кожний виконує свою соціальну роль. А фактором появи корупції як певного виду соціальної взаємодії є сукупність механізмів і процесів, які сприяють виникненню мотиву для досягнення цілей необхідних для індивіда або для групи індивідів.

З позиції неklasичної соціологічної думки корупційні практики розглядаються в контексті діяльнісного підходу. Французький соціолог і філософ П. Бурд'є [40] писав, що корупція не субстанціональна, а є конфігурацією відносин між індивідуальними і колективними акторами. Корупція приймає різноманітні форми, оскільки люди переслідують різні інтереси в соціальних полях. Але основним, на думку дослідника, є те, що корупція представляє собою конкретну боротьбу між агентами і механізм капіталізації не тільки легітимних, але і не легітимних засобів [40].

Важливо звернути на той факт, що корупційні практики є індикатором логіки приєднання. Іншими словами група, яка має намір або вже приєдналася до пануючої групи, проявляє відданість до цілей і норм такої групи, але при цьому все ж таки діє на підставі своїх інтересів. А отже, вбачається, що

корупційні відносини є частиною аналізу осмислення соціальної реальності. Логіка практики така, що відносно всієї сукупності дій практична логіка – логіка, уловима тільки у дії, – визначає схильність до корупції в певній ситуації.

Частиною габітуса є практичне відчуття, яке примушує індивіда діяти відповідно до колективних схем або власного індивідуального досвіду. П. Бурд'є вважав, що корупційні практики є складовою схем боротьби й на рівні хабітуляції стають конкурентною перевагою [40]. Такий підхід дослідника, де основою є аналіз диспозитивних установок на корупцію та на дію особи, виходячи з принципу габітусу дає привід звернутися до суб'єктивно-мотиваційних основ корупційних практик, до дослідження корупції як програми соціального само програмування.

В свою чергу, німецький філософ і соціолог, представник нової генерації «франкфуртської школи» Ю. Хамбермас [310; 311] переконаний, що суспільство є продуктом взаємодії людей, що складається із норм та цінностей, за допомогою яких стає можливим зрозуміти зміни, які трапляються в соціальній системі [305, с. 17-18]. Цим положенням ним було обґрунтовано теорію соціальної дії, якій притаманні такі ознаки як:

- стратегічність, яка представляє собою дію, керовану егоїстичними цілями. Вона раціональна в тій мірі, в якій суб'єкт дії вибирає найбільш ефективний засіб отримання бажаного. Дана модель припускає, що всі учасники стратегічної дії відносяться до інших діючих осіб як до засобів, що об'єктивувалися, або перешкод на шляху до мети. Саме стратегічна дія відповідає меті корупційних практик як отримання індивідуальних і колективних благ.
- нормативність, яку слід розуміти як соціальну дію, метою якої є створення взаємовигідних ситуацій, що досягається через підпорядкування поведінки владі, організації, цінностям, які розділяються, і нормам.
- драматургічність, метою якої є створення публічного іміджу.

- комунікативність вказує на наявність вільної угоди між учасниками соціальної дії, метою якої є досягнення спільних результатів в певній ситуації. В свою чергу, вільна угода забезпечується структурами суспільних зв'язків, питання лише в тому, яка його мета. Якщо мета носить егоїстичний характер, то зусилля будуть направлені тільки на використання інших осіб насильницькими або ненасильницькими методами [305, с. 17-18].

Таким чином, відповідно до концепції Ю. Хабермаса корупція представляє собою вид ключових дій, де учасники вступають у відносини шляхом вдалої передачі матеріальних цінностей або влади, які будуються поза межами законів та нормативних відносин [349, с. 244].

Корупцію також можна пояснити через категорію життєвого світу, яку Ю. Хабермас [310] розглядає як комунікативну раціональність або форму пізнання світу, яка напружена на розуміння. Його також називають світом сенсів, надбань, ідеалів, цінностей, стандартів і традицій, джерелом, з якого соціальні суб'єкти черпають засоби соціалізації і комунікації. Культурне відтворення життєвого світу забезпечує збереження і передачу традицій, знання, потрібних для повсякденної практики. У соціальному плані інтеграція життєвого світу забезпечує координацію дій за допомогою регуляції міжособистісних відносин і укріплює ідентичність різних груп. Життєвий світ забезпечує соціалізацію індивідів, їх ідентифікацію з певним соціальним і культурним цілим. Система, у протилежність життєвому світу, виникає як результат раціоналізованої цілеспрямованої дії, яка з неминучістю проникає в сферу соціальної повсякденності і комунікації. Це особливо характерно для сучасних соціальних інститутів, особливо економічних і державних. Як зазначає Ю. Хабермас: «Гроші укорінюються в життєвому світі через інститути буржуазного приватного права, тому теорія вартості може відштовхуватися від договірних відносин між найнятими робітниками і власниками капіталу. Навпаки, для здійснення владних повноважень недостатньо створити суспільно-правовий аналог організації управління, що існує в економічній

системі (я маю на увазі законодавче регулювання публічної сфери), крім цього існує необхідність легітимації пануючого порядку» [310, с. 124; 311].

Для соціологічного вивчення корупції важливо, що система також виникає з життєвого світу, з його внутрішньої суті, але в той же час сама поглинає його, встановлюючи свої правила, які не завжди є легітимними в життєвому світі. У останньому випадку ми маємо справу з колонізацією життєвого світу системою. Корупція як колонізація життєвого світу в даній концепції може бути зрозумілою і бути проінтерпретована двояко. Перший аспект – корупція включає колонізацію відносин, регульованих законними правовими процедурами. Корупція в даному випадку припускає укоріненість в системі, тобто її можна розуміти як імпліцитну по відношенню до законодавства. Другий аспект припускає укоріненість корупції в життєвому світі, тобто становлення її в якості повсякденної соціальної практики. Іншими словами, ця модель припускає, що корупція може бути властива як системі, так і життєвому світу, причому з різним ступенем укоріненості. Головний чинник, що «детермінує її, – нормативна система, яка в рівній мірі припускає право і соціальні норми, вкорінені в культурі і соціальному середовищі, включаючи і морально-етичні» [318, с. 41].

Значний інтерес для дослідження корупції представляє також теорія Е. Гідденса. Дана теорія будується на тому, що такі елементи структури як інститути, груп або ціннісно-нормативні комплекси не є результатами та умовами системного відтворення, оскільки воно дозволяє інститутам постійно змінюватися в просторі та в часі. Е.Гідденс розглядає структуру та дію у нерозривній єдності, дуальності. Він вважав, що дані поняття не можуть існувати ізольовано один від одного. Дослідник вважав, що не можна розглядати структуру просто як стримуючою, діючою як примус. Він дтвився на неї як на стримуючу, так і на таку, що дає можливість [71].

Такий підхід знайшов підтримку у таких науковців як М. Макарова і Р. Вахрушев, які вважають, що така дуальна модель дозволяє аналізувати корупцію як властивість структури, а не просто форму поведінки агента

(агентів) [162, с. 53-60]. Корупція, що розуміється як форма соціальних відносин в рамках соціологічного вивчення припускає її аналіз як форми взаємодії суб'єктів, акторів, ресурсів, що володіють різним об'ємом, в межах різного роду інститутів як нормативних систем. Поштовхом до корупційних відносин виступає ситуація, пов'язана з наявністю проблеми і невизначеності в полі суб'єкта у зв'язку з його обмеженим набором ресурсів. Проблема обмеженості ресурсів може бути викликана самими різними чинниками, як об'єктивними, наприклад, недосконалість нормативної системи, так і суб'єктивними, такими, як відсутність у суб'єкта по тих або інших причинах бажання діяти в її рамках, незгода з нею [318, с. 41].

Слід зазначити, що корупційні відносини виникають як результат взаємовпливу суб'єкта, що володіє обмеженим набором ресурсів, і нормативної системи. У традиційному розумінні цей суб'єкт виступає як «клієнт». Його цілі спрямовані на зниження обмеженості ресурсів і невизначеності у взаємодії з нормативним середовищем. В рамках нормативного середовища з'являються суб'єкти, які володіють можливістю впливу на нього. Це означає, що суб'єкт-принципал володіє необхідними ресурсами, щоб зняти невизначеність взаємодії клієнта і нормативної системи, а також говорить про те, що принципал детермінований самим нормативним середовищем і відповідно аналіз корупційної взаємодії в соціології може бути представлений як дослідження взаємовідношення суб'єкта з обмеженим набором ресурсів і нормативним середовищем.

Виходячи з пропонованої схеми, розглянемо наступні компоненти корупційних відносин: корупційна ситуація, суб'єкт з обмеженим набором ресурсів, нормативна система. З погляду теорії Е. Гідденса [71] суб'єкт виявляється вплетеним в соціальне середовище, а окремі дії суб'єкта є безперервним потоком, що протікає у взаємозв'язку з іншими діями, і вплетеними в систему правил і норм, соціальних інститутів суспільства. Поведінкові акти як інституційні практики стають можливі завдяки існуванню норм і ресурсів – засобів, за допомогою яких здійснюється влада, що є

невід'ємним компонентом поведінки в соціальному відтворенні. Саме ресурси організують систему владних відносин як відносини автономії або взаємозалежності.

В концепції Е. Гідденса ресурси дозволяють суб'єкту здійснювати той або інший вид дій по використанню влади. «Для того, щоб бути агентом, необхідно реалізовувати здібність до використання (постійно, в повсякденному житті) всього спектру влади, включаючи і вплив на використання влади іншими... Агент перестає бути агентом, якщо втрачає здатність «перетворювати», тобто реалізовувати певний вид влади» [71, с. 289]. Корупційна поведінка добре демонструє взаємовідворотність влади. З одного боку, здавалося б, принципал, через свої переваги володіння тими або іншими ресурсами, має безумовну і незаперечну владу, але з іншого, сам неправовий характер відносин корупції як би «пов'язує» клієнта і принципала, включаючи інших посередників-агентів, які вплетені в корупційні стосунки. Відтворення корупційних практик також можна представити відповідно до концепції Е. Гідденса, в якій інституційні норми і правила усередині системи відтворюються в рамках дій соціальних суб'єктів. Воно може здійснюватися різними агентами, проте роль принципалів в даній схемі ближче до «структури» системи, до її нормативної бази, причому як офіційно декларованої, так і прихованої, такої, що відтворюється в практиках. Ступінь цієї близькості максимальний, коли ми маємо справу з механізмом «конструювання» корупційних практик самими принципалами, що мають можливість формувати норми, що потенційно містять в собі можливість корупційної поведінки, і тим самим провокувати її у клієнтів, які, за визначенням, будуть обмежені в ресурсах. Формування ситуації «обмеженості ресурсів», що провокує корупційну поведінку і її відтворення, може і не виходити від принципала, а бути продиктовано в цілому соціально-економічною ситуацією дефіциту ресурсів; може також визначатися бажанням клієнта одержати певні вигоди. Отже, теорія Е. Гідденса і його концепція дуальності допомагає зрозуміти, що принципал може виступати не тільки як

джерело корупційної системи (як формуюча і відтворююча корупційні норми і правила), але і як її продукт (агент, що забезпечує дієвість корупційних практик).

Отже, слід зазначити, що з точки зору теорій Ю. Габермаса і Е. Гідденса будь-яка поведінка суб'єкта в системі соціальних відносин припускає її відтворюваність, тобто наявність в системі визначених практик, які підтримують її і обумовлюють її необхідність. Необхідність корупційного акту обумовлена обмеженістю ресурсів суб'єкта і неможливістю подолати подібну обмеженість в рамках існуючих загально визнаних норм. Вибір суб'єктом корупційної поведінки пов'язана з ризиком й обумовлена низьким рівнем довіри до соціальних інститутів, а також недостатньої міжособистісної довіри клієнта до суб'єктів нормативної системи, що породжує корупцію [318, с. 41].

Натомість, зазначені вище підходи у соціології є не єдиними, за допомогою яких можна пояснити феномен корупції. У науці існує й інші інтерпретаційні схеми. Наприклад, О. Волянська виділяє три підходи, що існують в соціології: ідеалістично-філософський підхід, ревізійністську школу аналізу корупції і ринково-центристські підходи (функціональний і неоліберальний підходи) [65, с. 206-212]. Слід зазначити, що підхід запропонований О. Волянською обумовлений роботами Дж. Вевера, який у середині 90-х років ХХ сторіччя німецьким політологом Дж. Вевером було запропоновано об'єднати відомі у науковій літературі підходи щодо дослідження корупції у чотири напрямки: «конвенційний», «ревізійністський», «ринково-центристський» та «ортодоксальний марксистський» [209, с. 125]. А. Бистров та М. Сільвестрос вважають таку класифікацію умовною, але на їх погляд вона дозволяє скласти уявлення про загальні напрямки щодо дослідження такої категорії як корупція [43, с. 90]. Слід погодитися з науковцями й зазначити, що надана Дж. Вевером класифікація є першою спробою не тільки узагальнити поняття корупції, а й

першою комплексною роботою, у якій доведено, що корупція є незмінним явищем будь-якого суспільства, незалежно від рівня економічного розвитку.

Розглянемо зазначені напрямки детальніше. Так, до конвенційного (його ще називають ідеалістично-філософським або моралізаторським) напрямку віднесено концепції, де головним чинником є поведінка, яка відхиляється від поведінки, що прийнята у політичній сфері. Така поведінка мотивується отриманням особистих вигод, які можуть мати не тільки фінансовий характер, а можуть забезпечувати певні моменти вертикальної політичної мобільності самого корупціонера або його групи підтримки» [211, с. 125]. Одним із відомих прихильників такої позиції є відомий німецько-американський політолог К. Фрідріх. Дослідник вважав, що корупцію однозначно негативним явищем, патологією політики, яка зачіпає й державних осіб, й владні інститути в цілому. Однак, при цьому К. Фрідріх визнає той факт, що корупція є функціональною, але до певної межі. Крім того, він наголошував на тому, що корупція є одним із обов'язкових супутників політики, а тому остаточна перемога над корупцією є утопічним завданням. К. Фрідріх вважав, що корупція потребує активного опіру, в противному випадку її зародки будуть поширюватися й руйнувати політичну систему. Він пов'язував ступінь корупційності влади з контекстом її здійснення, ступінь консенсусу, досягнутого в суспільстві, а до факторів що її стримують відносив опозиційну владу руху й вільну пресу. Отже, цей видатний дослідник під корупцією розумів поведінку, що відхиляється від норм, які превалюють у політичній сфері та яка обумовлена стимулом одержати особисту вигоду за рахунок громадськості. При цьому він зауважував, що така вигода не завжди має грошово-фінансовий характер, а може, наприклад, бути пов'язана з кар'єрним просуванням самого корупціонера або членів його групи, підтримкою або іншими привілеями для його родичів та наближених [249, с. 145, 482].

Інституціонального підхід ґрунтується на аналізі корупції як девіантності еліт. Названі дослідники припускали, що злочинність і девіація соціетально зумовлені та задані на рівні суспільства. На їх думку, певні

соціологічні чинники визначають наперед вчинення протиправних дій як індивідами, так і організаціями, де найбільш важливими чинником є владна структура як така [341, с. 9-10].

Ревізіоністський напрям або школа представляє собою підхід де корупція вважається негативним явищем - хворобою, якою хворіють суспільства, що розвиваються. Однак, представники такого напрямку переконані, що не можна розглядати корупцію суто як негативне явище. Ними вказується на її позитивні функції, які полягають у розвитку та модернізації суспільств «третього світу» через інтеграцію суспільства, підтримку традиційних форм існування спільнот, формуванню певного рівня безпеки у свідомості громадян тощо. Такий підхід представлений працями наприклад, Х. Абуєва [341].

Як зауважує О. Волянська, «поширення ринкових відносин, з одного боку, і бюрократизація влади й управління – з другого, руйнують зв'язки спадкового панування, традиційні форми групової солідарності, характерні для доіндустріальних суспільств. Проте в розвинених країнах, на думку вченої, це більш тривалий процес, і, що ще важливіше, у західних країнах замість особистої залежності між індивідами встановилися переважно договірні відносини, що регулюються правом і є результатом тривалого пошуку цивільних форм захисту та солідарності. У суспільствах, що форсують модернізацію, а також у тих, де стан перехідності з різних причин набуває характеру залежного розвитку та історично сильні державні почини в суспільному житті, ускладнене формування інститутів, властивих модернізованам суспільствам, або їх існування дисфункціональне» [64].

В рамках «економічного» або «ринково-центристського» напрямку корупцію пов'язують із формою соціального обміну, де простежується надлишкове втручання держави в економіку. Представники такого напрямку, зокрема, С. Роуз-Екерман [251] та М. Олсон [199] переконані, що корупція може бути цілком функціональна, оскільки вона є протипагою бюрократизації, може прискорювати процес прийняття управлінських рішень та сприяти

ефективному хазяйнуванню. Зазначені дослідники називають корупцію механізмом раціоналізації управлінських процесів з метою отримання винагороди матеріального характеру та одночасного збереження своєї посади. Іншими словами, представники зазначеної школи розглядають корупцію як форму соціального обміну, а корупційні платежі – як частину трансакційних витрат [199, с. 401; 251; 341]. Окремо слід зазначити, що М. Олсон, автор відомої теорії колективних благ, був переконаний у тому, що у випадку коли ринок розробляє законодавство або посилює обмеження, він тим самим створює практично в усіх учасників спонукальні мотиви до здійснення протиправних дій у вигляді порушення закону, а також приводить скоріше до зростання злочинності й розповсюдження корупції в рядах урядовців [199, с. 401].

Отже, представники функціонального і неоліберального підходів використовують формальний аналіз явища, що базується на вивченні моделі індивідуальної поведінки, з точки зору традицій, без урахування динаміки корупції та антикорупційних зусиль. Тому проблема взаємодії між мікро- (особистісними) і макро- структурними) чинниками корупції залишається недослідженою. Крім того, вони не пояснюють, чому одні вияви корупції визнаються соціальною проблемою, а інші – ні [65, с. 211].

Сутність концепцій «ортодоксального марксистського» напрямку полягає у дослідженні корупції як основного пороку капіталізму. Іншими словами корупція є головним елементом стадії розвитку капіталістичного суспільства, який з часом проник у різні сфери функціонування соціуму на всіх етапах його розвитку та становлення. А. Бистров та М. Сільвестрос пишуть, що такий напрям втратив свій сенс у результаті руйнування комуністичних режимів й загального визнання факту широкого розповсюдження в них корупції. Відтепер досить відомі концепції, які, навпаки, стверджують, що корупція є важливою характеристикою повсякденного життя соціалістичних країн, структурним елементом їх економічної та політичної системи. А отже,

на думку, учених, цей підхід слід віднести до третього із зазначених напрямків [43, с. 90].

Узагальнюючи викладене у даному підрозділі слід зазначити наступне. Корупція в контексті соціологічного знання розуміється як наслідок соціальної аномії, дисфункціональності соціальних інститутів і слабкості соціально-інтегруючих цінностей, а також пов'язується з реальною розбіжністю між існуючими заявленими цілями і іллегальними способами їх досягнення. Некласична соціологічна традиція робить дослідницький акцент на виявленні суб'єктного вимірювання корупції, переводячи в режим дослідження практичного відчуття, хабітуалізації корупційних схем і визначення корупції як масової стратегії в контексті індивідуального і колективного досвіду в умовах слабкості або змінюваності інституційних регуляторів поведінкових практик [318].

Слід розрізняти корупцію, як соціальну дію, та соціальну практику. Якщо говорити про корупцію, як соціальну дію, то слід мати на увазі, використовуючи концепцію Т. Парсонса, її цілеспрямованість, нормативність, мотивованість [207, с. 101]. У випадку, якщо аналізувати корупцію, як соціальну практику, то слід її розуміти, як значеннєву схему інтерпретації власного досвіду індивіда і конкретної ситуації взаємодії на основі ціннісно-нормативних зразків конкретного соціально-культурного середовища. Тобто, в першому випадку визначається вектор та базис корупції, а у другому- конкретна схема її реалізації.

Отже, виходячи з проведеного аналізу концептуалізація поняття «корупція» включає чотири рівні: мета - (особистісний), мікро- (груповий), мезо-інституційний (соціальні інститути), макро- соціетальний (суспільство)

1.3. Корупція як соціальна практика у вимірі соціологічної рефлексії

Сучасне соціально-гуманітарне знання у відношенні соціальних практик характеризується наступною ситуацією. З одного боку, можна констатувати широке застосування даного терміну в різних контекстах, з іншого – відсутність його конкретного визначення. Термін «соціальні практики» можна вважати вихідним від концепту «практика», інтерпретація якого в рамках філософського дискурсу має декілька сталих конотацій. У вузьких трактуваннях під практикою розуміється форма активності, що протиставляється теоретичному і мисле новому відношенню до світу. Як приватний випадок даної трактовки практика розглядається в якості характеристики свідомості. Технологізація поняття «практика» була реалізована в рамках праксеології. І, нарешті, практика представляє собою первинний і універсальний спосіб відношення до світу. Саме в цьому значенні практика виявляється найбільш затребуваною в сучасній соціологічній науці. Отже, соціальна практика представляє собою форму активності (соціальної взаємодії) індивіда або соціальних груп по відношенню до себе, інших, суспільству і світу в цілому.

Поняття соціальної практики посідає значне місце в сучасній соціологічній теорії. Інтерес до даного феномену оживає в розрізі практичного звороту соціологічної теорії на світ повсякденності, в якій такі теоретичні та емпіричні категорії як «корупція» і «корупційні практики» стають одним із предметів сучасних досліджень» [169, с. 71-72].

Дане поняття було досліджено в роботах науковців середини – кінця ХХ століття, так і у роботах сучасних науковців. До перших можна віднести, зокрема, таких дослідників як П. Бурд'є [39; 40], Е. Гідденс [70; 71], Г. Гарфінкель [66], П. Бергер [32], Т. Лукман [32], А. Шюц [332; 333], М. Хайдегера [353]. До сучасних слід віднести В. Волкова [62], Т. Заславську [100; 101; 102], В. Добренькова [86], А. Кравченко [139], А. Раткевич [241], О. Хархордина [62], В. Шаленка [321].

Розглянемо поняття «корупція» через визначення соціальної практики в контексті різних теоретико-методологічних підходів, що дозволить нам виділити основні характеристики концептів «корупція» і корупційні практики.

Звернемось знов таки до концепції П. Бурд'є [39; 40], яка будується довкола таких основних категорій як соціальні практики, соціально-культурне поле, габітус, соціальний простір, а також інших взаємопов'язаних понять, які дають можливість робити аналіз різноманітних соціальних явищ, в тому числі й корупції.

Перш за все, слід визначити, що дослідник розумів під соціальними практиками. Так, на його думку, вони представляють собою здатність соціальних суб'єктів перевіряти власні акти поведінки на відповідність уявленням про оточуючу дійсність та доцільні дії індивідів по перетворенню соціального світу, так звичні вчинки, які не потребують пояснення. На його думку, такі практики визначають образ думок і поведінки у відповідності до індикаторів доступного – «для нас» і недоступного – «не для нас», що змушує соціальних суб'єктів пристосовуватися до сьогодення і майбутнього [39, с. 97]. Також П. Бурд'є зазначав, що «соціальні практики мають подвійну структуру: з одного боку, вони детермінуються соціальним середовищем, тобто існують об'єктивні структури, які впливають на практики; а з іншого – впливають на соціальне середовище, змінюючи його структуру, тобто соціальні агенти впливають на соціальну дійсність через практики і трансформують структури» [1, с. 93; 12, с. 93].

Наслідком прогресуючого розділення соціальних практик, згідно П. Бурд'є, «виступає виникнення соціально-культурних полів, які характеризуються: 1) автономією, тобто відносною незалежністю функціонування від зовнішніх впливів; 2) здатністю до рефракції, тобто перевизначенню усіх зовнішніх впливів відповідно із власною логікою; 3) формами взаємодії агентів, чиї позиції у полі повинні розглядатися тільки у взаємовідношеннях (капітали, влада, вплив, матеріальний або символічний прибуток тощо)» [40, с. 37–39].

Також П. Бурд'є для розуміння соціальних практик ввів категорію габітуса, який на його думку представляє собою систему непорушних і переносних диспозицій, структуровані структури, які здатні функціонувати як структури, що структурують, тобто як принципи, що породжують практики і уявлення [40, с. 102, 150]. При цьому дослідник стверджував, що габітус: 1) дозволяє створити безкінечну кількість практик; 2) виступає як продукт історії, оскільки він є надбаною системою породжуваних схем; 3) породжує індивідуальні і колективні практики. Все це, на думку П. Бурд'є, дає право розуміти індивіда у якості соціального агента, який реалізує в своїй особистій практиці програму суспільства в залежності від того стану, який він займає в даному суспільстві. Так як соціально-культурних полів декілька, то агент може займати позиції одночасно в різних полях. Таким чином, він пропонує для аналізу соціальної реальності користуватися соціальною праксеологією, яка поєднує структурний і конструктивістський (феноменологічний) підходи. Так, з одного боку, він дистанціюється від повсякденних уявлень з метою побудувати об'єктивні структури (простір позицій) і встановити розподіл різних видів капіталу, а з іншого боку, він вводить безпосередній досвід агентів з метою виявити категорії неусвідомлюваного сприйняття і оцінювання (диспозиції), які «внутрішньо» структурують поведінку агента» [327]. Отже, «габітус може водночасно виступати як утворюючий принцип, відповідно якого об'єктивно класифікується практика, і як принцип класифікації практик в уявленнях агентів. Така модель соціально-культурних практик володіє евристичним потенціалом щодо розуміння корупційних практик у вигляді поведінкових паттернів індивідів, що обумовлюються наявністю або відсутністю в індивіда ресурсів соціального, економічного, політичного і культурного капіталів» [167, с. 26].

Варто також звернути увагу на категорію «соціальний простір», який був введений в соціологію П. Бурд'є. Так, «соціальний простір представляє собою сукупність агентів, які наділені різними і систематично взаємозв'язаними властивостями і сукупність зв'язки і взаємодії, які встановлюються між

людьми (агентами) і соціальними групами» [39, с. 195]. «Відтворення соціальних практик обумовлене конструюванням соціального простору завдяки підпросторам і полям таким чином, що всі його учасники поставлені в однакові умови, займають схожі позиції і мають потенціал володіти схожими диспозиціями та інтересами» [167, с. 26].

Таким чином, відповідно до теорії П. Бурд'є корупція є сукупністю соціальних практик, які переважно виникають в певному соціальному культурному полі, утворюються певними принципами, тобто габітусом через розуміння індивідом (соціальним агентом) схем інтерпретацій соціальної дійсності та які можуть бути здійснені в будь-якому соціальному полі.

Розуміння корупції через поняття соціальної практики як соціальної взаємодії представлене в дослідженнях Т. Парсонса. Так, дослідник вважав, що «соціальна система ґрунтується на взаємодії індивідів, де кожен учасник виступає одночасно і діячем і об'єктом орієнтації для інших діячів і для самого діяча. При цьому, для діяча характерні власні цілі, ідеї, настанови тощо. Водночас індивіди є також організаціями, особами та учасниками культурних систем. А система інтеракції є певним аспектом, аналітично абстрагованим від сукупності процесів дії учасників взаємодії. У такій інтерпретації кожна з трьох інших систем дії – культура, особистість і поведінковий організм – становить частину навколишнього середовища соціальної системи» [207].

За межами цих систем знаходяться навколишні середовища самої дії. Аналіз соціальної системи відбувається через аналіз зв'язку між кожною системою і з двома іншими. Слід зазначити, що Т. Парсонс розглядав «соціальну систему з позиції системи координат дії, де особистість і культура знаходиться в зв'язку зі структурою та функціонуванням соціальних систем, які є незалежним центром реальної емпіричної організації дії та теоретичного аналізу» [186, с. 83]. Отже, все вищевикладене доводить, що корупція має розглядатися як прояв соціальної системи.

Розглядаючи корупцію з позиції теорії Т. Парсонса, стає очевидним, що вона є дисфункціональним проявом соціальної системи. В такому разі

важливо, щоб акцент був зосереджений на розгляді ціннісно-нормативної структури, яка є виразом суб'єктивної сторони та детермінантом цього явища поряд із соціальними практиками. Варто також розуміти, що важливим є й можливість індивідуального вибору соціальних практик, яка обумовлена структурою та культурними ресурсами. А значить, соціальна практика постає як взаємно орієнтований двосторонній або багатобічний суб'єкт-суб'єктний зв'язок, обумовлений регулянтами соціально-статусного і нормативно-ціннісного характеру, де цінність, за визначенням Т. Парсонса, «представляє собою нормативний стандарт, який визначає бажану поведінку системи щодо її оточення без диференціації функцій одиниць або їх приватних ситуацій, а норма є стандартом, що формулює очікувану поведінку для одиниці або класу одиниць в специфічних для них контекстах, відділених від контекстів, пов'язаних з іншими класами одиниць. Ці ціннісні зразки набуваються актором в процесі соціалізації. Таким чином сукупність ціннісних зразків в значній мірі повинна бути функцією фундаментальної рольової структури і цінностей, які переважають в соціальній системі цінностей» [207, с. 458; 368, с. 227].

Отже, на підставі теорії Т. Парсонса вбачається можливим зробити висновок, що корупцію слід розглядати як сукупність суспільних практик соціального індивіда, соціальної групи, чи суспільства в цілому. Через ці соціальні практики простежується взаємозв'язок індивіда із соціальною системою та іншими індивідами в межах певного соціокультурного простору (як властива ознака національного менталітету і культурна традиція), а також втілюються суб'єктивні життєві потреби, що визначаються. Крім того, така реалізація може бути як іллегальною по відношенню до ціннісно-нормативної системи, так і легітимною.

Дослідженням соціальних практик також займався й Е. Гідденс. Так, на його думку, соціальні практики – це основа і суб'єкта, і соціального об'єкта. Всі соціальні практики, які формують соціальні структури, що впорядковані в просторі і в часі та прив'язані до певного контексту та фону. При цьому, дослідник акцентує, що соціальна практика не створюється соціальними

акторами, вона відтворюються ними й має такі властивості, як упорядкованість, спадкоємність і потреба. Соціальні потреби існують у формі причинних факторів і беруть участь в соціальному відтворенні, але тільки будучи усвідомленими в цій своїй якості тими, хто залучений в цей процес і діє відповідно до них. Відтворення соціальних практик свідчить про стабільність соціальної системи. Також соціальні практики дослідник зводить до соціальних дій [71, с. 40, 392]. Й це не випадково, оскільки первинним елементом соціальної практики, як зазначає Н. Балліч, «є дія, методологічною основою вивчення соціальних практик є теорія діяльності (в соціологічній інтерпретації - концепції соціальної дії). Поняттям діяльності визначається специфіка суспільного життя людей, яка полягає в тому, що вони цілеспрямовано перетворюють природну і соціальну дійсність. Діяльність має різні види і форми, носієм діяльності є її суб'єкт, що має певну мету перетворення об'єктивної дійсності і здійснює це цілеспрямоване перетворення» [23, с. 70].

Доречи Т. Парсонс також надавав визначення соціальної дії. Так, він розглядав дію «як одиницю з точки зору певної системи координат. Ним також було визначено фактів, які, на його думку, конституують такий одиничний акт: актор, мета діяльності, соціальна система і нормативна система» [207, с. 94]. В свою чергу, П. Бергер і Т. Лукман, у своєму тракті по соціології «Соціальне конструювання реальності» визначають дії «як основу соціальних процесів, вказуючи на те, що будь-яка людська діяльність передбачає стабільну основу для відтворення діяльності із мінімізацією зусиль для її інституалізації» [32]. Однак, одним із перших хто ввів це поняття у соціологію є М. Вебер, який зазначав, що «соціальну дію можна представити як дію, що за припустимому сенсу особами співвідноситься з дією інших осіб і орієнтується на неї» [49, с. 603].

Зазначених дослідників слід вважати такими, що створили основу для розуміння корупції як соціальної практики, яка складається із сукупності соціальних дій акторів. Таким чином основою корупції є системи

дисфункціональних зразків соціальної взаємодії його суб'єктів, яка відтворюється через інституціоналізацію і нормативну систему. Самі ж корупційні практики виникають в соціальному просторі через невизначеність ситуації раціонального вибору і недостатності чи відсутності соціальних, економічних, політичних чи інших ресурсів.

Для визначення корупції як соціального явища варто також дослідити й феноменологічний підхід А. Шюца [332; 333]. Слід зазначити, що засновником такого підходу є Е. Гуссерля, а А. Шюц є його учнем, який переосмислив феноменологічний метод в контексті проблематики соціальних наук. «Феноменологічна соціологія А. Шютца стала основою для конструювання соціальних теорій Т. Бергера та Н. Лукмана [32], Ю. Габермаса [147] та Г. Гарфінкеля» [66].

Основою теорії А. Шюца є поняття соціального життя, який він називає «життєвий світ» або світ повсякденності. Він вважав, «що «життєвий світ» це інтерсуб'єктивний світ, в якому люди виступають, у двох якостях - творці соціальної реальності та як, ті, що стримуються раніш утвореними соціальними і культурними структурами. Для А. Шюца інтерсуб'єктивність знання про світ тотожне поняттю його соціалізованості, яке впливає з того, що «світ є не моїм особистим, а інтерсуб'єктивним». При цьому дослідник також вказував, що незважаючи на те, що багато що в життєвому світі поділяється багатьма людьми, існують також приватні (біографічно визначені) аспекти цього світу» [244, с. 92; 332, с. 9]. Тобто, в понятті «життєвий світ» А. Шюц розрізняв інтимні стосунки («ми-стосунки») і стримані безособові стосунки («ми-стосунки»).

Отже, в основі феноменологічної моделі соціальної практики А. Шюца лежить припущення, що «смісл дії задається типовими інтерпретаціями, сформованими на основі попереднього досвіду акторів. Люди наділяють ситуації сенсом, типовим для їхнього життєвого досвіду, упорядковують ці ситуації і перетворюють в об'єктивну реальність. Таким чином, соціальна взаємодія як основа соціальної практики здійснюється через типізацію,

засновану на попередньому досвіді взаємодії, що розглядається через спільність і стійкість смислів, що надаються ситуаціям взаємодії. Саме за рахунок соціальної взаємодії створюється нова соціальна реальність» [167, с. 37].

Також слід звернутися до теорії соціального конструювання реальності П. Бергера і Т. Лукмана [32], у якій акцентовано на тому, що єдність інтерпретації забезпечується спільністю життєвого світу. Дослідники вивчали соціальну практику як соціальну взаємодію через розуміння і прийняття партнера взаємодії за допомогою схем-типизацій. Зокрема, вони писали, що будь-яка людська діяльність зазнає хабітуалізації. Будь-яка дія, яка часто повторюється, стає зразком, у наслідку вона може бути вироблена з економією зусиль і *ipso facto* усвідомлено як зразок його виконавцем. Крім того, хабітуалізація означає, що дія, яка розглядається може бути знову скоєна в майбутньому тим же самим чином і з тим же практичним зусиллям. Це стосується діяльності як в соціальній сфері, так і поза нею. На практиці найбільш важлива частина хабітуалізації людської діяльності пов'язана з процесом інституціоналізації. І тоді постає питання, як же виникають інститути. Інституціоналізація має місце всюди, де здійснюється взаємна типізація опривиченних дій діячами різного роду. Інакше кажучи, будь-яка така типізація є інститут. В свою чергу, інститут вони розглядають як «взаємну типізацію звичних дій акторами різного роду», а самі соціальні практики – як «вищий інституціональний рівень» [32, с. 89-92].

З такою позицією згодні П. Сорокін [268], Е. Гідденс [70] та А. Шюц [332; 333]. Так, на думку, П. Сорокіна «люди поступово пристосовуються один до одного й такі взаємовідносини повторювалися все частіше. Вони стають звичними» [268, с. 40-41]. Е. Гідденс з цього приводу пише, що «...чисельні характерні особливості повсякденних соціальних дій тісним образом пов'язані з тривалими і масштабними процесами відтворення соціальних інститутів» [70, с. 69], а А. Шюц зазначає, що «...те, що спочатку було лише результатом повторюваних дій групи індивідів, наступним поколінням сприймається вже

як даність, яка підлягає лише повторенню» [333, с. 156-157]. Отже, корупційні практики в теорії соціального конструювання реальності визначаються як загальні для індивіда (соціальної групи, спільноти) схеми типізації соціальної взаємодії.

Представники «альтернативної соціології» (або етнометодологічного напрямку соціології або так званої етносоціології), метою якої є більш глибоке розуміння соціальної дії індивідів також досліджують поняття соціальних практик. Так, відповідно до такого підходу «соціальні практики розуміються як фонове знання; конкретна діяльність, що поєднує слова і дії; мистецтво вирішення практичних завдань в ситуації невизначеності» [86]. «Мова йде про різноманітні дії та умови, які утворюють фон практики» [62, с. 18].

Г. Гарфінкель вважав, що «основні формальні властивості соціальних практик здатні пояснити практики, спостерігати і повідомлювати про їх рефлексивний характер, коли дії, за допомогою яких індивіди створюють ситуації організованої повсякденної діяльності і керують ними, ідентичні процедурам, до яких звертаються індивіди, щоб пояснити ці ситуації, а смисл поведінки повинен бути виявлений в самій поведінці» [66, с. 9]. Тобто соціальні практики розуміються «як знання і конкретна діяльність, що поєднує слова і дії, як мистецтво вирішення практичних завдань в ситуації невизначеності» [86].

Отже, в етнометодологічному підході «соціальні практики – це принципи пояснення, інтерпретації і рефлексії повсякденних дій і взаємодій на основі певних культурних зразків і шаблонів» [166, с. 85]. На підставі цього вбачається, що корупція як соціальна практика визначається, перш за все культурним полем, в якому перебуває індивід чи соціальна група, по-друге, важливістю конкретної ситуації, в якій реалізуються потреби і очікування індивіда від взаємодії.

Дослідженням соціальних практик продовжують займатися й сучасні соціологи. Наприклад, П. Штомпка, зазначає, що «практика – це все те, що соціальний агент відтворює в процесі своєї безпосередньої діяльності та все

те, з чим він зустрічається в соціальному світі. Іншими словами, на його думку, практики є цілеспрямованим перетворенням соціального світу, здійснення та відтворення соціальних структур» [330, с. 4]. В. Шаленко називає «соціальними практиками «мислення за звичкою», наслідування правила, поведінку, яка має ритуальний характер» [321, с. 102]. Схоже визначення надають такі дослідники як В. Добреньков і А. Кравченко. Так, «під соціальними практиками науковці розуміють «сукупність прийнятих в культурі (традиційних) способів діяльності, навичок поводження з різними предметам; мислення або дія «за звичкою», наслідування правила, поведінка, яка має ритуальний характер. При цьому науковці, звертають увагу на те, що повсякденні соціальні практики допомагають організувати узгоджені дії великих груп людей, вносять в їхнє життя і поведінку визначеність і передбачуваність, завдяки чому підтримують існування соціальних інститутів» [86; 140, с. 135-136]. Натомість, одним із перших хто вказав на те, що звичка (habit) або звичай (custom) можуть з успіхом заміщати будь-які первородні принципи (first principles) стосовно обґрунтування людського мислення і людських вчинків є відомий філософ Д. Юм. Він вважав, що «у повсякденному житті саме так і відбувається. Звичка або звичай думати і діяти певним чином служать достатнім обґрунтуванням для наступних дій. Мислення або дія «за звичкою» - а це не лише перше, але й найбільш консервативне розуміння практики - дає можливість діяти, не вдаючись до філософських, логічних, моральних або інших обґрунтувань» [61, с. 13]

В розумінні Т. Заславської «соціальні практики являють собою конкретні форми функціонування громадських інститутів, загальної ж формою реалізації кожного інституту служить не що інше, як сукупність відповідних соціальних практик. Інститути, як будь-яка сутність, глибше і стійкіше форм своєї реалізації, тому практики можуть змінюватися, не зачіпаючи їх сутності. Навпаки, перетворення інститутів неминуче супроводжується зміною практик, причому останнє служить найнадійнішим критерієм справжніх інституційних зрушень. В тім, трансформація

інституціональної структури суспільства – це, насамперед, соціокультурний процес, зовнішнім проявом якого виступає якісна зміна повсякденних масових практик» [100, с. 7; 102, с. 507]. С. Шугальський, в свою чергу, вважає, що «соціальна практика виступає як сукупність конкретних звичних (рутинних) дій індивідів, груп, спільнот, організацій в реальному часі і просторі, яка забезпечує стійке функціонування соціальних інститутів» [331, с. 278].

За твердженням В. Волкова і О. Хархордіна, яке було висловлювано ними в їх спільній книзі, «соціальні практики є джерелом осмисленості, підкреслюючи активну роль людської діяльності в відтворенні і зміні соціальної системи [62]. Зокрема, В. Волков, зазначає, що оволодіти практикою значить оволодіти смислом, не замислюючись о послідовності реалізації соціальних дій» [61, с. 9]. Визначення соціальних практик надає також А. Раткевич, який під ними розуміє «конкретну діяльність, яка реалізується і переживається реальними людьми в реальному часі і реальному просторі» [241, с. 14-15] та Т. Іванова, яка вважає, що під «соціальною практикою слід розуміти цілеспрямовані дії індивідів по перетворенню соціального світу, так і щоденні, звичні вчинки, які не потребують пояснення і часто здаються зовнішньому спостерігачеві позбавленими сенсу або ж нелогічними» [111]

В даних дослідницьких підходах корупція виступає як звичайний, повсякденний спосіб життєдіяльності індивідів, яка в деякій мірі може забезпечувати стабільність функціонування соціальних інститутів (особливо в період соціальних трансформацій, зміни форм політичного і соціального управління).

Підводячи підсумки дослідження основних положень зазначених концепцій, вбачається можливим зробити висновок, що соціальна практика представляю собою соціальну взаємодію індивідів, їх груп та спільнот в реальному часі і просторі, метою якої є забезпечення стійкого функціонування соціальних інститутів. Для соціальних практик характерна масовість, усталеність, можливість відтворення, нормативність і структурованість. При

цьому структура є двоякою: з одного боку, вони обумовлюються соціальним середовищем, з іншого – здійснюють вплив на середовище тим самим змінюють його структуру.

Отже, соціологічна думка щодо основних теоретико-методологічних підходів до розуміння соціальних практик дозволив нам виділити наступні змістові характеристики корупції як соціальної практики. Так, корупція як сукупність соціальних практик:

- 1) формується в певному соціально-культурному полі;
- 2) породжується габітусом через розуміння агентом схем інтерпретацій соціальної дійсності і тлумачення критеріїв набуття статусу і престижу – соціального, економічного і політичного капіталів;
- 3) у ній здійснюється взаємозв'язок соціального індивіда, соціальної групи і суспільства в цілому із соціальною системою та іншими соціальними суб'єктами суб'єктами в межах певного культурного простору та проміжку часу, а також реалізуються суб'єктивно життєві потреби, що є визначеними;
- 4) виступає як система іллегальних зразків соціальної взаємодії, що відтворюється через інституціоналізацію і нормативну систему;
- 5) визначається певним культурним полем, в якому перебуває соціальний суб'єкт та важливістю конкретної ситуації, де реалізуються потреби і очікування індивіда від взаємодії;
- 6) в основі корупції лежить соціальна взаємодія, яка виступає в якості значеннєвої схеми інтерпретації власного досвіду індивіда, конкретної ситуації взаємодії і як відповідність інтерпретаціям інших акторів взаємодії;
- 7) є явищем повсякденності, яке засноване на інтерпретації досвіду і створенні нових сенсів взаємодії, тобто корупційна практика є відображенням смислової природи соціальних дій і соціальної взаємодії індивідів.

Висновки до першого розділу

В першому розділі розглянуто теоретичні засади соціологічного вивчення корупції як соціального явища: виокремлено наукові підходи до вивчення корупції як соціального явища в контексті міждисциплінарних досліджень; концептуалізовано поняття «корупція» в сучасному соціологічному дискурсі; розглянуто корупцію як соціальну практику у вимірі соціологічної рефлексії.

1. Визначено, що корупція – багатогранне поняття, яке містить у собі економічний, правовий, політичний аспекти. Це зумовлює представників різних сфер теорії, практики та науки підходити до визначення корупції з різних позицій в залежності від галузі вивчення й дослідження корупції як соціального явища. Так, кримінологи, роблячи акцент на факті злочину, розглядають корупцію як сукупність злочинних діянь, що здійснюються конкретними особами, і аналізують цей феномен в категоріях «протиправності» і «суспільної небезпеки». Соціально-економічний підхід пов'язує корупцію з поняттями тіньової економіки, неформальних інституцій, трансакційних витрат і розглядає її як різновид економічної поведінки, метою якої є максимізація корисності, а засобом – витягання непродуктивного доходу за рахунок маніпуляції ресурсами, що знаходяться у розпорядженні посадовців. Для соціологів корупція – це системне соціальне явище, обумовлене станом ціннісно-нормативної і інституційної підсистем сучасних суспільств. Науковці, досліджуючи сутність корупції як соціального явища, визначають декілька концептуальних підходів до визначення корупції. Перший трактує дане соціальне явище в широкому сенсі як безпосереднє використання чиновником свого службового положення для особистого збагачення. Другий підхід описує корупцію як певний вид соціально-економічних відносин. Тут хабарництво виступає або як специфічний ринок товарів і послуг, де періодично здійснюються операції між акторами і діють закони попиту і пропозиції, або корупційні відносини спочатку вбудовані в

систему суспільного устрою. З погляду третього підходу корупція розглядається в рамках двох стратегій поведінки соціальних груп. Перша має на увазі захоплення бізнесом держави, тобто ухвалення комерційними структурами дій для здійснення тіншового контролю за державними службовцями. Друга припускає захоплення держструктурами суб'єктів підприємництва, коли чиновники намагаються організувати контроль за комерційними компаніями з метою особистого збагачення. Четвертий підхід заснований на визначенні корупції як системного явища. З цих позицій хабарництво розглядається як дефект всієї системи суспільних відносин в цілому (і державного управління, і економіки, і соціальної моралі).

2. Доведено, що феномен корупції можливо розглядати через класичні і сучасні соціологічні теорії:

а) класична соціологічна думка представлена такими видатними дослідниками як Е. Дюркгейм, М. Вебер, Т. Парсонс та Р. Мертон. Аналіз даної думки дозволив виділити три основні моменти щодо розуміння корупції як соціального явища. По-перше, корупція є певною моделлю поведінки, що обумовлена неефективним розподілом праці, виникненням опосередкованих надлишкових ланок. По-друге, корупція виникає при дефіциті або присвоєнні інституційних ресурсів в ситуації, коли простежується дисфункціональність соціальних інститутів. По-третє, корупція полягає у використанні нелегальних практик за для досягнення легітимної мети, яка визнана такою в суспільстві;

б) відповідно до теорій соціальної взаємодії, таких дослідників як Дж. Хомансом, Дж. Мідом, Г. Блумером, І. Гофманом корупція представляє собою: 1) взаємовідносини, що засновані на соціальному обміні винагородами і втратами; 2) як тлумачення символів і дій, які відображаються партнерами при взаємодії, передбаченні всіх варіантів взаємовпливу, що можливі й встановленні ситуації взаємодії; 3) як корупційні взаємовідносини соціальних мікроутворень, в яких здійснюється певний вид діяльності з точки зору управління враженнями, що склалися і визначення ситуації;

в) у неklasичній соціологічній традиції П. Бурд'є, Ю. Габермаса та Е. Гідденса, акцентується на з'ясуванні суб'єктного вимірювання корупції як явища соціального, перенапрвляючи в режим дослідження практичного відчуття, хабітуалізації корупційних схем і описуючи корупцію як масову стратегію в розрізі індивідуального і колективного досвіду в умовах слабкості або змінюваності інституційних регуляторів поведінкових практик.

3. Соціологічна рефлексія основних теоретико-методологічних підходів до розуміння категорії «соціальна практика» дозволив виділити наступні змістові характеристики корупції як соціальної практики: формується в певному соціально-культурному полі; породжується габітусом через усвідомлення агентом схем інтерпретацій соціальної дійсності і переформулювання критеріїв набуття статусу і престижу – соціального, економічного і політичного капіталів; у ній здійснюється взаємозв'язок соціального суб'єкта (індивіда, групи, суспільства) із соціальною системою та іншими суб'єктами в межах певної культури та проміжку часу, а також реалізуються суб'єктивно визначені життєві потреби; виступає як система іллегальних зразків соціальної взаємодії, що відтворюється через інституціоналізацію і нормативну систему; визначається культурним полем, в якому перебуває індивід чи соціальна група та значенням конкретної ситуації, в якій реалізуються потреби і очікування індивіда від взаємодії; в основі корупції лежить соціальна взаємодія, яка виступає в якості значеннєвої схеми інтерпретації власного досвіду індивіда, конкретної ситуації взаємодії і як відповідність інтерпретаціям інших акторів взаємодії; є явищем повсякденності, яке засноване на інтерпретації досвіду і створенні нових смислів взаємодії, тобто корупційна практика відображає смислову природу соціальних дій і взаємодій індивідів.

Основні положення розділу викладено автором у таких публікаціях [318].

РОЗДІЛ 2

МЕТОДОЛОГІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ КОРУПЦІЙНИХ ПРАКТИК В СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Розділ присвячено визначенню методологічних особливостей дослідження корупційних практик в сучасному українському суспільстві: проаналізовано інституціональний аспект корупційних практик як результату дисфункціональних процесів в транзитивному суспільстві; визначено сутність, чинники і види корупційних практик в умовах соціальних трансформацій в Україні; виділено методологічні засади дослідження корупції в сучасному українському суспільстві.

2.1. Корупційні практики як результат дисфункціональних процесів в транзитивному суспільстві: інституціональний аспект

В сучасній соціологічній науці корупцію як соціальне явище найчастіше пов'язують із дисфункціональністю соціальних процесів в суспільствах, які знаходяться в перехідному або транзитивному стані, яка здатна охопити всі сфери соціального простору, що виражається в соціальному феномені [280, с. 9]. Корупція в таких суспільствах досягає найвищого рівня розповсюдженості [222, с. 88]. Україна також відноситься до транзитивного типу, що вказує на актуальність обраної теми дослідження.

Розглянемо особливості інституціоналізації корупційних практик в контексті транзитивних (перехідних) суспільств з точки зору різних теоретичних підходів.

Описуючи сучасний стан суспільства, часто говорять про нього, як про перехідне суспільство, що модернізується, трансформується або транзитивне. Можна зазначити, що перехідне суспільство – це суспільство, що здійснює свою еволюційну трансформацію від одного якісного стану до іншого. Таке суспільство постає тоді, коли в ньому виникають відносини якісно нового

типу, які утверджуються не раптово, а поступово, набуваючи нових інституційних та системних якостей. «Термін перехідний і, власне, транзитивний (від англ. transitional) більше використовується науковцями. Коли розглядається поняття «перехідне» або «транзитивне» суспільство, маються на увазі не лише трансформаційні зміни в посткомуністичних суспільствах, тобто перехід від тоталітаризму до демократії, але й перехід від традиційного до сучасного суспільства, як процес модернізації» [236, с. 18].

Слова «транзит», «транзитивність», що визначають дане поняття, полісемантичні. Англо-російський «Словник Мюллера» дає наступні значення: зміна; перехід (у інший стан), короткочасний [263]. Аналізуючи перераховані визначення, легко відмітити, що об'єднує всі значення слів «транзит» і «транзитивність» – ідея «переходу», «перехідності». Але є немало понять, що характеризують процес переходу, стан нестабільності у ряді щодо стабільних етапів розвитку суспільства: суспільство, що трансформується, перехідне, таке, що модернізується тощо.

В. Агранович, узагальнивши ряд досліджень, виділила атрибутивні ознаки транзитивного суспільства: «нестійкість, нерівномірність протікаючих в ньому соціальних процесів, як правило, необоротних по своєму характеру ... тимчасовий характер транзитивного суспільства... вірогідність, альтернативність, багатоваріантність розвитку ... швидкість протікаючих в транзитивному суспільстві процесів породжує стан соціальної нестабільності; відсутність цілісності, повноти властивостей і ознак соціальних форм відносин ... історична «індивідуальність» кожного транзитивного суспільства, пов'язана із специфікою історичного часу, в якому відбуваються перехідні процеси і з яким пов'язані відмінності в початкових і кінцевих станах транзитивного суспільства ...» [4, с.54]. Отже, в даному визначенні транзитивність суспільства пов'язується із соціальною нестабільністю і зміною соціальної структури в загалі.

Поширеним у застосуванні сьогодні є термін «перехідний період». Саме такого підходу дотримується сучасний дослідник М. Михальченко.

«Перехідний період», на його думку, означає «перехід від нескоординованих, часто суперечливих, хаотичних владних впливів на різні сфери суспільного життя до проведення чітко вивіреного відповідального політичного курсу. Автор визначає наступні риси перехідного суспільства: слабка й неконсолідована політична влада; слабка, малоефективна судова система; стагнація процесу становлення нової структури громадянського суспільства; зростання люмпенізованих і маргінальних соціальних груп; різкі зміни в орієнтаціях на системи цінностей та ідеалів» [180, с. 22-23]. Отже, розвиток суспільства в перехідний період автор пов'язує із нестабільністю політичної системи, з руйнацією традиційного способу життя, усталених соціальних практик, моральних норм і цінностей.

На думку О. Астаф'євой, «перехідний період – це якісна трансформація суспільства, ведуча до зміни його суті. У всіх у них схожі причини, і зв'язані вони з системною кризою: старих систем управління, старих економічних структур, старих соціальних відносин, ідеології і т.д. До ознак перехідного періоду вона відносить: підвищення соціальної активності населення; зростання хвилювань, інакомислення, акцій протесту; криза у внутрішній і зовнішній політиці; падіння рівня виробництва, рівня життя людей; фрагментарність всіх знов виникаючих класів і соціальних груп; соціальна фрустрація, що викликається різкою майновою диференціацією» [16, с. 145-156].

В сучасній соціологічній науці існує ще одна описова категорія транзитивного суспільства – суспільство ризику, в якому ризик виступає системоутворюючим принципом існування соціуму. Слід зазначити, що поняття «ризик» соціологи застосовують не тільки для опису транзитивних суспільств, але визначають його як рису, притаманну розвиненим суспільствам західної демократії.

Поняття «ризик» є багатозначним і вживається соціологами як для опису соціальної реальності, так і для побудови певної теоретичної перспективи. «В літературі виокремлюють два великих напрями інтерпретації ризику як

соціального феномену: реалістичний та соціокультурний підхід. Перший з них розглядає ризик як об'єктивний факт, який можливо пізнати і оцінити незалежно від соціальних процесів і культурного середовища. На противагу цьому, в соціокультурному напрямі головна увага приділяється саме соціальному і культурному контекстові, в рамках яких ризик сприймається і стає предметом суспільного обговорення» [104, с. 52]. Як зазначає К Ісаєв, ризики стають рутиною повсякденності [109, с. 16].

Першим, хто запропонував поняття «суспільство ризику» є німецький соціолог Ульріх Бек [31]. Предметом дослідження його концепції «суспільство ризику» є соціальні зміни як фактори ризику в суспільстві в епоху пізнього або високого модернізму [82, с. 183]. Соціальні зміни – це процеси соціальної динаміки, у якій поєднано дії організаційних сам організаційних механізмів [28, с. 114].

Дослідник вважав, що сучасні ризики не можна зрозуміти за допомогою якоїсь однієї системи знання, оскільки вона не може оцінити реальні, сукупні небезпеки для життєдіяльності людей [292, с. 95]. Він наголошував на тому, що у явищі ризику відбувається синтез реального й віртуального, оскільки ризики не вичерпуються вже наслідками, що настали, і нанесеним збитком. У них знаходить вираження істотний компонент майбутнього. Й саме тому, якомусь дуже важливому змісті ризику реальні й одночасно нереальні [31, с. 38-39]. Взагалі концепція У. Бека ґрунтується на трьох основних положеннях: 1) ним було запропоновано перегляд основної нормативної моделі суспільства, де система цінностей суспільства, в якому панує соціальна нерівність замінюється системою цінностей небезпечного суспільства, а орієнтація на задоволення нових потреб заміщується орієнтацією на їхнє самообмеження; 2) у суспільстві ризику виникають нові соціальні сили, що зламують старі соціальні перегородки; 3) суспільство ризику політично нестабільне [294, с. 96]. Таким чином, «суспільство ризику є суспільством невизначеності, в якому віра в науку і прогрес підриваються, а життєві стандарти руйнуються, що призводить до їх постійного перевизначення, а,

тому, проблеми рефлексії і рефлексивності займають першочергове значення» [105, с. 32].

Інший німецький соціолог Н. Луман [156; 157] пов'язував ризик з категоріями «вибір», «рішення» та «комунікація». На його думку, ризик - це об'єктивний і пізнавальний факт, який може здатний змінюватися незалежно від соціальних процесів і культурного середовища. Він стверджував, що у сучасному суспільстві будь-яка поведінка нерозривно пов'язана із ризиком, оскільки не можливо уникнути ризику, приймаючи рішення. При цьому, він зазначав, що суспільне пізнання тільки посилює усвідомлення ризику. Чим більш глибоким є вимірювання ризиків, тим більше воно впливає на впевненість суспільства про неможливість уникнення ризиків [157, с. 242-243; 271, с. 7]. Як зазначає, К.Я. Новосад для Н. Лумана характерне розуміння ризику в якості маркера невизначеності. Ризик, на думку К.Я. Новосад, це і до певної міри все, що може погано скінчитися. В якості протилежного йому поняття виступає поняття «безпечний», однак, слід одразу зазначити, що безпека в строгому, вільному від ризику сенсі, взагалі не існує. Значить, і поняття ризику в розхожому розумінні є універсальним поняттям, яке не виключає нічого, але лише маркує само себе в контексті своєї власної форми» [196, с. 130].

«Трансформація пострадянського суспільства створила умови для посилення ступеня небезпеки соціального ризику, диференціації його типів. Соціальний ризик розуміється як соціальна ситуація з негативними наслідками для статусу індивіда, що виявляється через погіршення рівня і якості його життєдіяльності. Зазначена трансформація поклала початок низці деструктивних процесів, які загострили всі труднощі перехідного періоду. В умовах прискорення соціетальних змін, зростання соціальної напруженості і збільшення кількості людей, які підпадають під соціальний ризик виникла соціальна проблема посилення інтенсивності прояву ризиків у соціальній сфері сучасного українського суспільства» [280, с. 8], що, в першу чергу,

виявляється в інституціоналізації неформальних соціальних практик, серед яких найбільшу небезпекою для транзитивного суспільства є корупція.

Зрозуміти специфіку інституціоналізації корупційних практик в транзитивному суспільстві дозволить аналіз накопиченого в соціології, політології, культурології і економіці емпіричного матеріалу і його філософського осмислення. Так, в сучасній науковій думці виділяють декілька напрямів досліджень транзитивності, які відображають зміни в соціокультурній, політичній і економічній сфері суспільства.

Перший напрям представлений соціокультурним підходом, який бере початок в релігійно-філософських працях епохи Середньовіччя і етнографії по А. Геннепу. Його особливість полягає в інтересі до внутрішніх переходів, трансформації внутрішнього світу людини під впливом традицій соціодуховної практики і культури. Ідеї А. Геннепа знайшли віддзеркалення в сучасному розумінні транзитивного суспільства такими дослідниками як Є. Тюгашев [303], А. Булигіна [37], М. Удальцова [304], які розуміли під ним як один з перехідних етапів розвитку етносоціального організму. Такий підхід до розуміння транзитивності дозволяє побачити взаємозв'язок між трансформацією життєвого світу індивіда, його ціннісної свідомості і трансформацією соціального життя, всього суспільного устрою. Причому такий процес трансформації супроводжується кризою в ціннісній свідомості етносу, народу, нації.

Як зазначає О. Штоквіш, «характерною ознакою трансформаційного соціуму є «аномія, тобто такий стан соціальної системи, в якому наявний слабкий консенсус, недостаток віри в цінності або цілі, а також втрата ефективності нормативних і моральних рамок, що регулюють соціальне життя» [329]. Тобто, аномія ускладнює досягнення головної мети трансформаційного суспільства, яка полягає в новому самовизначенні за рахунок пропонування шляхів прогресивного розвитку. Цінності нової соціальної системи, що «містить у себе як нові, так і резидуальні одиниці, відрізняються за змістом від цінностей первісної одиниці, хоча їх

характеристика в термінах стандартної змінної може залишатися незмінною» [208, с. 262]. Трансформаційні процеси породжують соціальну аномію – стан суспільства, в якому ті чи інші сфери соціальної життєдіяльності, відносини, поведінка людей не відповідають існуючим нормам регуляції з боку суспільства з різних причин. Дисбаланс цілей і норм, відсутність доступу до ресурсів ведуть суспільство до ситуації аномії, коли для досягнення соціально схвалюваних цілей можуть використовуватися далеко не схвалювані суспільством засоби.

Р. Мертон розробив типологію реакцій людей на соціокультурний дисбаланс, побудовану на співвідношенні прийняття/неприйняття соціально схвалюваних цілей індивіда і відповідно прийняття/неприйняття соціальних норм. У типології реакцій на такий дисбаланс (конформізм, інновація, ритуалізм, ретритизм, протест) лише конформізм як реакція прийняття і соціально схвалюваних цілей, і соціально схвалюваних (нормативних) засобів їх досягнення вважається найпоширенішою поведінковою реакцією, відповідною нормі; усі інші – форми девіантної поведінки, тобто основи індивідуального вияву соціальної аномії [175, с. 104].

Поряд з об'єктивними чинниками, що впливають на трансформацію суспільства, зростає роль чинників, пов'язаних зі змінами в їх ціннісних настановах, поведінці. Транзитивне суспільство характеризується змішанням старого й нового, що знаходить своє відбиття в людській свідомості, у нормативних і повсякденних настановах. Це, на думку О. Яницького, «може формувати неадекватне сприйняття суспільними акторами динамічних соціальних змін, що призводить до кризи самоідентифікації та самореалізації» [339, с. 19-26; 338]. На думку Є. Гловахи, на сучасному етапі свого розвитку в українському суспільстві панує «аморальна більшість», оскільки воно вже підійшло до тієї межі, коли норма і відхилення від неї, норма і патологія не тільки все більше взаємно проникають, але й міняються місцями [279, с. 42]. Таким чином, стан аномії породжує ціннісно-нормативні системи в масовій свідомості, пов'язані насамперед із вітальними потребами виживання і

самозбереження. В цьому аспекті корупційні практики виступають як нормативні (хоча і девіантні) форми соціальної поведінки, заміщуючи моральні стандарти суб'єктивними уявленнями про соціальну взаємодію. З цього приводу О.Г. Стегній зазначає наступне: «Коли руйнується стара ціннісно-нормативна система, а формування нової не завершено, виникає стан аномії, який знаходить відображення у свідомості і поведінці людей, які втрачають тверду соціальну опору і відчують відторгненість від теперішнього і невпевненість у майбутньому. Порушення узгодженості соціальної взаємодії в умовах кардинальної зміни принципів суспільної організації призводить до виникнення нових соціальних феноменів, зокрема феномену всеохоплюючої корумпованості» [280, с. 16].

В такому сенсі корупція виступає як асоціальна цінність, закріплюючись в поведінкових практиках, соціальному і державному управлінні. З іншого боку, «корупцію в транзитивному пострадянському українському суспільстві доцільно розглядати через криміналізацію масової свідомості, коли виникає новий домінуючий культурно-антропологічний тип – «людина Кризи», для якої життя перестає бути способом існування, він перетворюється у спосіб виживання. В результаті чого відбувається інституціоналізація корупційних практик в повсякденному житті» [280, с. 13].

Інституціональна система в українському суспільстві характеризується дефіцитом ресурсів відвертості, конкурентності і розвитку, що стимулює зростання корупційних практик за допомогою використання формальних і неформальних соціальних регуляторів. «В умовах низької інституційної довіри і домінування неформальних соціальних зв'язків розвиток і зміцнення корупційних практик як поведінкових моделей пов'язані з «тиском» держави на рівні розподілу соціальних благ, і, з іншого боку, соціального мікросередовища, в якому відносини взаємозалежності заміщаються відносинами взаємовигоди» [25, с. 23] і визнаються корупціогенні умови для дії на соціальні інститути з метою освоєння інституційних ресурсів як ресурсів вигрешної соціальної позиції. Звідси інституціоналізація корупційних практик

означає процес оформлення взаємодії соціальних акторів в інституційну систему, елементи якої, стаючи загальноприйнятою соціальною практикою і підтверджуючись в реальних соціальних відносинах, діють у напрямі формування організації соціальної діяльності суб'єктів і реалізації їх інтересів.

Можна стверджувати, що інститути корупції інтегровані в загальний соціальний порядок, вони логічно пов'язані з формальними інститутами управління. Реальні суспільні відносини при всій їх складності і різноманітті складаються за двома можливими сценаріями – стихійно або через посередництво соціальних інститутів. Їх відмінність виражається в тому, що інституційні соціальні відносини мають стійкий характер, що історично склався, вони формалізовані і чітко регламентовані. Тим самим інституціоналізація соціальних взаємодій зв'язується з прагненням до регламентації, впорядкування, нормування. Соціальний інститут не може існувати без соціальної потреби, а тому, кажучи про корупцію як соціальний інститут, треба прямо вказати: у сучасному суспільстві існує соціальна потреба в регламентації, «нормуванні» корупційних відносин як девіантних по відношенню соціальних процесів в соціальній системі суспільства. Таким чином, інституціоналізація корупції – це закріплення корупційних практик в тих або інших організаційно стійких формах. Про стійкість можна говорити в тому випадку, якщо дані практики визнаються всіма учасниками даної діяльності і транслуються наступним поколінням суб'єктів корупційної взаємодії. Інституціоналізація корупції означає, що спонтанна корупційна поведінка змінилася регулярними діями, що здійснюються відповідно до певних правил і нормативно-ціннісних регуляторів.

Отже, соціокультурний підхід в транзитології має важливе значення для виділення чинників формування корупційних практик в українському транзитивному суспільстві на рівні його ціннісно-нормативної складової як відображення ціннісних змін, що відбуваються в перехідний період.

Поряд із соціокультурним підходом до розуміння транзитивного суспільства з початку 1970-х років йде розробка політичної транзитології.

Транзит розуміється в даній дослідницькій парадигмі як демократичний перехід. До представників такого підходу можна віднести Д. Растоу [239], А. Пржеворского [370], Ф. Шміттєра [366], Р. О'Доннела [366], С. Хантінгтона [355; 312].

Наприклад, С. Хантінгтоном для опису специфіки сучасного транзиту був висунутий концепт «третьої хвилі» глобальної демократизації. Дослідник вважав, що початком такої глобалізації є середина 1970-х рр., коли відбулося падіння військових диктатур в таких країнах як Португалія, Іспанія і Греція. Також він зазначав, що процес демократизації продовжився й у Латинській Америці, деяких країнах Південно-Східної Азії, країнах Центральної і Східної Європи, а також і пострадянський простір [312; 354]. Таким чином, як зазначає Н. Кравченко, «головний напрям перехідних суспільств визначається діяльністю політичних інститутів щодо формування засад демократичних перетворень у державі і становлення громадянського суспільства» [140, с. 71].

Тобто, «в політичному аспекті транзитивне суспільство пов'язують із поняттям демократичний транзит, який сучасні науковці визначають як політичний процес, що відбувається в існуючому правовому полі держави та супроводжується зламом інститутів політичного режиму, що відживає, встановленням і зміцненням широкої мережі демократичних інститутів громадянського суспільства й посиленням демократичних функцій державно-владних структур» [284]. Як зазначає Л. Бунецький, «сучасною особливістю транзитивних суспільств, у т.ч. і України є те, що вони знаходяться в активній стадії політичних трансформацій, близької до стану деструктивності, архаїзації і невизначеності. Політична трансформація складає розгорнуте переструктурування всього політичного, економічного і соціокультурного комплексу, в якому фіксуються і закріплюються (легалізуються) уже виниклі неформальні інститути» [38, с. 2]. До таких інститутів, які є деструктивною формою соціально-політичного управління, на нашу думку, слід віднести корупційні практики і відносини в системі влади і управління.

Отже, під транзитивним суспільством слід розуміти особливий стан, коли відбувається перехід від тоталітарного або авторитарного устрою суспільства до демократичного. В таких умовах суспільство перебуває в нестабільному стані, коли одночасно відбувається формування нових соціальних, політичних цінностей, норм, інститутів і практик й продовжують існувати старі традиції. Такий змішаний стан як правило призводить до напруженості у соціумі й як наслідок сприяє розповсюдженню корупції на всі сфери соціально-політичного життя країни, дегуманізації та дестабілізації суспільства, що в кінцевому результаті також позначається й на типі соціального управління. А з огляду на той факт, що сучасне українське суспільство є транзитивним, то корупцію доречно розглядати саме в контексті переходу від авторитарного устрою соціального управління до демократичного [222, с. 88-89].

Аналізуючи стратегію переходу від авторитарного до демократичного суспільства, ряд дослідників правомірно, на наш погляд, стверджують, що «між ними можуть бути проміжні системи, які скоріше слід віднести до напівдемократичних, ніж до насправді демократичних» [221, с. 48]. Саме така перехідна система соціального управління, на наш погляд, має місце в сучасному українському суспільстві, що сприяє поширенню корупційних практик в системі соціального і державного управління. Соціально-управлінський порядок цієї системи, що визначає взаємодію суб'єктів управління різних рівнів, виникає внаслідок «розмивання» загально корпоративних норм авторитарної системи управління. «Цей порядок характеризується сукупністю якостей старого авторитарного порядку і народжуваного нового демократичного порядку. Він поєднує в собі загальнодержавні та «місцеві», відносно незалежні форми корпоративної влади та їхні еліти, що взаємодіють між собою з приводу реалізації своїх групових інтересів. Завдяки цьому утворюються управлінські структури з двома якісно різними та суперечливими типами соціальної залежності – груповою, що має авторитарний характер, і суспільною, що відбиває

демократичний характер, жодна з яких у псевдоліберальній системі управління не має переваги» [302, с. 253-254]. Виходячи з цього можна зазначити, що в умовах демократичного транзиту підвищується вірогідність інституціоналізації корупційних практик в політичній сфері.

«У науковій літературі найчастіше до політичної корупції відносяться дії, що пов'язані з політичною сферою: виборчий процес, законотворчий, приватизаційний, бюджетний. Визначення та характеристика політичної корупції єдині в тому, що це явище притаманне всім державам світу і є невід'ємним атрибутом публічної влади» [80, с. 73]. Але традиційні форми соціального і правового контролю у перехідних суспільствах послаблюються раніше, ніж починають діяти нові правові механізми та обмеження. В цей час держава продовжує володіти значним капіталом – підприємствами, нерухомістю, природними ресурсами і зберігає функцію регулювання, незважаючи на легалізацію приватної власності та підприємництво. І саме за таких умов і державні чиновники, і приватні особи отримують можливість збагачуватися без особливого ризику, створюючи умови для виникнення неформальних (корупційних) соціальних практик, в тому числі в політичній сфері.

Найбільш чітким визначенням політичної корупції, на думку Я.М. Попович [222, с. 88], є дефініція, запропонована Дж. Крамером [361, с. 214]. Слід погодитися із дотриманням її та зазначити, що на думку Дж. Крамера, «політична корупція представляє собою поведінку обраних осіб, покликаних здійснювати функції держави, які відбиваються від формальних компонентів – обов'язків та повноважень, прав і зобов'язань – державної ролі (посади) для того, щоб отримати особисту вигоду» [361, с. 214].

Натомість у зарубіжній літературі панує інша думка, де не підтримується позиція про матеріальну та економічну мотивацію політичної корупції. Наприклад, А. Шайо стверджує, що «політична корупція є політичною поведінкою девіантного типу, яка відображається в нелегальному використанні пануючою політичною елітою державних ресурсів з метою

зміцнення своєї влади та заради збагачення» [320, с. 43]. А. Гайденгаймер констатує, що «всі визначення політичної корупції можна поділити на три основні напрямки: визначення, пов'язані з державною службою; визначення, які в основу ставлять ринок, та визначення, які ґрунтуються на державному інтересі. Найбільша кількість вчених є прихильниками першого напрямку, значно менше тих, хто підтримує другий, і лише окремі представники стоять на позиціях, характерних для третього напрямку» [218, с. 40]. В загалі, всі визначення політичної корупції, що представлені у науці можна розподілити на три групи: 1) злочинна діяльність у сфері політики або державного управління, що полягає у використанні посадовими особами довірених їм прав і владних можливостей для особистого збагачення; 2) підкуп, продажність суспільних і політичних діячів, державних службовців; 3) зловживання владою або позицією у владі заради переслідування власних цілей.

На нашу думку, дуже вдало виокремив інституціональний аспект корупції в політичній сфері А. Тіньков [301], зокрема, ним на підставі дослідження наукових думок щодо визначення поняття політичної корупції, було визначено наступні основні риси цього соціально-політичного явища. «По-перше, він звернув увагу на позицію у цьому сенсі таких науковців як С. Коткіна та А. Шайо [218, с. 3], які пов'язують поняття політичної корупції з поняттям «клієнтизм», що представляє собою мережу таких суспільних відносин, у яких особиста вірність патрону важить більше, ніж сучасні альтернативи ринкових відносин, демократичні схеми прийняття рішень, а також професіоналізм державних бюрократій. По-друге, дослідник зазначає, що політична корупція має набагато вужче коло суб'єктів, які з нею безпосередньо стикаються, що й сприяє її прихованості. На підставі цього А. Тіньков прийшов до висновку, що політична корупція бере свій початок переважно у вищих політичних колах, що робить її не доступною звичайним громадянам. По-третє, політична корупція не завжди має чітко виражене матеріальне втілення. Винагорода використовується не тільки в особистих цілях певної посадової особи, а й у владно-політичних цілях (наприклад

підтримка керівництва під час політичних криз або на виборах). По-четверте, дії політичних корупціонерів, з огляду на те, що вони є особами, які мають значні владні повноваження носять універсальний характер і поширюються різних сфер суспільного життя. По-п'яте, на відміну від «звичайної», політична корупція майже легітимна як за оцінкою громадськості, так і в політичних колах. У контексті досить поширеного розуміння політики як «брудної справи» громадськість сприймає політичну корупцію як невід'ємну складову цього «бруду» і далеко не завжди ставиться до неї як до шкідливого явища для суспільства. Серед політиків легітимність політичної корупції базується на її сприйнятті як органічної частини політичного менеджменту і політичних технологій. По-шосте, політична корупція як правило є більш закулісною й має багатоваріантний характер, а тому не завжди є очевидною для звичайного громадянина» [301, с. 230-231].

На підстав цього вбачається, що «інституціоналізація політичних корупційних практик в українському суспільстві на перехідному етапі свого розвитку пов'язана із: 1) формуванням політичних еліт відповідно до критерію групування навколо олігархічних фінансово-промислових груп за для лобіювання особистих групових інтересів у всіх гілках влади [222, с. 89]. Такі олігархічні клани, на думку О.Н. Євтушенко, є центральною ланкою в системі державних відносин, які поширюються від центру до місцевого, регіонального рівня та впроваджуються індивідуальними та колективними акторами в моделі покровитель-клієнт, пов'язуючи особисту залежність та панування із взаємними послугами та солідарністю. Їх діяльність ґрунтується на сімейних зв'язках, особистій дружбі, знайомстві, блаті та вони охоплюють всю структуру державної влади, економіку. Тому клани сприяти самовідтворенню, розповсюдженню та зміцненню системи відносини меценат-клієнт у суспільстві не тільки в центральній, але і в регіональній і муніципальних рівнів [92, с. 313]; 2) створенням корупційних мереж і схем з метою збільшення можливостей доступу до державних ресурсів; 3) легітимізацією корупційних практик як політичних технологій у виборчому процесі» [222, с. 89].

В економічному підході особливості транзитивного суспільства розглядаються в теорії перехідної економіки, яка теоретично осмислює особливості сучасної економіки постсоціалістичних країн, перехідних від централізовано керованого господарства до ринкового. Так, за словами С. Сонько і М. Скринько, які були викладені науковцями у сумісній роботі, «транзитивна економіка пов'язана із процесом лібералізації, що означає скорочення протекціоністської політики держави» [266, с. 10]. До особливостей транзитивної економіки належать нестабільність і нестационарність здійснення соціально-економічних процесів; високий рівень ризику; виникнення та інституціоналізація неформальних корупційних відносин органів державного управління і суб'єктів економічної діяльності. Таким чином, як зауважують М.Е. Бланк та Т.І. Батракова у сумісній роботі, «сфера економіки – це саме те середовище, заради якого чиновник і вступає у корупційні зв'язки, де корупція живиться і де найбільші прибутки. Зворотний вплив корупції на економіку особливо небезпечний, оскільки знижує ефективність економічної політики держави, змушує приватний бізнес переходити в тіньовий сектор, що тягне за собою порушення законодавства, спотворює систему оподаткування і правила підприємницької діяльності, підштовхує підприємців вирішувати свої питання поза правовим полем» [34, с. 26]. Російські вчені Л. Тимофєєва [289] та Г. Сатарова [254] називають корупцію інструментом ринку, який компенсує перешкоди, що створюються державою, а система корупційних операцій формує «тіньовий ринок».

З цього вбачається, що корупція в економічній сфері інституціоналізується в такому явищі як тіньова економіка. Як зазначає З. Варналій, «тіньова економіка є об'єктивним процесом, притаманним усім етапам розвитку суспільства. А з появою ринкових відносин вона має тенденцію до зростання. Це пояснюється інституційною теорією, з положень якої випливає, що підпорядкування законослухняності вимагає набагато більше витрат, а саме - трансакційних. Тому дешевше бути незаконслухняним, по-перше, а по-друге, пристосування тіньової економіки

до постійних змін у розвитку економіки відбувається набагато швидше. Що пояснюється можливостями невиконання закону» [46, с. 47-48]. Такої ж самої думки дотримується А.В. Базилюк і В.Ф. Волик, які досліджуючи зазначене питання у своїй сумісній роботі, пишуть, що «тіньова економіка виникає тоді, коли дії владних та регулюючих структур держави, окремих людей або їх груп вступають у протиріччя з об'єктивними економічними законами» [22, с. 37].

Слід зазначити, що «тіньова економіка може існувати і розвиватися в значних масштабах тільки за умови, коли всі інститути державної влади і управління є корумпованими. Вона породжує корупційні відносини в усіх сферах держави. В свою чергу, корупція змушує тіньову економіку залишатися в тіні та вести незаконний бізнес, створює основу для формування її нових сфер і видів. Таким чином, ці явища пов'язані, оскільки є основою один для одного. На підставі цього, дослідження цих негативних соціально-економічних явищ та розробка основ антикорупційної державної політики повинно здійснюватися як єдине комплексне завдання» [203, с. 34]. Тож проблема тіньової економіки є глобально-історичним феноменом, характерним в тій або іншій мірі всім суспільним системам. Досліджуючи функціонування різних економічних систем, можна зробити висновок, що практично будь-якій із них властиве існування такої сфери, яка суперечить діючим у суспільстві правовим нормам [46, с. 49].

В Україні корупція, як показують дослідження, набула системного характеру і стала самостійною політичною силою. Для неї зараз характерними є такі риси: «а) державна політика прямо диктується приватними інтересами осіб, які знаходяться у владі, біля влади, здатні впливати на владу; б) додаткові та тіньові доходи складають основу і необхідну частину доходу чиновників; в) корупційна поведінка стала нормою економічної та правової культури; г) виконавча влада активно використовує «тіньові» форми мобілізації доходів і стимулювання» [131]. Отже, тіньова активність проявляється на стадії виникнення корупційних відносин між юридичними або фізичними особами та органами державної влади [203, с. 34].

Таким чином, специфіка інституціоналізації корупційних практик в економічній сфері в умовах перехідного суспільства полягає в наступному: 1) злиття великого бізнесу (олігархічних груп) із органами державного управління на всіх рівнях – лобіювання економічних інтересів; 2) тінізація економічних відносин – усунення від оподаткування, завищення собівартості продукції, розпорядження бюджетними коштами і державними ресурсами тощо; 3) побудова корупційних схем збагачення за рахунок платників податків із залученням бюрократичного апарату.

«Трансформаційний підхід, за визначенням Є. Головахи, набув особливого значення для постсоціалістичних держав, оскільки глибинні соціальні зміни в них почалися раптово, без попереднього розрахунку можливих втрат, без підготовленої економічної та політичної еліти, без історичного досвіду подолання комуністичної суспільної спадщини. Але виняткову роль трансформаційний підхід має для пострадянських держав, які практично не мали досвіду демократичного транзиту і легального підприємництва і в яких покоління змінювали один одне в умовах відсутності приватної власності. На підставі цього він визначив, що сучасне українське суспільство є суспільством «стихійної пострадянської трансформації і відкладеного декларованого транзиту». А також виділив наступні його характеристики: подвійна інституційна система; масова аномічна деморалізація; цінності «спотвореного модерну»; неостанові утворення; відсутність «інституційної» довіри; негативні ідентичності» [74, с. 28-29].

В свою чергу, О. Стегній пов'язує корупцію в транзитивному українському суспільстві з такими соціальними феноменами, як: «нееквівалентний соціальний обмін; демодернізація; тотальна тінізація соціальної практики; негативні солідарності; структура політичних можливостей» [280, с. 16].

Розглянемо ці феномени детальніше. Так, *нееквівалентний соціальний обмін* пов'язаний з виникненням нових соціальних груп [280, с. 16], які представляють собою меншість, що претендує на провідну роль у

перерозподілі влади і ресурсів, при цьому ця меншість представлена в більшій мірі корумпованим бюрократичним апаратом або представниками олігархічно-корпоративних фінансово-економічних груп. Є. Головаха в цьому сенсі вказує на те, що така нова соціальна група «реагує на тотальну аномію активним зневажанням формальних законів, використанням їх невизначеності для отримання максимальної особистої і кланової вигоди, а «більшість, що програла» – пасивною зневагою до законів і тотальною недовірою до основних соціально-політичних структурі і інститутів» [73, с. 17], що фактично закріплює інституціоналізацію корупційних відносин.

«Основними рисами *демодернізації* виступають периферійність, ресурсозалежність і тіньовий характер економіки, що характеризується поглибленим соціальним розшаруванням, прогресуючим зубожінням більшості населення, формуванням прошарку «нових бідних», звідси зростання чисельності груп ризику (безробітні, особи без постійного місця проживання, безпритульні діти тощо) і соціального «дна» взагалі» [280, с. 17].

«*Тотальна тінізація* соціальної практики являє собою єдину мережу, яка охопила сьогодні практично всі сфери суспільного буття, включно з економікою, і всі групи самодіяльного населення країни» [280, с. 17]. «А злочинні механізми з кожним роком модернізуються, змінюють свої види, виходять за межі національних кордонів, набувають транснаціонального характеру, здійснюють широкомасштабне накопичення тіньових капіталів, які безконтрольно вводяться в громадський обіг, підприємницьку діяльність, сприяючи зміцненню позицій організованих форм злочинності, що, своєю чергою, негативно відображається на економічному розвитку й фінансовій безпеці держави» [313, с. 162]. З цього приводу А. Михненко, О.В. Руснак, А.М. Мудров, С.О. Кравченко у своїй сумісній роботі пишуть: «багато українців розглядає корупцію як соціальний механізм прискорення вирішення власних проблем» [183]. Як зауважує І.С. Купріянов, «тіньовий порядок має примусовий і репресивний характер, оскільки такий порядок «виступає як у кримінальних цілях створена і кримінально організована система безпеки для

«своїх» [146, с. 18]. «Якщо в демократичному суспільстві ринок є одним з ключових елементів загального соціального порядку, то в тіньовому суспільстві ринок перетворюється на мережу особистих зв'язків, спрямованих на задоволення приватних або корпоративних інтересів» [280, с. 18].

«Тіньові відносини формують негативні солідарності як спільноти людей з протилежними статусами та інтересами, які проте вимушені підтримувати одні одних з метою самозбереження і виживання, тобто виконують функцію своєрідного інструмента тіньової безпеки для захисту від ризиків середовища» [280, с. 18]. На думку С.В. П'ясецька-Устич, «тіньові економічні відносини – це особливі економічні відносини, відмінною ознакою яких є суперечність тією чи іншою мірою діючому законодавству; ці відносини здійснюються в усіх сферах і на всіх рівнях суспільного відтворення, охоплюючи як управлінські рішення, так і діяльність з їх виконання, вони опосередковують як повністю тіньову діяльність, так і окремі дії в межах легітимної діяльності, при цьому вони можуть мати індивідуальний або груповий, стихійний або організований характер. Вони виникають і розвиваються на основі невідповідності життєвих інтересів людей в економічній сфері її законодавчо-нормативному регулюванню з боку держави» [205, с. 19].

Поняття структури *політичних можливостей* широко використовується в західній соціологічній літературі [374]. Однак, говорити про структуру політичних можливостей можна лише у тому разі, коли різноманітні політичні сили публічно представлені, існують усталені загальні правила політичного життя, а у політичних акторів є легітимні джерела прибутку та легальні способи їх організації [280, с. 19].

Отже, на думку зазначених вище авторів, основними соціальними феноменами, що пов'язані із інституціоналізацією соціальних практик є виникнення нових соціальних груп, тінізація соціальної практики у всіх сферах суспільства і контроль представників корумпованих мереж за вертикальною соціальною мобільністю («соціальним ліфтом») в сфері політики і державної влади.

У якості висновку наведемо думку Я.М. Попович, яка на наш погляд, дуже вдало виділила умови і особливості інституціоналізації корупційних практик як результату дисфункціональних процесів в транзитивному українському суспільстві. Зокрема, виділено наступні умови й особливості:

1) дисфункціональність соціальних процесів в перехідному суспільстві пов'язана із перетворенням соціальної структури, тобто пов'язана з побудовою нових соціальних груп, які володіють значним соціальним, економічним і політичним капіталом і відіграють ключову роль в перерозподілі ресурсів і влади, створюючи ти самим мережі корупційних практик і встановлюючи певні правила соціальної взаємодії в середовищі корупційності;

2) система державного управління створюється відповідно із принципом «клієнталізму», у вигляді мережі суспільних відносин, які складаються між впливовими фінансово-промисловими групами, створює певні умови для легалізації корупційних практик на рівні держави, лише проголошуючи демократичний транзит;

3) інституціоналізація корупції здійснюється через поєднання великих олігархічних бізнесових груп і представників влади, захищаючи особисті корпоративні інтереси;

4) тінізація соціальних практик в політичній і економічній сферах на загальнодержавному рівні породжує феномен корупції всеохоплюючого характеру на рівні окремих організацій, установ, підприємств в сфері освіти, культури, охорони здоров'я тощо, а також на рівні індивідуальних акторів в процесі соціальної взаємодії, де діє схема «принципал – клієнт» [222, с. 90].

Й додамо, що інституціоналізація корупції в соціокультурній сфері полягає в її закріпленні в організаційно стійких формах, ціннісно-нормативній системі і створенні асоціальних форм контролю і регуляції. Стан соціальної аномії створює умови для легітимізації на рівні масової свідомості корупційних практик і відносин, підтримка яких спрямована на самозбереження і реалізації вітальних і безпекових потреб індивідів.

2.2. Сутність, чинники і види корупційних практик в умовах соціальних трансформацій в Україні

Транзитивність сучасного українського суспільства полягає, насамперед, в кризовому стані соціальної аномії, коли стара, пострадянська, посттоталітарна і авторитарна ціннісно-нормативна система не відповідає соціальній реальності, а нова тільки починає формуватися. Це призводить до актуалізації соціальних проблем і безпекових загроз для інтеграції суспільства різного порядку, серед яких корупція виступає як всеохоплюючий соціальний феномен перехідного суспільства. «Аномія означає морально-психологічний стан індивідуальної та суспільної свідомості, що характеризується руйнуванням системи цінностей, яке породжується протиборством влади й суспільства, їх взимим відчуженням. Аномія має прояви від соціальної апатії, політичної пасивності до збільшення злочинності» [154, с. 27-28].

В умовах соціальної аномії, на думку В.Полохало [219, с. 25-32] на пострадянському просторі сформувався так званий соціополітичний феномен «негромадянського суспільства», важливою ознакою, якого є збільшення тіньових аспектів соціальної дійсності, масштабна моральна й фактична легалізація злочинності, а отже й високий рівень сприйняття корупції як нормальної поведінки. В такому суспільстві, як зазначає дослідник, кримінальне більше не сприймається як зло, воно навпаки стає не лише прийнятним, але й дозволеним в ситуаціях, коли це призводить до успіху й користі. В. Полохало вважає, що українське транзитивне суспільство також можна назвати «негромадянським», якому притаманні наступні характеристики: домінування соціокультурної ентропії (як розмивання цінностей і норм традиційного, індустріального і постіндустріального суспільства), втрату духовних цінностей, уніфікація і утилітарність правил соціальної поведінки, розмивання межі між дозволеним та забороненим, соціальною нормою і девіацією (патологією) [219, с. 25-32]. Таким чином, як зазначає В.В. Скоробогачкий [261], соціальна аномія у пострадянському

просторі проявляється у негативних змінах в роботі механізму конструювання соціальної реальності. Фрагментація й часткове руйнування картини світосприйняття, продовжує дослідник, дезорієнтує не лише окремих індивідів, але й суспільство в цілому. Вибір аморального та злочинного, нажаль стає принципом життєвої поведінки, яка забезпечує значну частину не лише соціального, але іноді і біологічного виживання у незвичних, екстремальних умовах, оскільки підвищує адаптивність індивіду до них. В такому суспільстві, наголошує В.В. Скоробогацький, «зникає різниця між офіціальним і тіншовим, а тому прояви корупції отримують системний характер» [261]. Таким чином, українське суспільство оцінює корупцію не лише негативно, але й позитивно, як спосіб забезпечення соціальних зв'язків [154, с. 27]. Як зазначає А. Михненко «багато українців розглядає корупцію як соціальний механізм прискорення вирішення власних проблем» [183]. Все це сприяє закріпленню корупційних практик як соціальних інститутів, тобто здійснюється системна інституціоналізація корупції.

Сутність корупції в даному дослідженні розглядається нами в двох основних сутнісних аспектах – як неформальна соціальна практика і як соціальний інститут.

Як правило, в науці під соціальними інститутами розуміють специфічні утворення, які забезпечують відносну стійкість зв'язків і відносин в рамках соціальної організації суспільства, деякі історично обумовлені форми організації і регулювання суспільного життя. Інститути виникають в ході розвитку людського суспільства, диференціації видів діяльності, розподілу праці, формування специфічних видів суспільних відносин. Їх виникнення обумовлене об'єктивними потребами соціуму в регулюванні суспільно значущих сфер діяльності і соціальних відносин. В інституті, що зароджується, по суті відображається певний вид суспільних відносин. Особлива інтерпретація інституту полягає в тому, що інститут складається не тільки з норм, в нього можуть включатися елементи практики. Це соціологічне трактування інституту знайшло своє втілення в працях Дж. Марча і Й. Ольсена

[364, с. 22], які відносять до інститутів «сталу практику (рутинну), процедури, звичаї, ролі, стратегії, організаційні форми, технології, переконання, парадигми, моральні норми, культуру і знання». При такому трактуванні розмивається поняття інституту і воно стає непотрібним. А. Лейпхарт також включає практику в зміст інституту, визначаючи останній як «формальні і неформальні правила і практики, які використовуються для того, щоб перетворювати переваги громадян в суспільну політику» [347].

У розумінні сутності соціальної практики існують два протилежні методологічні підходи. Сутність першого підходу полягає в тому, що «соціальний інститут виступає як відносно стійкі типи і форми соціальної практики, за допомогою яких організовується суспільне життя, забезпечується стійкість зв'язків і відносин в рамках соціальної організації суспільства» [88, с. 145-146]. Таким чином, йдеться про те, що первинною виявляється соціальна практика, ніж інститут, який виступає лише формою/типом соціальної практики.

В основі концептуальної моделі другого підходу лежить теза зворотного порядку: соціальні практики є форми функціонування соціальних інститутів. Т. Заславська пише: «Соціальні практики є конкретними формами функціонування суспільних інститутів, загальною ж формою реалізації кожного інституту служить сукупність відповідних соціальних практик. Інститути, як всяка сутність, глибше і стійкіше форм своєї реалізації, тому практики можуть змінюватися, не зачіпаючи їх сутність. Навпаки, перетворення інститутів неминуче супроводжується зміною практик, причому останнє служить найнадійнішим критерієм справжніх інституційних зрушень» [100]. Тому не всю соціальну практику варто включати в поняття інституту. Продуктивнішим представляється підхід, при якому виділяється який-небудь основний компонент або істотна властивість, що конституює якесь явище як соціальний інститут. Це можуть бути норми і (або) якась частина соціальної практики. С. Кірдіна так пов'язує поняття «інститут» і «практика»: інститути - це «глибинні, історично стійкі форми соціальної практики, що забезпечують

відтворення соціальних зв'язків і відносин в різних типах суспільства» [116, с. 17]. Таким чином, в поняття інституту слід включати тільки стійку, довготривалу практику, що спирається на норми. У нашому розумінні соціальна практика представляє собою сукупність дій і взаємодій індивідів, груп, спільнот, організацій в часі і в просторі, що забезпечує стійке функціонування або заміну соціальних інститутів, і яка на певному етапі стає соціальним інститутом.

«Одна з дискусійних тем в інституціоналізмі – чи включати неформальні правила (норми, процедури і т. п.) в поняття соціального інституту. Якщо обмежити визначення інституту лише формальними нормами, то з'являється ризик випустити з уваги численні, властиві будь-якій соціальній організації неформалізовані правила, які детермінують соціальну поведінку. При включенні в зміст поняття «інститут» неформальних правил з'являється можливість дати відповідь на питання про те, що означають зміни у формальних соціальних інститутах, тобто виявити специфіку власне «соціологічного» компонента організації соціальних інститутів» [159, с. 138]. Так, Р. Сатаров вважає, що «корупція як неформальна практика в перехідних країнах пов'язана з виникненням «порожнечі» між новими трансплантованими ринковими і демократичними інститутами і старими неформальними практиками соціальної взаємодії» [254, с. 152]. Відкривається простір для використання різних форм корупційної взаємодії. Таким чином, корупція стає індикатором неефективності інституційних перетворень.

В той же час навряд чи корупція є породження старих неформальних норм і практик. Ці неформальні відносини, поза сумнівом, теж модернізуються і навіть інституціоналізуються, що можна позначити як «укорінення» соціальних практик і їх відтворення, яке підтримується соціальними зв'язками і соціальною структурою. Це наглядно продемонстровано в рамках економіко-соціологічного підходу до розуміння сутності корупції в перехідних суспільствах.

Так, Б. Уци вважає, що «ступінь укоріненості» в системі обміну визначає можливості і обмеження, що специфічні для мережевих форм організації, і породжують результати, які не можуть бути передбачені стандартними економічними теоріями» [307, с. 211]. Іншими словами, укоріненість, тобто рутинізація соціальних відносин, не піддається ні логіці ринку, ні раціональності, ні, якщо виходити за межі власне економічних відносин, іншим формальним нормативним системам. Таким чином, можлива інституційна корупція, коли діючі соціальні інститути і соціальне середовище визначають здійснення індивідами корупційних дій, багато в чому незалежно від їх пріоритетів і бажань. В результаті до здійснення корупційних дій приводить дія соціальних інститутів і визначувані ними соціальні норми, а не корисливі або інші інтереси окремих індивідів. Норми, які регулюють корупційні відносини, часто характеризують як «неформальні». В рамках соціології Р. Мертона, «ці норми є так званіми латентними функціями, тобто ненавмисними наслідками функціонування. У його дослідженні «продажної політичної машини» наголошується, що не існує практично ніяких відмінностей між правовими і неправовими сферами бізнесу. Дослідник писав: «Виражаючи це в більш загальній формі, функціональні недоліки офіційної структури породили альтернативну (неофіційну) структуру для виконання існуючих потреб ефективнішим шляхом. Яким би не було її специфічне історичне походження, політична машина наполегливо продовжує існувати як апарат для задоволення тих потреб різних груп населення, що не задовольняються інакше» [177, с. 438]. Тобто неформальні норми, за Р. Мертоном, існують або як спосіб підвищення ефективності формальних норм, або як результат їх недосконалості.

Неформальна соціальність, таким чином, є цілком самостійна система норм і правил, яка існує паралельно з формальною нормативною системою, встановленою офіційними інститутами. Можна говорити про різні способи взаємозв'язків формальної і неформальної нормативних систем. Зокрема,

неформальна система норм існує як форма легітимізації (або делегітимізації) формальних норм, забезпечуючи їх безпосередню реалізацію в соціумі.

«Формальна система відносин і управління – це дії офіційної ідеології влади і застосування стандартних державних важелів регулювання діяльності, тоді як неформальну систему поведінки на рівні індивіда можна представити як «істинну» систему норм поведінки, що визначається «правилами гри» груп, в які включений індивід» [273, с. 57]. Повсякденні практики взаємодії, таким чином, стають необхідною умовою реалізації формальних правил, основою їх легітимізації. Поняття «нормативна система» припускає все різноманіття соціальних норм, що існують в суспільстві. Неформальні практики і регулюючі їх неписані правила багато в чому обумовлені або самим характером формальних норм, або суперечностями в процесі їх реалізації. Тим часом існуючі реалії і соціальні практики, що відтворюються формують негласні норми, що укорінюють і закріплюють корупційну поведінку, тобто що робить її «нормальною» для певної ситуації. Вона закріплюється за допомогою сплетення свідомих і несвідомих механізмів, а також соціальних практик, що повторюються.

Крім того, не треба скидати з рахунків різноманіття соціокультурних чинників, які сприяють укоріненню корупційної поведінки в нормативних системах, а також багаторівневий і диференційований характер самих нормативних систем, що здійснюють вплив на поведінку індивіда. «Етнокультурна специфіка, конфесійні особливості, сімейний устрій, мережеві контакти, корпоративна культура, професійна етика, ідеологія, звичаї та інші «соціальні оболонки» індивіда виступають обмежувачами його поведінки, істотно трансформуючи його уявлення про належне і правильне» [26, с. 38]. Різноманіття нормативних систем призводить до складності ідентифікації корупції, неоднозначності її оцінок і ідентифікації різними суб'єктами: «Корупційні прояви постійно змінюються, адаптуючись до заходів по їх обмеженню і виникненню нових умов здійснення корупційних дій. Такі

зміни, що постійно відбуваються, сприяють зростанню суб'єктивності оцінок того, які дії відносити до корупційних, а які – ні» [162, с. 13].

Наприклад, в концепції корупції Е. Гідденса [70; 71] принципал (суб'єкт, який володіє ресурсами) виступає як невід'ємний компонент нормативної системи, що відтворюється, навіть якщо ініціатива корупційного акту спочатку виходить не від нього, а від клієнта. Для останнього він виступає символом влади через наявність тих ресурсів, які у нього є. За Е. Гідденсом, ці ресурси можуть бути як аллокативними (форми управління об'єктами, товарами і іншими матеріальними явищами), так і авторитативними (перетворюючі можливості управління людьми). У першому випадку принципал може володіти можливостями вигіднішої для себе або інших членів організації форми і агентів постачання товарів, надання послуг, в другому, ресурси дозволяють суб'єкту здійснювати той або інший вид дій по використанню влади. Дослідник пише про те, що в соціальних системах відтворюються владні відносини автономії – залежності між індивідуальними або колективними суб'єктами. Владні відносини здійснюються за допомогою деяких ресурсів, за допомогою яких залежні суб'єкти можуть впливати на тих, хто ними управляє. Цю закономірність соціальних систем він назвав «діалектикою контролю» [162, с. 13]. Корупційна поведінка добре демонструє взаємозалежність власті. З одного боку, здавалося б, принципал, через свої переваги володіння тими або іншими ресурсами має безумовну і незаперечну владу, але з іншого, саме не правовий характер відносин корупції як би «пов'язує» клієнта і принципала, внаслідок чого клієнт, не дивлячись на обмеженість ресурсів, сам може здійснювати вплив і тримати під контролем дії принципала. Необхідно визнати тісну взаємозалежність формальної і неформальної нормативних систем при здійсненні тих або інших соціальних дій суб'єктів корупційних відносин.

В цілому, відносини формальної і неформальної нормативних систем знаходяться в соціальному просторі між двома полюсами. На першому полюсі – у разі легітимності формальних норм їх дисфункції не забезпечують

нормальну діяльність системи. На другому полюсі неформальні правила стають результатом нелегітимності формальних норм або їх відособленості від реальних соціальних взаємодій. В цьому випадку неформальні корупційні практики стають не тільки легітимними, але і необхідними умовами соціальних взаємодій – корупційні практики інституціоналізуються, створюючи певну конкретну нормативну систему.

С. Алексєєв виділяє наступні моделі інтерпретації корупції як неформальної нормативної системи в перехідному суспільстві: 1) як тип індивідуальної поведінки посадовців; 2) як сукупність соціальних практик, що складаються в певному суспільному сегменті, соціальних уявлень, що спираються на певний набір, ціннісних орієнтації і що формують корупцію як нормативну модель поведінки; 3) як властивість соціальної системи управління; 4) як особливий тип соціальної системи, що існує паралельно системі легального державного управління [7, с. 13].

«Системність корупції визначається, перш за все, її структурою і характером соціальних зв'язків. Корупційні зв'язки в корумпованих системах далеко не довільні, вони прив'язуються до тих місць соціального простору, де відбувається локалізація фінансових ресурсів, і утворюються пучки розпорядливих функцій» [296, с. 111]. «Внутрішня стійкість корупційної системи підкріплюється за рахунок досить жорстких внутрішніх зв'язків її елементів, створення тісних відносин особистого взаємозв'язку і кругової поруки принципалів. Учасники корупційної взаємодії об'єднані: по-перше, економічною залежністю, корисливими інтересами; по-друге, політичною залежністю, загальними інтересами у володінні ресурсами реальної влади; по-третє, кримінальною залежністю, оскільки хабарництво і підкуп кваліфікуються як кримінальні діяння для всіх суб'єктів корупційної взаємодії; по-четверте, особливими цінностями, поглядами на владу, на приналежність державних ресурсів, на соціальний успіх і т.д. Системність корупції визначається не тільки тісними відносинами особистого взаємозв'язку і кругової поруки чиновників, що продають власні адміністративні можливості,

але і особливостями управлінської системи, яка надає принципалам і клієнтам можливість залучення в корупційні системи і що створює способи і механізми інкорпорації в ці системи. Способи інкорпорації розрізняються залежно від типу корумпованого суб'єкта, що виділяється по відношенню до структурного ядра корупції – формальним структурам державного управління. Процес інкорпорації в корупційні системи включає, щонайменше, два етапи: 1) заняття функціонально-ролевої позиції в корупційній системі; 2) інкорпорація за допомогою конституювання соціальних зв'язків (корупційних мереж) і культурно-стильова інкорпорація» [7, с. 12-15].

Таким чином, корупція в перехідному суспільстві представляє собою легітимізацію і інституціоналізацію неформальної нормативної системи, яка породжує корупційні відносини на рівні держави та соціальної підсистеми, на рівні організацій, установ та підприємств і на рівні корупційної взаємодії індивідуальних акторів. Тобто такий процес відбувається на макрорівні, мезорівні, мікрорівні й на рівні побутової корупції. Процес виникнення та інституціоналізації корупційних практик здійснюється під впливом багатьох чинників. Впливовість яких на такий процес може видозмінюватися в залежності від рівня цивілізаційного і суспільного розвитку країни, політичної системи, культурних і ментальних особливостей. Для суспільств, які знаходять на перехідному етапі розвитку, де відбувається трансформація всіх систем на всіх рівнях, характерний комплексний і системний вплив різної сукупності чинників, які формують неформальні норми і правила суспільних відносин і відповідну соціальну структуру, яка підтримує їх легітимізацію [222, с. 89].

Наукові дослідження причин корупції ведуться вже не одне десятиліття [143, с. 58]. Науковці виділяють декілька причин корупції в Україні. М. Мельник зазначає, що факторами корупції слід визнати явища, процеси, інші чинники, які здійснюють будь-який детермінуючий вплив на корупцію, обумовлюючи корупцію як явище та породжуючи її конкретні прояви [173, с. 16]. Виокремимо провідні групи чинників корупції в українському

транзитивному суспільстві. Сучасні дослідники виділяють різноманітні фактори виникнення корупції в сучасному українському суспільстві.

Вчені вважають причинами виникнення корупції, зокрема, виникнення приватної власності, розвиток державності, зрощення капіталу та влади, некомпетентність кадрів, відсутність реальних механізмів запобігання корупції тощо [210, с. 43].

В.М. Мельник та Н.В. Корень [170] співпрацюючи, узагальнили причини корупції й поділили їх на п'ять груп: соціальні, економічні, політичні, правові та організаційно-управлінські. Зокрема, ними було виокремлено наступні основні чинники цього негативного явища: 1) проблеми обмеженого набору ресурсів суб'єктів; 2) недосконалість нормативної системи та небажання суб'єкта діяти в її межах; 3) неврегульованість форм господарської діяльності; прогалини у економічному законодавстві; 4) лобіювання та легалізація напівзаконних форм фінансово-економічної діяльності; низький рівень доходів державних службовців та працівників установ публічного сектору; надмірна роль бюрократії та складність бюрократичних процедур; 5) нечіткість регламентації діяльності державних службовців та недостатня їх відповідальність; недостатній громадський контроль; 6) відсутність ефективних механізмів ротації кадрів; 7) зрощування державного апарату з підприємницькими структурами; 8) неефективність судової системи та її залежність; 9) дисбаланс владних повноважень на різних рівнях; 10) політична нестабільність; 11) кризові явища в економіці та нерозвиненість малого і середнього бізнесу; 12) непрозорість приватизації і державної підтримки бізнесу [170, с. 214-215]. В свою чергу, Л. Білінська виділяє такі групи факторів і умов розвитку корупції: 1) економічні (несприятливий режим діяльності підприємств; відсутність прозорості багатьох економічних процесів); 2) правові (відсутність цілісної системи антикорупційних засобів, невизначеність відповідальності за корупційні діяння, формальний характер чинної системи декларування доходів тощо); 3) організаційно-управлінські (відсутність чіткої регламентації діяльності посадових осіб, поширеність

кадровій політиці випадків заміщення посад через знайомство (фаворитизм, кронізм, непотизм) тощо); 4) соціально-психологічні (нерозвиненість громадянської свідомості, корислива спрямованість державних службовців, професійна та моральна деформація посадовців тощо) [33, с. 140].

С. Коненко відносить до чинників існування корупції, зокрема, «переоцінку цінностей у суспільстві та недостатньо ефективна діяльність керівництва, що може стати негативним прикладом для підлеглих, фінансові проблеми, недостатній відомчий контроль, недостатній ступінь сприйняття до дій, що можуть спровокувати корупційну поведінку, легковажність, наївність, лабільність (нестійкість)» [127, с. 5]. На думку А.О. Петренко основними причинами виникнення корупції в Україні є: «відсутність політичної волі на придушення корупції; байдужість населення і ,як наслідок, зловживання діяльності чиновників; недосконалість системи судоустрою; відсутність ефективної системи покарання хабарників; зручність для багатьох підприємців та простих громадян вирішувати свої проблеми з чиновниками за допомогою хабара» [213, с. 410-411]. В.Г. Клочков звертає увагу на те, що «причини та умови поширення корупції у країні перебувають у тісному взаємозв'язку з такими явищами, як криза і незбалансованість економічних відносин, високі податки, падіння продуктивності праці, зростання безробіття, бюджетний дефіцит, правовий нігілізм, погіршення виконавчої дисципліни» [121, с. 90].

С. Серьогін основними причинами поширення корупції в Україні називає наступні: розшарування, нерівномірність розвитку ринкового господарства; поляризація суспільства; суперечність між швидкозмінними умовами ринкового господарства та чинним законодавством; суперечність між законодавчою та морально-етичною нормами підприємництва; суперечності в політичній системі, які представлені владою і бізнесом; потреба у виживанні населення в складних умовах становлення ринкових відносин; створення штучного дефіциту ресурсів; зволікання у прийнятті рішень. На цій підставі автор запропонував комплекс причин і факторів

поширення корупції в Україні в період суспільних трансформацій, який містить: 1) політичні фактори (закритість політичної системи, непрозорість прийняття управлінських рішень, занадто повільний розвиток політичної структури й свідомості суспільства, насамперед його громадських інституцій, непослідовність у проведенні антикорупційної політики); 2) економічні фактори (непрозорість економічних процесів); 3) правові фактори (недостатня правова база для ефективної протидії корупції; відсутність на нормативному рівні цілісної системи засобів попереджувального впливу на причини й умови, які сприяють корупції й корупційним діянням); 4) організаційно-управлінські фактори; 5) соціально-психологічні фактори (несформованість антикорупційної свідомості) [258, с. 136-137]. А наприклад, В. Малінін відзначає традиційний підхід до осмислення причин корупційної поведінки, який допомагає позначити, описати і пояснити основні чинники корупції, що впливають на її існування, відтворення, розповсюдження і трансформацію (видозміна). Науковець виділяє основні чинники, що детермінують корупцію, за змістом або сферам соціального життя, і підрозділяє їх на: 1) правові; 2) організаційно-управлінські; 3) виховні; 4) ідеологічні; 5) соціально-економічні; 6) соціально-психологічні; 7) соціально-політичні і деякі інші причини і умови або процеси і явища, що викликають (детермінують) злочинність в цих сферах життя суспільства [316, с. 154-177].

Серед причин корупції в Україні часто згадується «радянська спадщина». До певної міри це твердження не суперечить дійсності. «Розростання величезного апарату контролю за виробництвом і розподілом, поширення тіньової економіки, що почалося ще в період процвітання планової системи, відмова України від проведення люстрації – тобто заборони колишнім компартійним діячам займати відповідальні посади в урядових структурах нової держави, створили сприятливі умови для перерозподілу власності і перетворення влади на чи не єдине джерело збагачення. Номенклатура нової української держави зберегла за собою право на контроль за розподілом – тепер вже не продукції та пільгових путівок, а доступу до

участі в приватизації, вигідних державних замовлень та кредитів» [54]. Про це зазначають, наприклад, І.М. Сопілко та Н.О. Армаш [267]. Так, науковці пишуть: «... радянська система сама по собі зумовлювала існування корупційних зв'язків. Культивування недоторканості партійної еліти, диференціація за класовим принципом вибудовувало досконалі схеми збагачення та отримання бажаного. У такі схеми була залучена ціла країна із мовчазної згоди усіх її громадян. І сьогодні, вже зі спливом майже тридцяти років жодна з країн – республік колишнього СРСР не змогла відійти від порочної усталеної практики живлення корупційних систем в державному управлінні. Причини сучасної корупції лишаються відомими з радянських часів: «непомірне розростання бюрократичного апарату чиновників, значна поширеність дозвільних процедур у державному управлінні, криміналізація владних відносин (економічна залежність влади від приватного капіталу); низький рівень заробітної плати державних службовців; відсутність дієвого контролю суспільства за діяльністю органів державної влади; недосконалість законодавства, що регулює відносини влади і капіталу щодо сфери впливу; соціально-економічна криза в державі тощо» [267, с. 92].

О.П. Лук'янов також звертає увагу, що «після руйнування радянської системи та становлення в Україні ринкової економіки шкірний вектор став пануючим вектором» [154, с. 29]. А М. Камлик і Є. Невмержицький [116], з цього приводу, зазначають наступне: «значною мірою корупцію стимулює наявність значних залишків старої командно-адміністративної системи як надмірно великого управлінського апарату з необґрунтовано широкими повноваженнями, зокрема розпорядчо-дозвільного змісту, та переважання в ньому, передусім за рахунок керівних посад, службовців старої генерації з консервативною психологією, які не сприймають потреби демократичних перетворень» [116, с. 62]. І.В. Владленова, в свою чергу, зауважує на тому, що «корупція «вписалася» у світоглядні установки українців ще за часів Радянського Союзу» [56, с. 9]. А Л. Лясота щодо цього пише: «... що неформальні практики у пострадянських суспільствах є наслідком радянської

культури, коли групи взаємної підтримки і взаємодопомоги відігравали велику роль, а володіння акціонерним капіталом та відносини взаємного кредитування підсилювалися дружніми або родинними зв'язками» [160, с. 70].

Й тут слід погодитися із твердженням, що «навіть можна в усьому звинувачувати минуле. Останнім часом в Україні багато говориться про необхідність прозорості і відповідальності влади і про те, що саме відсутність відповідальності політиків і державних службовців стала головним фактором недовіри суспільства до влади. Проте для забезпечення прозорості влади потрібна як політична воля згори, так і вимога громадськості знизу. Якщо перше принаймні декларується на найвищому рівні (хоч і губиться на будь-якому іншому рівні), то останнє ще перебуває на самому початковому етапі створення і «підігривається» здебільшого фінансованими іноземними донорами програмами»[54], а також з твердженням, що зростання корупції в посткомуністичних країнах пов'язано не з комуністичним минулим і демократичним розвитком, а з обранням такого напрямку економічних реформ, що відкрив широкий шлях для політичної і передусім економічної корупції [108, с. 85]. Як зазначають у колективній роботі, Е.А. Афонін, О.В. Суший, Л.М. Усаченко [19], сучасні перетворення відбуваються в умовах нашарування власних традиційних, модерних і постмодерних інтенцій, які уособлюють в собі соціокультурні особливості трансформаційних процесів нових незалежних пострадянських держав [19, с. 11]. Цим погоджуються й М. Михальченко, О. Михальченко, Є. Невмерижицький, які зауважують на тому, що під час розвитку суспільства, корупція розвивається відповідаючи провідним процесам в економіці, політиці, інших галузях соціального життя. Особливо очевидний цей процес у даний час, коли світове співтовариство інтенсивно інтегрується, а глобалізація стала природною ознакою не тільки міждержавних відносин і економічної діяльності, але і життя якщо не кожного представника людства, то всіх соціальних груп, категорій населення поза залежністю від території їхнього проживання. Корупція в міжнародному співробітництві здійснюється при створенні підприємств за участю іноземного

капіталу, при реалізації інвестиційних проектів і приватизації державної власності, при вирішенні проблем розділу ринків для збуту продукції й в інших формах [181, с. 72-73].

Отже, можна виділити декілька основних груп чинників корупційних практик, заснованих на легітимізації та інституціоналізації неформальних норм і правил соціальної взаємодії в транзитивному суспільстві: 1) політико-правові чинники; 2) організаційно-управлінські чинники; 3) соціально-економічні чинники; 4) соціокультурні і соціально-психологічні чинники. Розглянемо виділені чинники докладніше.

Політико-правові чинники корупції. Існує певна кількість чинників, які впливають на типи й розміри корупції всередині політичних систем, серед яких, зокрема, можна виділити такі як соціальна прихильність та звичаї, тобто політична культура; популярність уряду чи її відсутність; родинний зв'язок, який протиставляє норми та обов'язки офіційним правилам; ознаки політичного процесу, включаючи швидкість; зразки включення та виключення з політичного процесу; антикорупційні закони та їх упровадження; економічні характеристики, такі як рівень економічного розвитку і відносний розмір державного сектору [357, с. 460].

Політико-правові чинники корупційних практик можна розділити на декілька самостійних, але взаємозв'язаних і взаємозалежних груп. Кожна з цих груп чинників окремо не в змозі провести корупцію, лише їх певна сукупність або послідовна взаємодія приводить до індивідуальної і масової корупційної поведінки. На думку В. Малініна, до першої групи відноситься неналежне правове регулювання державної і суспільної діяльності, що сприяє формуванню неформальної нормативної системи регулювання правових відносин в суспільстві: 1) неналежна правова регламентація службових повноважень посадовців органів державної влади і місцевого самоврядування; 2) відсутність між ними чіткого розмежування компетенції; 3) дублювання і поєднання службових обов'язків посадовців різних органів державної влади. До другої групи чинників існування, відтворення і розповсюдження

корупційної поведінки відносяться очевидні недоліки в чинному вітчизняному законодавстві, що регулює різні сфери життєдіяльності: 1) недостатня ефективність чинного кримінального законодавства про відповідальність за конкретні види корупційної поведінки; 2) неналежне правове регулювання фінансування передвиборних кампаній в органи державної влади, що породжує електоральну корупцію; 3) відсутність належної правової бази для боротьби з корупцією, проте наявність антикорупційного законодавства і антикорупційної програми саме по собі ще не гарантуватиме скорочення корупції; 4) наявність у певних категорій посадовців імунітету від кримінального переслідування; 5) на стан корупції робить вплив недосконалість виборчого законодавства, яке не забезпечує реальної залежності обраних на державні посади осіб від своїх виборців тощо [316, с. 154-177].

Організаційно-управлінські чинники, які сприяють існуванню, розповсюдженню і трансформації корупції. Такі чинники ґрунтуються на недоліках управлінської діяльності. Серед таких можна назвати наступні: 1) нестабільність державної служби; 2) відсутність ефективного фінансового і іншого державного або суспільного громадського контролю за діяльністю посадовців; 3) неефективність діяльності державних правоохоронних і контролюючих органів і судів; 4) слабка координація діяльності правоохоронних органів як усередині держави (на загальнодержавному рівні), так і між різними регіонами (на міжрегіональному рівні); 5) відсутність належних форм соціального контролю за діяльністю представників органів державної влади з боку інститутів громадянського суспільства; 6) слабкість інститутів громадянського суспільства, у тому числі і нерозвиненість партійної системи, яка знижує рівень реальної політичної конкуренції, що служить ефективним засобом обмеження корупції. Названі чинники посилюють політичну нестабільність в суспільстві, що обертається збільшенням якісних і кількісних показників корупційної поведінки населення на побутовому рівні.

В цілому можна виокремити наступні причини корупції: «криміналізація владних відносин (залежність влади від приватного капіталу), низький рівень заробітної плати та соціальних гарантій державних службовців, відсутність громадського контролю за діяльністю органів державної влади, недосконалість законодавства, що регулює відносини влади та капіталу. Сукупність цих та інших причин призводить до значного розповсюдження корупції» [187, с.105].

Соціально-економічні чинники корупції в перехідному суспільстві пов'язуються із переходом на ринкові, конкурентні відносини в господарській системі. Погані соціально-економічні умови: низький рівень виробництва, заробітної плати, соціальних виплат, неврегульованість ведення підприємницької діяльності, недосконалість системи оподаткування, нестабільність банківсько-фінансової системи, відсутність державної економічної політики, високий рівень безробіття, трудова міграція населення тощо звичайно виступають вагомими чинниками охоплення корупцією всіх сфер суспільного життя, створюючи неформальні корупційні схеми в економіці країни. Але, як нами було зазначено в попередньому підрозділі, провідним фактором корупції в економічній сфері, що призводить до тінізації економіки є злиття бізнесу та влади і лобіювання на державному рівні корпоративних інтересів великих олігархічних фінансово-промислових груп. Як зазначає С. П'ясецька-Устич: «Тіньова економіка вирішальною мірою залежить від загального стану економіки, рівня життя населення та державних обмежень. Негативні наслідки, породжені тінізацією, очевидні. Відхід у «тінь» із легального обігу значних грошових засобів знижує ефективність кредитно-фінансової системи, заморожує ситуацію з невиплатами, погіршує інвестиційний клімат, руйнує соціальну інфраструктуру суспільства, створює умови для вивезення капіталу за кордон, сприяє розвитку організованої злочинності. Вона вносить в економічні, моральні та політичні устави суспільства багато того, що може розглядатися як посилення загроз економічній безпеці країни: високий рівень майнової диференціації населення,

деформованість структури економіки, зростання нерівності соціально-економічного розвитку, криміналізація суспільства і всіх сфер господарської діяльності» [203, с. 35]. Отже, серед факторів, що формують неформальні нормативні відносини (корупційні практики) в Україні виступають наступні особливості взаємовідносин бізнесу і влади: «1) державна політика прямо диктується приватними інтересами осіб, які знаходяться у владі, біля влади, здатні впливати на владу; 2) додаткові та тіньові доходи складають основу і необхідну частину доходу чиновників; 3) корупційна поведінка стала нормою економічної та правової культури; 4) виконавча влада активно використовує «тіньові» форми мобілізації доходів і стимулювання» [131].

Соціокультурні і соціально-психологічні чинники інституціоналізації корупційних практик в перехідному українському суспільстві. Серед таких чинників можна виділити: 1) наслідки радянського типу соціальної взаємодії в системі «влада (номенклатура, чиновники, керівники) – громадяни»; 2) особливості традиційного українського менталітету, традиційної ціннісно-нормативної системи; 3) кризовий стан суспільної свідомості – високий рівень аномійної деморалізованості населення [141]; 4) виникнення нових соціальних груп – деформація соціальної структури суспільства тощо.

Одним із сучасних напрямків вивчення чинників корупційних практик в українському суспільстві є підхід, що розглядає взаємозв'язок корупції із особливостями національного менталітету та проявами архетипів соціального життя. Представниками такого підходу є О. Донченко [87], О. Лук'янов [154], Е. Афонін [18; 19] та інші.

Менталітет можна розглядати як «систему поглядів, оцінок, норм і умонастроїв, ґрунтованих на наявних у цьому суспільстві знаннях і віруваннях, які разом із домінантними потребами й архетипами колективного несвідомого визначають ієрархію цінностей, а отже, й характерні для представників цієї спільноти переконання, ідеали, схильності, інтереси й інші соціальні установки, що відрізняють цю спільноту від інших» [114, с. 14].

Вітчизняний дослідник О. Донченко визначає такі основні властивості українського менталітету: індивідуалізм, ексекутивність (жіночність), інтровертивність, емоційно-естетична домінанта, толерантність. Український менталітет, на їхню думку, виступає як цілісна система взаємопов'язаних характеристик, кожна з яких доповнює іншу [87, с. 263-264].

Із національним менталітетом, як зазначає Є.О. Внуков, пов'язані архетипи (соціетальні елементи структури організаційної культури) [59, с. 144]. О. Донченко виділяє наступні архетипи, які здійснюють найбільший вплив на свідомість українців: архетип домінування минулого над майбутнім (уречевленого над процесуальним), архетип анігілятивної рівності, архетип монарності буття, архетип «героїзованого злочинця», архетип долі, архетип «вічного учня», архетип едукативності психокультури, архетип тотожності істини і влади, архетип «вічного повернення», архетип звеличення юродивого [87, с. 263-264].

Взагалі функціонування будь-яких соціальних організацій ґрунтується на давніх природних принципах, які прийнято називати архетипами поведінки. Поняття архетипу було застосовано в аналітичній психології К.Г. Юнга [334], для характеристики загальних образів колективного несвідомого. Він визначав архетип як нераціональне несвідоме, тобто абстрактну душу, спільну для всіх людей, навіть якщо вона виявляє себе через індивідуальну свідомість. Фактично, архетип, як зазначав дослідник – це зафіксований колективним несвідомим культурний стереотип, який впливає на поведінку та історію людства. Також він зауважував, що ці моделі поведінки існують у підсвідомості кожної людини, а в архетипній ситуації людина діє у відповідності до незмінних успадкованих образів колективного несвідомого, які із часом можуть набувати динамічного характеру [334]. Щодо архетипів М. Сибирякова пише: «Архетипи – це архаїчні культурні уявлення – символи людини, що закладені історично на рівні підсвідомості, «профільтровані» через багатовікові пласти культурних трансформацій. Вони стосуються уявлень щодо місця людини в світі і суспільстві, нормативно-ціннісних

орієнтацій, визначають зразки життєдіяльності людей і зберігають своє значення» [259, с. 105], а С. Кримський зазначає: «Архетипи асоціюють особливе методологічне бачення, коли завдяки перетворенню минулого в символи останніми окреслюються смисли майбутнього, а архетипи висвітлюються як «культура попереду нас» [8, с. 98; 142, с. 98].

Досвід багатьох поколінь, накопичений в пам'яті культур багатьох народів, формує ландшафт архетипів локальних цивілізацій, кожна з яких є частиною світового цивілізаційного простору, й уособлює певні групи народів, етносів і держав, які самоідентифікуються спільністю духовних, культурних, етнічних і релігійних цінностей, історичних доль та геополітичних інтересів. Послідовник К.Г. Юнга, Дж. Хіллман, засновник школи архетипічної психології, у монографії «Сила характеру» зазначає, що «характер є спрямовуючою силою» [74, с. 14]. Тож цілком слушно думати, що архетипи стають віссю соцієтальних процесів, формуючи певну ціннісно-нормативну і морально-етичну систему суспільства [18, с. 183], оскільки вони відображають внутрішні реалії людини й боротьбу [165, с. 46].

Різні наукові підходи до явища корупції пов'язують його з феноменом влади та механізмами взаємодії суб'єкта з об'єктом управління. Стародавній архетип влади породжує общинний початок, містить в собі культ сили (міць влади), вождя (міфічний герой – покровитель племені), роду (свої-чужі), патерналістську психологію, схильність до жертвоприношення. Структуру цього типу влади утворюють такі елементи: 1) вождь і дружина, 2) підвладна територія і населення, 3) право, засноване на силі і звичаї. Звичай і сила - дві складових, що забезпечують легітимність влади. Разом з відродженням общинного начала в той чи інший період історії спливає на поверхню і древній, язичницький архетип влади. Одним з його проявів стає корупційна поведінка. Його незмінне ядро - підміна права силою і звичаєм [154, с. 29].

Корупційна поведінка та її соціокультурні засади можуть розглядатися також через призму архетипу «дару». «Архетип «дару» притаманний більшості культур, але в кожній він наповнюється своїм особливим змістом.

«Дар» був одним із найголовніших символів українців. Архетип «дару» є наскрізним ментальним концептом, який сприяв формуванню певного способу мислення та світосприйняття українського народу, і надалі залишається невід'ємною складовою нашої культури. Це навіть простежується в славнозвісній характеристиці українців, відомих своєю щедрістю та гостинністю. Від початку символ «дару» набуває сакрального значення, а практика дарування стає формою вираження усвідомленого буття. Символ дарування інтерпретується українцями в першу чергу не в матеріальному аспекті, а в духовному. Символ та практика дарування набуває онтологічного статусу в архаїчній культурі, що наближає родину до богів, уводить її в коло «своїх». Саме тому дарування стає зразковою моделлю для підтримання відносин в усіх важливих сферах суспільного життя українців» [315, с. 26-27].

Такі дослідники як С. Шаттенберг [323] і Т. Сиссенер [260] є яскравими представниками підходу щодо розгляду корупції з точки зору архетипу «дару». Так, корупційні відносини з точки зору архетипу «дару» (подяки, дароприношення) представляють собою етичне та соціально легітимне явище, «корупційна вдячність» (при традиціях сакралізації влади), виступає як адекватна поведінка, а формально правильна антикорупційна поведінка сприймається як егоїстична та позбавлена «людяності» [260; 323]. Отже, в архетипічному контексті корупція представляє собою ритуал, за допомогою якого інститут влади стверджує, відтворює і демонструє суспільству своє символічне (метафізичне та історичне) призначення, отримуючи в обмін на це суспільне визнання і моральне виправдання [154, с. 30], які, на нашу думку, створюють умови для легітимізації та інституціоналізації корупційних практик.

Вплив корупціогенних факторів, а точніше їхня взаємодія, в умовах транзитивного суспільства створює умови для інституціоналізації корупції на різних рівнях функціонування суспільства і соціальної взаємодії, що відображається у виникненні і домінуванні певних видів і форм корупційних практик і відносин. А отже, неформальна нормативна система у вигляді

корупційних трансакцій і обміну охоплює різні сфери суспільного життя. Тому можна казати про наявність різних видів і форм корупційних практик в перехідному українському суспільстві.

Так, в рамках соціолого-економічного підходу виділяють ринкову і мережеву корупцію. Розділення на ринкову і мережеву корупцію вперше ввів М. Грановеттер [351; 352]. М. Кравцова [138] під ринковою корупцією розуміє трансакції між представниками суспільства і представниками держави, що припускає використання службового положення в особистих цілях, при яких кожна людина, яка платить хабар, дістає доступ до державної послуги або ресурсів. Мережева корупція, як пише дослідниця, представлена як трансакції між представниками суспільства і представниками держави, що припускають використання службового положення в особистих цілях, де доступ до державної послуги або ресурсів можуть одержати тільки ті люди, які полягають в спорідненості, дружніх або ділових відносинах з чиновниками. Також, М. Кравцова, зазначає, що мережева корупція, на відміну від ринкової, обов'язково припускає наявність особистих відносин між чиновниками і представниками населення і в цьому сенсі є більш соціально вкоріненою [138].

Важливим критерієм, що лежить в основі класифікацій корупції, є також ступінь систематичності даного явища. Так, М. Робінзон виділяє три форми корупції: «1) випадкову корупцію, коли має місце відхилення від норм конкретного індивіда; 2) інституційну корупцію, яка спостерігається усередині окремих інститутів і є слідством недостатнього контролю; 3) системну корупцію, коли корупційні відносини пронизують все суспільство і є системою, що працює за певними неформальними правилами» [371].

П. Бардхан [345; 346], А. Шлейфер [373] та Р. Вишни [373] виділяють централізовану і децентралізовану корупцію. Під централізованою корупцією розуміється ситуація, коли існує неформальна ієрархія влади. Корупційні платежі поступають спочатку вгору, а потім можуть перерозподілятися по патронажних мережах усередині системи. Децентралізована корупція

припускає ситуацію, коли кожне державне відомство діє як самостійний агент, вилучаючи свій корупційний дохід з суспільства [346; 373].

В основі класифікації корупції можуть також лежати особливості обмінних відносин і зокрема, той вплив, який здійснюють на них відмінності в статусах між контрагентами. Згідно цьому критерію, наприклад, Д. Канг виділяє «top-down і bottom-up форми корупції. Top-down форма корупції припускає, що представники держави отримують вигоду з суспільства і наживаються за рахунок людей. У ситуації bottom-up форми корупції, навпаки, впливові групи в суспільстві пред'являють свої вимоги державі, внаслідок чого держава втрачає здатність самостійно ухвалювати рішення»[358].

М. Кравцова виділила декілька форм і практик ринкової і мережевої корупції. У середині ринкової корупції вона виділяє наступні форми: 1) «егалітарна контрольована корупція». Йдеться про ситуації, де кожен має рівні можливості доступу до корупційних послуг, але при цьому держава контролює ці процеси; 2) «топ-даун форма корупції». У ситуації «топ-даун форми корупції» влада в особі невеликої групи людей, пов'язаних один з одним переважно спорідненими зв'язками, має необмежену владу над бізнесом і безперешкодно витягує з нього корупційний дохід. Вільний доступ до корупції забезпечується за рахунок того, що власті зацікавлені витягнути максимальну кількість рент; 3) «вільна конкуренція». В даному випадку вільний доступ до корупції забезпечується за рахунок того, що держава дуже слабка, щоб обмежувати цей доступ [138].

У середині мережевої корупції також виділяють ряд різних практик, які проте не можна вважати окремими підгрупами, як у випадку з ринковою корупцією. Вони тісно перетинаються одна з одною одним і є якимсь загальним явищем, що виникає в певному соціально-економічному контексті. До практик мережевої корупції відносяться: 1) фаворитизм. Випадки, коли члени групи опиняються в привілейованому положенні перед аутсайдерами. Одним з його різновидів є кронізм, до якого відносяться ситуації, коли, наприклад, при призначенні на державні посади перевага віддається друзям,

незалежно від їх професійної кваліфікації. Якщо в тих же випадках перевага віддається не друзям, а родичам, то дане явище позначається терміном непотизм; 2) відносини патрон-клієнт. Як правило, під відносинами патрон-клієнт розуміється особливий випадок діадичних зв'язків, заснованих на дружбі, що носить інструментальний характер. У відносинах патрон-клієнт індивід з вищим соціально-економічним статусом (патрон) використовує свій вплив і ресурси, щоб надати протекцію або привілеї людині з нижчим статусом (клієнт), який в свою чергу подає патрону усіяку підтримку або послуги [372]; 3) блат і його китайський аналог guanxi. Під це визначення підходять відносини патрон-клієнт, а також різні форми фаворитизму. Також сюди відносяться будь-які ситуації, коли люди за допомогою особистих зв'язків набувають будь-яких необхідних їм благ.

М. Джонстон [356] здійснив спробу об'єднати всі типи корупції в чотири головні: 1) хабарництво в торгівлі, яке пов'язане з функціонуванням «чорного» ринку, незаконними фінансовими та майновими операціями, ухиленням від сплати податків, фальсифікацією фінансових документів; 2) патронажна система, що виникає здебільшого тоді, коли реалізація протизаконних угод зосереджена в руках обмеженої кількості осіб або організацій. Суб'єкти, які контролюють такі системи, прагнуть до монополізації влади, навіть до встановлення повного контролю за діяльністю легітимного уряду; 3) непотизм (дружба або кумівство), що призводить до виникнення несправедливих великих поступок під час укладання угод, призначення родичів на важливі посади в системі управління, пільгової купівлі власності, доступу до твердих валют тощо; 4) кризова корупція є роботою великої кількості бізнесменів в умовах ризику, коли предметом купівлі-продажу стають рішення офіційних органів, результатом чого є великі політичні зрушення або зміна влади в країні (державні гарантії інвесторам, процес приватизації). Також М. Джонстон [356] пропонує розрізняти за критерієм корупційного обміну інтеграційну та дезінтеграційну корупцію. Інтеграційна корупція зв'язує людей та групи у тривалі мережі обміну за

інтересом, який усі поділяють. Дезінтеграційна корупція цього не робить, продукуючи конфлікти. До виробництва корупції залучені й ті, хто включений, і ті, хто вилучений із процесу корумпування. Інтеграція або дезінтеграція, стабільність або нестабільність покладені в основу характеристик типів корупції, а не систем, у межах яких вони існують. Існують два чинники, спираючись на які, можна відокремити інтеграційну форму корупції від дезінтеграційної, – це кількість постачальників, які поширюють корупційні вигоди (декілька або один), та рівень обміну акціями – звичайний або екстраординарний. «Акції звичайного обміну» мають малу вагу і зазвичай наявні в малій кількості, доступні протягом тривалого періоду [356, с. 459-477].

Детальному огляду типів корупції приділив увагу й дослідник І. Амундсен [343]. Зокрема, він зосередився на аналізі різючих відмінностей між схожими за змістом типами корупції, такими як політична та бюрократична, індивідуальна та колективна, редистрибутивна та екстрактивна корупція, та окремих форм корупції, таких як хабарництво, підкуп тощо. Індивідуальна або приватна корупція відбувається тоді, коли індивід не ділиться або дуже незначним чином ділиться з рівними за статусом або з особливою групою з певними міцними та цілісними зв'язками [343, с. 12, 17]. Неправомірність та аморальність корупції вимагає змови або секретності між індивідами, щонайменше близькості та конфіденційності. Іншою ознакою саме індивідуальної корупції є отримання індивідуальних вигод. Корупція здійснюється в інтересах самого корупційного актора, його родини, найближчих друзів.

Колективна корупція існує, якщо присутній значний економічний ефект або неліберальний шлях розподілу ресурсів для великої кількості учасників (більше трьох). У деяких дефініціях колективної корупції наголошується на ролі лідерів групи або класу, або інституту чи організації, які нелегально використовують свій вплив для розподілу ресурсів на користь групи.

Розрізнення на редистрибутивну та екстрактивну корупцію базується на такому критерії: в чийх інтересах здійснюється корупція і хто отримує найбільшу вигоду. Багато визначень наголошують на тому, що держава (або державний агент) завжди втягнена в корупцію, відповідно фундаментом корупції є особливі відносини держава-суспільство. Цей вид стосунків ґрунтується на взаємному обміні вигід, від якого і держава в особі державного агента, і суспільство в особі окремого громадянина, клієнта або бізнесмена отримують негайну та індивідуальну вигоду. Стосунки взаємного обміну рідко збалансовані [353, с. 710]. Загалом корупційні практики акумулюють потік ресурсів або з боку суспільства до держави (екстрактивна корупція, корупція зверху), або від держави до суспільства (редистрибутивна корупція, корупція знизу). Наслідком редистрибутивної корупції є те, що держава стає недієздатною та політично неспроможною. Спроможність держави збирати податки і надавати послуги руйнується так само, як і її спроможність впроваджувати політичні курси, трансформувати суспільство та економіку відповідно до політичних пріоритетів. Найбільше за такої ситуації страждає найбільш бідніша частина населення.

Альтернативою редистрибутивному типу політичної корупції буде екстрактивний тип, який означає, що держава (державний агент) отримує найбільшу вигоду від корупції, а корупціонер є більш чи менш пасивним гравцем.

Узагальнені результати аналізу видів і форм корупційних практик і відносин представлено в таблиці 2.1 (на основі джерел [356; 343; 353; 352; 351; 140; 371; 346; 373; 358; 308]).

Таблиця 2.1

Класифікація форм і видів корупційних практик і відносин

Критерії класифікації корупції	Форми прояву і види корупції
Суб'єкти корупційних відносин	1. Суб'єкти – хабарники (принципали): державні чиновники, менеджери державних і приватних фірм; політичні діячі 2. Суб'єкти, що пропонують хабар (клієнти): громадяни; приватні підприємці; приватні легальні фірми; тіньовий бізнес; державні фірми; політичні діячі; державні чиновники
Цілі корупції з точки зору її суб'єктів	1. Суб'єкти – хабарники (принципали): багатіння за рахунок отримання товарно-грошових цінностей; обмін послугами (протекціонізм, патронаж, кронізм, фаворитизм) 2. Суб'єкти, що пропонують хабар (клієнти): прискорення вирішення питань в межах правового поля; вирішення питань за межами правового поля; отримання вигідних державних замовлень; кар'єрне зростання; лобіювання необхідних нормативно-правових актів; встановлення «добрих відносин»; отримання конкурентних переваг
Тип організації корупційних відносин	1. Ринкова корупція: трансакції між представниками суспільства і представниками держави, що припускає використання службового положення в особистих цілях, при яких кожна людина, яка платить хабар, дістає доступ до державної послуги або ресурсів (егалітарна контрольована корупція, топ-даун форма корупції, вільна конкуренція) 2. Мережева корупція: трансакції між представниками суспільства і представниками держави, що припускають використання службового положення в особистих цілях, де доступ до державної послуги або ресурсів можуть одержати тільки ті люди, які полягають в спорідненості, дружніх або ділових відносинах з чиновниками (фаворитизм, кронізм, відносини патрон-клієнт, блат)
Ступінь централізації корупційних відносин	1. Децентралізована корупція (випадкова) 2. Централізована корупція («знизу до верху») 3. Централізована корупція («зверху до низу»).
Ступінь систематичності корупції	1. Випадкова корупція: відхилення від норм конкретного індивіда 2. Інституційна корупція: усередині окремих інститутів і є слідством недостатнього контролю 3. Системна корупція: корупційні відносини пронизують все суспільство і є системою, що працює за певними неформальними правилами
Особливості корупційних обмінних відносин	1. Top-down форма корупції: представники держави отримують вигоду з суспільства і наживаються за рахунок людей 2. Bottom-up форма корупції: впливові групи в суспільстві пред'являють свої вимоги державі, внаслідок чого держава втрачає здатність самостійно ухвалювати рішення
Критерій інтересів і виходи від корупції	1. Редистрибутивна корупція: взаємний обмін вигід, від якого і держава в особі державного агента, і суспільство в особі окремого клієнта отримують негайну та індивідуальну вигоду 2. Екстрактивна корупція: держава отримує найбільшу вигоду від корупції, а корупціонер є більш чи менш пасивним гравцем

Джерело: складена автором на основі узагальнення результатів аналізу видів і форм корупційних практик і відносин

2.3. Методологічні засади дослідження корупції в сучасному українському суспільстві

Сучасні наукові дослідження корупції базуються на застосуванні таких загальних понять як «вимірювання корупції» і «оцінювання корупції». Іноді в дослідженнях ці види «плутають», ототожнюють [123]. «У цьому контексті варто розрізнити три англійські терміни, які використовуються вченими в порівняльних крос-культурних дослідженнях корупції. Перший термін – оцінювання як *assessment*, тобто оцінювання корупційних відносин в суспільстві в умовах конкретних соціально-історичних і соціокультурних умовах. Інколи *assessment* вживається як синонім *measurement* – вимірювання. Оцінювання як *evaluation* має більш загальний характер, хоча часто означає оцінювання програм, яке ґрунтується на оцінюванні корупції в певній галузі. Англійський термін *measurement* – вимірювання найчастіше застосовують щодо оцінювання кількісних показників, проте може вживатися і стосовно поєднання кількісних показників з якісними [353, с. 867]. Вимірювання корупції здійснюється за допомогою соціальних індикаторів або індексів (кількісний показник), а оцінювання слід розуміти як узагальнення результатів виміру та надання відповідного оцінювання щодо корупції, формулювання висновків тощо (якісний показник) [193, с. 177]. Однак, вимірювання стає значно складнішим завданням, якщо об'єкт вимірювання є прихованим. Прямих свідків існування корупції всього декілька» [353, с. 867], і вони достовірно знають про її наявність і зацікавлені в тому, щоб тримати це в таємниці. Як зазначає С.Є. Пархоменко, доволі часто самі корупційні дії залишаються прихованими, навіть неусвідомленими з боку певних суб'єктів, оскільки ці самі суб'єкти не мають у своєму розпорядженні відповідного інструментарію ідентифікації корупційних практик. Корупційні практики можуть бути замасковані під вимоги суспільної моралі, звичаєвого права, різні вияви людської емоційності, соціальні традиції, культурні стереотипи тощо [209, с. 23].

На думку Д. Сукмана, «метод оцінювання не має власної методології: методологія оцінювання відрізняється від неоціночних методів швидше за об'єктом чи цілями, ніж за структурою чи застосуванням» [78, с. 267]. Оцінювання, за М.С. Мальованого, «є необхідною передумовою проведення в подальшому із використанням отриманої інформації аналізу, прийняття рішення, виконання певних дій» [164, с. 37]. К. Вайс пропонує розглядати оцінювання як систематичну оцінку операцій та результатів програми порівняно з комплексом явних або неявних стандартів з метою вдосконалення програми чи політики [44, с. 69]. Незалежно від того, на чому зосереджено оцінювання – на корупційних практиках чи наслідках корупції, – елемент порівняння й ухвалення рішень існує завжди.

В американській практиці оцінювання корупції найчастіше використовують систему критеріїв ефективності, запропоновану В. Даном, до якої дослідником віднесено критерії: ефективності, результативності, достовірності, надійності і адекватності [78, с. 157]. Так, критерій результативності демонструє, чи має конкретний варіант вирішення проблеми ціннісний наслідок дії. Цей критерій часто вимірюється в термінах одиниць товарів чи послуг або їх грошового еквівалента. Своєю чергою, ефективність акцентує увагу на кількості зусиль, необхідних для забезпечення цього рівня результативності, і вимірюється в грошових витратах [287, с. 146].

Ефективність часто визначають завдяки підрахунку витрат на одиницю товару чи послуги або через поділ обсягу товарів та послуг на одиницю вартості певних товарів чи послуг. Адекватність означає міру, до якої будь-який рівень результативності задовольняє потреби, цінності або можливості, що спричинили виникнення проблеми [78, с. 301].

Достовірність порушує питання про те, чи дійсно наші дані вимірюють так, як ми стверджуємо. Концепції самі по собі не існують у реальному світі [341, с. 123], вони зручні для категоризації об'єктів чи подій, опису ознак, які, як ми вважаємо, поділяються об'єктом. Таким чином, наші практичні вимірювання ніколи не можуть перевершити наші припущення, і тому

література щодо «вимірювання» у великій кількості або навчає вимірюванню додатково, або закликає проводити вимірювання, яке не має під собою жодного теоретичного підґрунтя. Як пояснював Е. Баб'є, «ми можемо оцінити достовірність вимірювання кількома способами. Чи володіємо ми правдивою достовірністю (face validity)? Нас також цікавить, чи властива цьому індексу валідність за критерієм (criterion-related validity) або прогнозована достовірність (predictive validity)» [344, с. 127–128], тобто «чи можемо ми передбачити зміни в інших змінних, які, як стверджує теорія, стосуються нашої концепції. Наприклад, статистичне вимірювання корупції може бути підставою для надання кредитних оцінок кредиторами різних урядів. Коли ми співвідносимо вимірювання інших змінних з уже наявним знанням про чинники, які ми вимірюємо, це називається конструктивною достовірністю (construct validity), тобто оцінкою ступеня відповідності структури системи досягненню її кінцевих цілей» [353, с. 868]. Наприклад, «ми очікуємо екстенсивну корупцію там, де інститути надають послуги низької якості» [360, с. 1251–1288]. «Вимірювання зі змістовною достовірністю (content validity) добре працює в умовах різноманітних проявів концепції: рейтинги корупції мають відображати ділянку розміщення всіх основних змінних корупції, а не лише одного чи кількох чинників» [353, с. 868]. І нарешті, концепція, яку ми пропонуємо, має володіти достовірністю референтної групи (reference-group validity), тобто достовірністю оцінювання, що здійснюється людьми з екстенсивними знаннями того, що ми хочемо виміряти. Це має особливе значення, оскільки часто вимірювання корупції формується на основі суджень експертів та представників міжнародного бізнесу.

«Критерій надійності показує, чи надає вимірювання постійні результати. Жодне із соціальних вимірювань не буде повністю надійним, проте ми можемо вдосконалити наші результати завдяки ретельно складеним індексам, використовуючи достовірні дані та постійно перевіряючи результати вимірювання» [289, с. 868]. Надійне оцінювання вимагається на різних етапах антикорупційного процесу.

«Отже, соціологічна інформація буде достовірною лише за умови, якщо дослідник отримує дані лише щодо тієї характеристики об'єкту, що досліджується, яку він мав намір виміряти. Однак, при дослідженні корупції, яка є переважній більшості латентною, стає неможливим пряме спостереження, спостерігається ухилення певних категорій опитуваних від відвертих відповідей. Існують також й інші перешкоди, внаслідок яких тримати достовірну інформацію стає дуже важко. На підставі цього, дослідники вимірюють дещо інше, наприклад, уявлення про рівень корумпованості. Саме тому під час інтерпретації результатів досліджень корупції та розробки антикорупційних заходів треба дуже чітко уявляти, яким є теоретичне і змістове наповнення цих показників» [256, с. 74].

У науці превалує позиція, відповідно до якої при здійсненні аналізу основних підходів і методів вивчення корупції як соціального явища слід звертати на їх міждисциплінарну специфіку, оскільки вони можуть відрізнитися в залежності від властивостей галузі, якій притаманне таке явище як корупція. Наприклад, політична наука досліджує корупцію крізь призму її наслідків, які деформують політичну організацію суспільства, підривають демократичні засади. Характерною ознакою політологічних досліджень корупції є описовий підхід: наголос робиться на описі стану корупції в конкретних історичних формах політичного устрою [24, с. 50-55].

В свою чергу, у соціології корупція розглядається «як комплекс соціальних фактів або форма соціальної девіації» [209, с. 26]. «Аналіз засвідчує, що девіантна поведінка – це сукупність індивідуальних чи колективних форм поведінки, які сприймаються як не відповідні очікуванням, нормам чи цінностям, декларованим членам групи, і створюють таким чином напругу чи конфлікти, викликають осуд і породжують широкий спектр санкцій. Девіантна поведінка завжди пов'язана з буд-якою невідповідністю вчинків, дій і видів діяльності людини і встановленими у суспільстві правилами і стереотипами поведінки. Це може бути порушення формальних (правових) чи неформальних (мораль, традиції) норм, але і девіантний стиль

поведінки, девіантний образ життя, які не відповідають прийнятим у суспільстві, середовищі, групі» [42, с. 85-86]. «Корупція являється яскравим прикладом соціальної дисфункції, яка зумовлюється наявністю протиріч між індивідуальними цілями членів соціальної організації і самої організації, а також між формально-логічною сутністю соціальної організації і її особливостями» [67, с. 10]. Таким чином, «корупція деструктивна щодо суспільних норм і моралі система соціальних зв'язків, які характеризуються використанням посадових повноважень з метою одержання матеріальної і нематеріальної вигоди» [132, с. 58].

Наявність таких зв'язків дозволяє говорити про те, що корупція є соціальним інститутом. «У загальному розумінні соціальна система – це складно організоване впорядковане ціле, що включає окремих індивідів, а також соціальні спільноти, об'єднані різноманітними зв'язками та взаємовідносинами» [272, с. 322]. На цьому наголошує В.П. Беглиця: «корупційні діяння, зазвичай, припускають розгалужену систему зв'язків» [30, с. 25].

До науковців, які розглядають корупцію через поняття соціальної системи, слід віднести Я. Гилінського, який вважав, що для неї як системи властива постійність соціальних практик [287] та В.М. Трепак, який зазначає, що «корупція в соціології усвідомлюється як форма соціальних відносин, передбачає аналіз її як форми взаємодії суб'єктів, що володіють різним обсягом ресурсів у межах різноманітних інститутів як нормативних систем» [299, с. 188]. А наприклад, Є.В. Невмержицький, вважає, що «корупція є системою негативних поглядів, переконань, настанов, спосіб мислення» [189, с. 6]. Якщо виходити із цього, то корупція, як зазначає П.І. Пушкаренко, це «негативне поліморфічне соціально-економічне явище, що виникає у процесі реалізації тіньових економічних відносин» [239, с. 182]. Такої ж позиції підтримуються й І. Клямкін та Л. Тимофеев, які пишуть, що «корупція як підсистема часто входить у систему «тіньових» взаємовідносин в суспільстві (до них належать «тіньова» економіка, «тіньове» право і «тіньове»

правозастосування та інші схожі явища) [122]. З цього приводу С.В. П'ясецька-Устич пише, що «корупційно-тіньові відносини – це системне явище господарювання асоціальної природи з різного роду інтенсивності соціальної небезпеки, вони є формою кризи державного управління економікою і виявляються у розвитку дисфункціональності останнього» [204, с. 9]. А В. Баранов, аналізуючи «тіньову» сторону суспільного життя, до якого входить і корупція, стверджує, що тіньові мікро- і макроугоди стають не лише частиною разового компромісу, а елементами значного постійно діючого соціального регулювання і тлумачаться як загальновизнана норма, частина повсякденної культури [24, с. 16]. Такий стан культури З.С. Варналій називає «тіньовою парадержавою, яке представляю собою утворення макроекономічного рівня державного типу, в якому через високий рівень корупції та тінізації державні послуги та суспільні блага розподіляють за ринковими принципами. У такому утворенні остаточно формуються та ефективно діють корупційні ринки державних послуг і суспільних благ» [45, с. 30]. Отже, «значущість соціологічного підходу до аналізу корупції полягає в тому, що корупція дистанціюється від управлінського апарату і визначається як породження соціальної аморальності у вигляді легітимізації та інституціоналізації корупційних практик» [132, с. 58].

Щодо функціонального підходу слід зазначити, що з точки зору функціоналістів, «корупція являє собою екстра легальний інститут, який використовується індивідами або групами для впливу на політику, що проводиться адміністрацією. Корупція свідчить лише про те, що ці групи більш інтенсивно беруть участь у процесі розробки рішень, ніж якби вони поступали по-іншому» [348].

Варто зауважити на тому, що представники такого підходу розділилися у думці щодо позитивності й негативності функцій корупції. Так, одні вважають, що корупція виконує позитивні функції, оскільки «виконавши свої політичні й економічні функції, корупція зникає» [79, с. 55]. Засновник такого підходу М. Вебер, також писав, що «корупцію можна прийняти за умови якщо

вона, посилюючи позицію політичних еліт буде виступати гарантією прискорення позитивних змін у суспільстві» [50; 51].

А Я. Гилінський досліджуючи поняття корупції, звертає увагу, що «корупція як соціальний інститут та елемент системи управління, тісно взаємопов'язаний з іншими соціальними інститутами (політичними, економічними, культурологічними) й характеризується наявністю систематичних і довготривалих соціальних умов, які підтримуються за допомогою соціальних норм та мають важливе значення в структурі суспільства» [72]. А наприклад, Г. Мюрдаль, підкреслює, що «корупція є перешкодою для модернізації суспільства та його розвитку. Вона вносить елемент ірраціональності у виконання плану, впливаючи на фактичний розвиток в протилежному напрямку або звужуючи горизонт планування» [365].

Сучасні дослідження корупції можна розділити на дві основні групи. Перша – міжнародні дослідження, які базуються на порівняльних і моніторингових досліджень різних країн світу, що мають власну методологічну систему показників та індикаторів вимірювання корупції. Друга група досліджень базується на виділенні показників національних досліджень корупції відповідно до критеріїв розуміння корупції в рамках соціокультурної традиції і правового поля. Розглянемо методологічні основи різних показників вимірювання корупції як соціального явища і їх переваги і недоліки в реаліях сучасного українського суспільства.

«До найбільш відомих методів визначення рівня корупції на основі методології міжнародних крос культурних досліджень належать розрахунок індексу сприйняття корупції, показник контролю корупції, барометр глобальної корупції, індекс економічної свободи, індекс непрозорості та ін..» [132, с. 67].

Одним з найпоширеніших методів виміру корупції є Індекс сприйняття корупції (Corruption Perception Index (CPI)), розробаний міжнародною організацією Transparency International (TI), яка відома своїми

антикорупційними ініціативами. Цей індекс являється «сукупним індексом, який створили за допомогою складання низки різних оцінок» [64, с. 220]. Він покликаний «відображати сприйняття представниками ділових кіл країн світу корумпованості державного сектору економіки та є своєрідним зведеним рейтингом, який здатний оцінювати розповсюдження корупції в різних країнах і визначається на основі різних джерел» [132, с. 68]. «Він охоплює оцінки, надані підприємцями, вченими та аналітиками з ризиків щодо зловживання владою чиновниками з метою отримання особистої вигоди. Ті будує індекс сприйняття корупції на підставі усереднених даних за певний проміжок часу, що дає змогу уникнути помилок, а також впливу активного упередженого обговорення проблеми корупції. Методологія побудови ІСК Трансперенсі Інтернешнл передбачає об'єднання кількох досліджень за три минулі роки, що дозволяє зменшити різкі коливання показника, на які можуть вплинути політичні скандали: істотні зміни у рівні корупції відбуваються поступово, а громадське уявлення може формуватися під впливом якихось динамічних подій» [35, с. 131-132]. У цілому ІСК містить дані щодо сприйняття корупції в державних секторах економіки різних країн світу на підставі великої кількості проведених опитувань серед експертів у відповідних країнах. Показники містять оцінки попередніх років, що дозволяє знизити раптові розбіжності в цифрах, які викликані випадковими чинниками [14, с. 221].

Однак, даний метод оцінки критикується у зв'язку із випадками неточності, непослідовності, що призводить до неможливості правильно оцінити значення конкретного корупційного індексу для країни [64, с. 220]. Серед проблем побудови ІСК можна виділити «наступні методологічні проблеми, які ставлять під сумнів можливість використання його у якості інтегральної оцінки ситуації з корупцією в Україні: 1) проблема у визначенні індивідуальних індексів, що впливає на достовірність результатів дослідження; 2) обмеженість у виборі категорій опитуваних (в якості респонденті виступають переважно експерти); 3) неоднозначність у

визначенні поняття корупції; 4) узгодженість показників; 5) від слідкування змін у часі; 6) вплив принципів коригування охоплення країн; 6) однорідність сукупності показників; 7) врахування національних особливостей»[202].

Не менш авторитетним показником корупції вважається Барометр глобальної корупції (Global Corruption Barometer (GCB)), що використовується Transparency International з 2003 р. Основою даного показника є опитування громадськості щодо стану справ у всіх сферах суспільного життя [132, с. 71].

На думку Ю. Свеженцевої [256] і Р. Ромаса [256], «головною перевагою цього показника є те, що він визначає не тільки суб'єктивну оцінку опитуваних або їх суб'єктивне сприйняття корупції, а також й частоту надання хабарів під час взаємодії з різними державними службовцями за останній рік. Таким чином, Transparency International, проводячи дослідження за показником Барометру глобальної корупції, стараються порівнювати суб'єктивні оцінки громадськості масштабу корупції в країні з кількісними показниками її рівня. Натомість, при визначенні частоти надання хабарів у різних державних секторах, дослідники як правило не враховують частоту звернення до них. Унаслідок цього до числа найбільш корумпованих державних секторів потрапляють ті, до яких найчастіше звертається населення» [256, с. 76].

Наступним показником рівня корупції в країні є Індекс економічної свободи («Index of Economic Freedom» (IEF)), який «визначає, якою мірою у державі підтримується економічна свобода в країні у цілому» [14, с. 223].

Слід також згадати й Індекс хабарництва (Bribe Payers Index (BPI)) метою запровадження якого є відображення схильності підприємців окремих держав надавати різного роду винагороди за певні послуги [132, с. 77]. «Даний індекс, теж запроваджений Transparency International, являє собою рейтинг розвинених країн, складений на основі схильності фірм цих країн давати хабарі за кордоном. Кількість країн, що досліджуються за даним індексом, не є постійною. Опитування проводиться виключно в розвинутих країнах. Респондентами дослідження є керівники зарубіжних і національних компаній, аудиторських фірм, національних та зарубіжних комерційних банків,

спеціалісти юридичних фірм та ін. Таким чином, даний індекс не є результатом складення даних різноманітних досліджень, як в Індексі сприйняття корупції, а відображає результати відповідей конкретних спеціалістів, отриманих у процесі опитування. Проте, як і в попередньому індексі, дослідники Transparency International намагаються оцінити рівень корупції в досліджуваних країнах, використовуючи суб'єктивний показник. В дослідженні індексу хабародавців головною метою залишається побудування рейтингу країн за рівнем корупції на основі суб'єктивних оцінок респондентів» [256, с. 76].

Індикаторів, що також відображає ефективність регулювання підприємницької діяльності в країні, є Показник ведення бізнесу (ПВБ, англ. Doing Business (DB), який характеризує стан корупційної активності під час ведення підприємницької діяльності» [14, с. 226]. «На думку експертів цієї авторитетної інституції, корупція і нерозвинутість інститутів перешкоджають веденню бізнесу та притоку інвестицій. Цей індекс є одним з компонентів інтегрального показника, що характеризує перешкоди з боку державних органів влади у веденні підприємницької діяльності та рівень адміністративної корупції» [132, с. 81].

В свою чергу, міжнародна аудиторська компанія Price Waterhouse Coopers оцінює ступінь економічної свободи або прозорості ведення бізнесу на основі Індексу непрозорості (Opacity Index (OI)), який є інтегральним, оскільки розраховується на основі 5 базових показників, які характеризують найважливіші сфери економічного життя країни, а саме: 1) корупція в сфері державної влади; 2) ефективність законодавства, яке направлене на регулювання права власності; 3) якість економічної політики; 4) рівень розвитку фінансового ринку; 5) рівень регуляторного втручання під час здійснення господарської діяльності» [132, с. 81].

Натомість, самим популярним індексом є Індикатор державної влади у різних країнах світу («World Government Indicator» (WGI)). Він направлений на агрегування результатів соціологічних, економічних та політичних

досліджень, які проводяться різноманітними міжнародними організаціями. Однак, слід зазначити, що даний індекс взагалі створений не для визначення корупції. Переважно його робота зосереджена на вимірюванні інших факторів, щоб скласти управлінську картину кожної країни. Зокрема, до таких відносяться комплексні показники - гласність і підзвітність влади; політична стабільність і відсутність насильства; ефективність уряду; якість регуляторної політики; верховенство права; контроль рівня корупції (відображає ефективність державної політики у боротьбі з попередженням корупції). Таким чином, даний індекс відображає основні аспекти державної влади, а саме: процес проведення державних виборів, їх моніторинг; порядок зміни влади; здатність уряду до формування та реалізації ефективної політики; ставлення громадян до державної влади; рівень розвитку суспільних інститутів [132, с. 79; 358]. Цей показник, як зазначає Дж. Ламздорф, є «чутливим до ситуації з терпимим ставленням до корупції у тій чи іншій країні» [363].

Існує також індикатор Свободи у світі («Freedom in the World» (FW)) за допомогою якого визначається ступінь корупції у суспільстві, рівень свободи в країні політичних прав та цивільних свобод» [132, с. 81].

А такий індикатор як Міжнародне керівництво з оцінювання ризику в країнах (The International Country Risk Guide (ICRG)), відображає ступінь ризику у світі та стосується оцінки рівня корумпованості в країні [317].

Як було зазначено, друга група досліджень базується на виділенні показників національних досліджень корупції відповідно до критеріїв розуміння корупції в рамках соціокультурної традиції і правового поля. На думку О. Сердюка [202], І. Осика [202], О. Волянської [202], М. Огай [202], «національна система оцінювання рівня корупції може бути створена як інструмент державного управління в сфері протидії корупції». Вони вказують на те, що національна система оцінювання рівня корупції має бути інструментом державної антикорупційної політики, що дозволяє отримувати надіну інформацію про поточну ситуацію та її динаміку в контексті

показників, які відображають реальну поширеність корупційних практик в публічній та приватній сфері.

В загалі, в Україні досить чітко виділяються два підходи в проведенні досліджень масових соціальних явищ та процесів. Перший підхід реалізується в традиційних соціологічних дослідженнях та характеризується акцентом на комплексному вивченні соціальних феноменів у єдності їх об'єктивних та суб'єктивних вимірів. Використовуються різні теоретичні моделі корупції, які базуються на соціологічних та політологічних вимірах цього феномену. Інший підхід представлено в державних вибіркових обстеженнях, які проводяться органами статистики. В таких дослідженнях акцент зроблено на кількісних вимірах явищ та процесів, які базуються на чинниках об'єктивного типу. «На думку вітчизняних експертів, опитування населення має бути максимально інтегроване з державними вибірковими обстеження населення (домогосподарств), які проводяться Державним комітетом статистики України» [202]. А отже, в залежності від концептуальної стратегії дослідження можна виділити дві базові моделі: перша орієнтована на вимірювання параметрів феномену сприйняття корупції, як специфічного виміру масової свідомості; друга – на оцінювання рівня поширеності корупційних практик в реальних відносинах.

В залежності від базової моделі розуміння корупції можна вести мову про наступні підходи: 1) розуміння корупції, яке базується на прийнятих в конкретному суспільстві уявленнях про види поведінки, що відноситься до корупційних; 2) розуміння корупції в міжнародно-правових політичних та політико-правових документах в яких надаються широкі визначення соціологічного та політологічного типу; 3) розуміння корупції на основі законодавчих приписів про відповідальність за корупційні правопорушення.

Висновки до другого розділу

В другому розділі розглянуто методологічні передумови дослідження корупційних практик в сучасному українському суспільстві: визначено особливості інституціоналізації корупційних практик як результату дисфункціональності соціальних процесів в транзитивному суспільстві; визначено сутність, чинники і види корупційних практик в період соціальних трансформацій в Україні; виділено методологічні підходи до дослідження корупції в різних суспільних сферах.

1. Визначено наступні особливості інституціоналізації корупційних практик в транзитивному українському суспільстві: 1) інституціоналізація корупції в соціокультурній сфері полягає в її закріпленні в організаційно стійких формах, ціннісно-нормативній системі і створенні асоціальних форм контролю і регуляції; 2) дисфункціональність соціальних процесів в перехідному суспільстві в переважній більшості пов'язана з виникненням нових соціальних груп, які володіють монополією капіталом в соціальній, політичній і економічній сфері, що сприяє створенню корупційної мережі; 3) інституціоналізація корупції здійснюється через злиття бізнесу й влади; 4) тінізація соціальних практик в процесі соціальної взаємодії породжує феномен корупції, яка має всеохоплюючий характер.

2. Обґрунтовано, що сутність корупції в перехідному суспільстві полягає у легітимізації й інституціоналізації неформальної нормативної системи.

3. Доведено, що неформальна нормативна система породжує корупційні відносини на макрорівні (держава і соціальні підсистеми), мезорівні (соціальні інститути) і макрорівні (побутова корупція).

4. Визначено, що на виникнення інституціоналізації корупції впливають політико-правові, організаційно-управлінські, соціально-економічні соціокультурні та соціально-психологічні чинники. При цьому

рівень їх впливу залежить від суспільного розвитку країни в цілому й окремо від розвитку політичної системи, культурних і ментальних особливостей.

5. Виокремлено форми і види корупції в транзитивному суспільстві за такими критеріями: 1) тип організації корупційних відносин (ринкова, мережева корупція); 2) ступінь централізації корупційних відносин (централізована, децентралізована корупція); 3) ступінь систематичності корупції (випадкова, інституційна, систематична корупція); 4) особливості корупційних обмінних відносин (top-down форма корупції, bottom-up форма корупції); 5) критерій інтересів і виходи від корупції (редистрибутивна корупція, екстрактивна корупція).

6. Визначено, що сучасні дослідження корупції можна розділити на дві основні групи. Перша – міжнародні дослідження, які базуються на порівняльних і моніторингових досліджень різних країн світу, що мають власну методологічну систему показників та індикаторів вимірювання корупції. Друга група досліджень базується на виділенні показників національних досліджень корупції відповідно до критеріїв розуміння корупції в рамках соціокультурної традиції і правового поля. Емпіричні соціологічні дослідження стану корупційних відносин в сучасному українському суспільстві повинні базуватися на таких підходах: 1) розуміння корупції, яке ґрунтується на уявленнях про корупційну поведінку, що превалюють в конкретному суспільстві; 2) розуміння корупції в міжнародно-правових політичних та політико-правових документах в яких надаються широкі визначення соціологічного та політологічного типу; 3) розуміння корупції на основі законодавчих приписів про відповідальність за корупційні правопорушення.

Основні положення розділу викладено автором у таких публікаціях [319].

РОЗДІЛ 3

СОЦІАЛЬНІ ЧИННИКИ КОРУПЦІЙНИХ ПРАКТИК І МЕХАНІЗМИ ПРОТИДІЇ КОРУПЦІЇ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

В розділі виокремлено чинники корупційних практик і механізми протидії корупції в українському суспільстві: наведено результати соціологічного аналізу досвіду і чинників корупційних практик; виділено і проаналізовано європейський і світовий досвід застосування механізмів протидії корупційним практикам; розроблено загальну модель ефективної системи антикорупційних механізмів в Україні.

3.1. Соціологічний аналіз досвіду і чинників корупційних практик в українському суспільстві

Для дослідження особливостей прояву, особистого досвіду і соціокультурних і соціально-правових чинників корупції і корупційних практик в транзитивному українському суспільстві було проведено масове соціологічне опитування серед населення України (n=2000, листопад 2019 р. – лютий 2020 р.).

Об'єкт дослідження: населення України – респонденти віком від 18 років і вище.

Предмет дослідження – сприйняття проявів корупції, корупційний досвід населення, соціокультурні і соціально-правові чинники корупційних практик.

Мета дослідження – виявлення особливостей прояву, досвіду і соціокультурних та соціально-правових чинників корупційних практик в умовах транзитивного українського суспільства.

Завдання дослідження:

- 1) виявити рівень інформованості населення щодо рівня корупції в українському суспільстві;
- 2) визначити особливості сприйняття корупції в різних сферах та інститутах суспільного життя;
- 3) виявити особливості корупційного досвіду населення в різних суспільних сферах;
- 4) виявити рівень сприйняття успішності та результативності протидії корупції.

В таблиці 3.1 представлено операціональні поняття та емпіричні індикатори соціологічного дослідження.

Таблиця 3.1

Операціональні поняття (параметри) та емпіричні індикатори дослідження

Поняття (параметри)	Індикатор	Тип шкали	Методи
Інформованість щодо корупції	Рівень обізнаності і інформованості в проблемі корупції	Номінальна	Анкетування
	Джерела інформації про випадки корупції Розуміння корупції як соціального явища	Номінальна	Анкетування Контент-аналіз Кластерний аналіз
Сприйняття поширеності корупції	Індекс сприйняття поширеності корупції	Рангова	Анкетування
	Індекс сприйняття поширеності корупції в окремих сферах та інститутах	Рангова	Анкетування
Корупційний досвід населення	Суб'єктивне сприйняття частоти зіткнень з корупцією	Рангова	Анкетування
	Корупційний досвід населення в різних сферах суспільного життя	Номінальна	Анкетування
	Моделі поведінки по відношенню до корупції Чинники корупційних практик	Номінальна Номінальна	Анкетування Анкетування
Оцінка ефективності протидії корупції	Сприйняття успішності та результативності протидії корупції	Рангова	Анкетування

Джерело: сформовано автором операціональні поняття та емпіричні індикатори соціологічного дослідження

Для реалізації мети і завдань дослідження була розроблена анкета-опитувальник на основі джерел [225], [224], [226], [274], [278], [130] (Додаток А).

Для відбору респондентів використовувалась квотна, багатоступенева вибірка що дозволило статистично відобразити населення України. В якості квот виступали вік, стать, професійна приналежність респондентів, регіон проживання.

Характеристика вибірки соціологічного опитування (n=2000). В опитуванні прийняли участь 2000 респондентів віком від 18 років. Вибірку складають:

- 1) за статтю: чоловіки –45%; жінки -55 %;
- 2) за віком: 18-29 років – 22,2%, 30-44 років – 27,2%, 45-59 років – 23,2%, 60 років і більше – 27,4%;
- 3) за освітою: початкова неповна середня – 5,1%; повна середня загальна – 21,2%; середня або професійна -15,1%; середня спеціальна – 29,1%; незакінчена вища – 4,1%; закінчена вища – 25,4%;
- 4) за типом населеного пункту: місто – 65,2%, село – 34,8%.

Вибірка була розподілена за регіональними критеріями.

Як правило соціальні та економічні проблеми виникають саме на регіональному рівні, баланс рівноваги в державі може бути забезпечений лише за умови врахування регіональних особливостей, регіональної політики, розширення прав і обов'язків регіонів у розвитку факторів виробництва [69, с. 60], саме тому при оцінці ефективності соціально-економічного розвитку регіону варто враховувати весь комплекс взаємодій в середені регіональної системи, всі ціснюючі взаємозв'язки [75, с. 49].

Регіон як суб'єкт економічної діяльності, у науковій літературі, як зазначає О.С. Лащук, визначається «як територія, що характеризується спільністю соціально-економічних, політичних та географічних чинників, що має свої територіальні особливості, свою специфіку, де складаються своєрідні економічні та соціальні умови» [150, с. 98]. Так, І. Кононов надає таке

визначення: «регіон – основна субнаціональна територіальна одиниця індустріальних та інформаційних суспільств, що пов'язана з існуванням особливих територіальних спільнот, які формуються з локалізацією кластеру практик при освоєнні своєрідних геотерій» [128, с. 59]. На думку В. Воротіна, «регіон є територіально-спеціалізованою, адміністративно окресленою частиною економіки країни, що характеризується єдністю та цілісністю відтворюваних процесів і управління» [106, с. 15]. Доволі широке тлумачення регіону надає З. Герасимчук. Так, він пише: «Регіон – це відносно цілісну відтворювальну соціо-еколого-економічну систему господарської території, самостійну в адміністративно-правовому відношенні, яка є складовою частиною країни, виділяється своїм економіко-географічним положенням, комплексом природних, матеріальних, трудових і фінансових ресурсів, спеціалізацією і структурою господарства, спільністю екологічних проблем, а також високим рівнем внутрішніх соціально-економічних зв'язків» [69, с. 29-30]. Схоже визначення надає й В. Малиновський: «... регіон – вища адміністративно-територіальна одиниця держави, для жителів якої характерна наявність спільних політичних, економічних, соціальних, культурних інтересів, з метою представлення та задоволення яких створюються органи публічної влади регіонального рівня» [163, с. 169].

З економічної точки зору поняття регіону також розглядає Е.Б. Алаєв [6], який пише, що під регіоном слід розуміти частину території, де існує система зв'язку між господарськими суб'єктами, підсистему всього соціально-економічного комплексу країни, складний територіально-економічний комплекс з усією структурою зв'язків із зовнішнім та внутрішнім середовищем та яка володіє такими ознаками: спеціалізацією як основною народногосподарською функцією; комплексністю, що розуміється як взаємопов'язаність найважливіших елементів економічної і територіальної структур регіону; керованістю, тобто наявністю цілісної системи територіального управління господарством, за допомогою якої можуть вирішуватися як загальні, так і автономні проблеми розвитку [6]. Регіон як

територію визначає й Ю. Горященко [302]. Він наголошує на тому, що «регіон – це певна територія, яка характеризується цілісністю, та взаємозв'язком елементів, які входять до неї, а також відрізняється від інших територій за певними ознаками» [302, с. 50]. З цього приводу В.Г. Власов пише наступне: «З точки зору практичної ідентифікації регіону під цим поняттям у найбільш широкому сенсі слід розуміти певну територію, яка характеризується обов'язковою наявністю внутрішніх зв'язків (економічних, екологічних, соціальних, етнокультурних тощо), і ці зв'язки є більш міцними й тісними, ніж зв'язки цієї території з іншими територіями чи державою в цілому. Визнаючи територіальну складову поняття «регіон» як домінуючу, важко на практиці визначити межі території, в яких вона є однорідною й цілісною, а тому може вважатися регіоном [57, с. 29]. Р. Сливка, в свою чергу, вказує на те, що «регіон – це територія, що являє собою очевидну спільноту з географічної точки зору, або така територіальна спільнота, де є наступництво, і населення, яке визнає певні спільні цінності і прагне зберегти і розвивати свою самобутність з метою стимулювання культурного, економічного і соціального прогресу» [262].

В сучасній соціологічній традиції здійснення прикладних досліджень на загальнодержавному рівні існує наступний регіональний поділ: 1) Північний макрорегіон – Житомирська, Київська, Сумська, чернігівська області; 2) Східний макрорегіон – Донецька, Луганська, Харківська області; 3) Західний макрорегіон – Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Чернівецька області; 4) Центральний макрорегіон – Вінницька, Дніпропетровська, Кіровоградська, Полтавська, Хмельницька, Черкаська області; 5) Південний макрорегіон – Запорізька, Миколаївська, Одеська, Херсонська області.

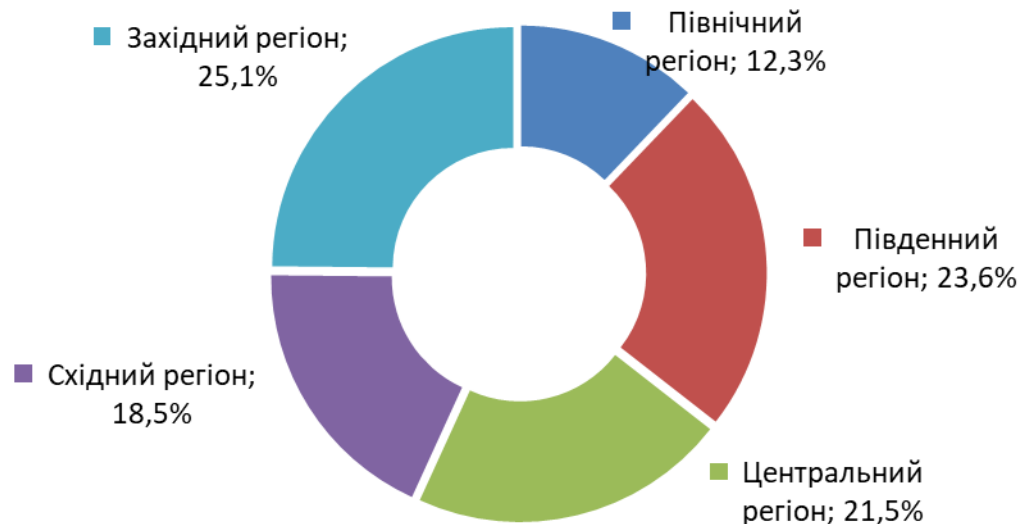

Рис. 3.1. Розподіл респондентів за регіонами

Джерело: розраховано автором за результатами емпіричного дослідження

Надійність і валідність результатів дослідження забезпечується за рахунок застосування комплексу методів аналітичного і статистичного напрямку, методів параметричної та непараметричної статистики (за допомогою ППП STADIA 6.0, SPSS 14.0).

Важливим чинником як формування корупційних практик, так і моделей поведінки у протидії корупції є інформованість і обізнаність населення щодо поняття і розуміння корупція як соціального явища, який включає такі показники, як: 1) рівень інформованості щодо корупції в суспільстві; 2) основні джерела інформації про корупцію; 3) розуміння і соціальне сприйняття феномену корупції серед населення.[Запропановано автором] Виявлення рівня інформованості і обізнаності населення щодо корупції у суспільстві дозволить визначити ступінь толерантності до її проявів у суспільній свідомості, визначити рівень її дисфункціонального впливу на соціальні відносини в різних сферах суспільної взаємодії.

На рис. 3.2 представлено результати рівня інформованості і обізнаності щодо проблем корупції.

Рис. 3.2. Інформованість населення щодо корупції (частка респондентів, що визнають себе достатньо інформованими)

Джерело: розраховано автором за результатами емпіричного дослідження

Переважна більшість населення має свій власний погляд на ситуацію у різних сферах життя, незалежно від того, чи стикаються вони безпосередньо з відповідними сферами, адже сприйняття ситуації формується не лише під впливом власного досвіду, а й на основі інформації, що оприлюднюється ЗМІ, або розповідей родичів чи знайомих. При цьому, значному формуванню уявленню людей сприяє навіть не підтверджена фактами, часом інформація про серйозність проблеми корупції та ефективність влади у боротьбі з нею (рис. 3.3).

Рис. 3.3. Розуміння корупції як соціального явища (результати контент-аналізу)

Джерело: розраховано автором за результатами емпіричного дослідження

Формування розуміння корупції, перш за все, визначається існуванням кількох фреймів масової свідомості, які фіксують найбільш поширені в українському суспільстві стереотипи пояснення корупції та факту її існування. Розглянемо виділені семантичні категорії і наведемо типові висловлювання опитаних.

1. Корупція – це низька якість публічних послуг та низька ефективність функціонування державних інституцій загалом (27,6% всіх висловлювань). Дана семантична категорія виражається в схильності пояснювати низьку якість послуг, невічливу поведінку посадовців, недоброякісне виконання своїх посадових обов'язків – корупцією. Типові висловлювання: «вади системи», «загальне правило взаємодії з чиновниками», «недобросовісне

виконання посадовцями і чиновниками своїх обов'язків», «праця чиновників завжди передбачає хабарі» тощо. Таким чином, корупція пов'язується із самою бюрократичною системою управління в Україні, де якість надання публічних адміністративних і соціальних послуг передбачає корупційні відносини із їх надавачами.

2. Подвійні стандарти у розумінні корупції (23,2% всіх висловлювань). Аналіз висловлювань в семантичному просторі виділеної категорії дозволив виділити таку тенденцію у розумінні корупції. З одного боку корупція засуджується і вважається негативним явищем, а з іншого – знаходиться маса виправдань для її існування. Дана тенденція є досить поширеною: більшість корупційних практик пояснюються традицією – так прийнято у суспільстві, так всі роблять і це не нікому шкодить, коли пояснюється особиста поведінка; і вважається злочином, коли пояснюються корупційні дії інших осіб. Крім такого суто суб'єктивного підходу наводилися й об'єктивні пояснення корупції, в основі яких лежить також сприйняття корупції як соціально-небезпечного, злочинного явища, а з іншого – як невід'ємної частини життя, звички змушеного застосування корупційних практик, обумовленого соціально-економічними чинниками. Типові висловлювання: «корупція вважається суспільно не прийнятною, вона засуджується засобами масової інформації», «в нашому суспільстві в більшості випадків корупція - це тільки певна вдячність чи надання необхідної допомоги», «ми звикли до того що треба «дати», щоб отримати те, що ми хочемо», «деякі корупційні дії входять в наше життя як щось звичне і не сприймаються як злочин...». Таким чином дослідження дозволяє зробити висновок, що в масовій свідомості існує суперечливе поєднання незадоволеності поширеністю корупції, її засудження, та тенденцією до її виправдання у окремих життєвих ситуаціях, що відображає наявність подвійних стандартів розуміння корупції в масовій свідомості.

3. Ситуативне визначення корупції (16,1% всіх висловлювань). В масовій свідомості корупція асоціюється з певними корупційними ситуаціями, корупційним досвідом, в які опитані найчастіше потрапляли самі або їхні

родичі, знайомі. Типові висловлювання відображають такі смислові пояснювальні конструкції: 1) корупція виникає, коли чиновники створюють умови або вимагають хабаря за надання публічних послуг; 2) поділ корупції на «велику корупцію» і «побутову корупцію»; 3) корупція як спрощення процедури отримання публічних послуг. Таким чином громадяни схильні до визначення корупції лише ті дії з боку чиновника, які носять характер вимагання чи умисного створення умов для підведення особи до думки про необхідність здійснення корупційного платежу.

4. Вимушений характер корупції (14,9% всіх висловлювань). Даний стереотип сприйняття корупції нагадує наведений вище виправдовувальний підхід до розуміння корупції. Однак у даному випадку виправдовуються причини втягування осіб у корупцію, а не факт її самого існування. В такому разі йдеться про ситуації, коли населенню без корупційних угод існувати дуже важко або про ситуації, коли отримати будь-яку послугу без таких угод не можливо. Таким чином корупція сприймається як незаконна діяльність, однак, яка носить вимушений характер у зв'язку з тим, що у суспільстві створена така система, яка змушує осіб вдаватися до корупційних практик.

5. Стереотипне маркування окремих сфер (9,7% всіх висловлювань). При аналізі висловлювань були виявлені чіткі тенденції щодо стереотипного маркування окремих сфер та інституцій, які асоціюються в масовій свідомості з корупцією. Серед таких інституцій виділяються заклади освіти, медичні установи, суди, правоохоронні органи, органи самоврядування різних рівнів. Слід зауважити, що на основі таких тверджень формується думка про високий рівень та розповсюдженість корупції в суспільстві в цілому.

6. Персоніфікація корупції (8,5% всіх висловлювань). Даній тенденції притаманне асоціювання корупції з певною відомою персоною у певній сфері (наприклад, Володимир Зеленський, Дмитро Разумков тощо), або з узагальненим образом (наприклад, «президент», «депутати», «політики», «судді», «влада» тощо).

Для вивчення соціокультурного контексту розуміння корупції в Україні важливим є дослідження розуміння та сприйняття корупції різними соціальними групами населення. Методом кластерного аналізу були виділені групи, які характеризуються певними схожими рисами розуміння корупції. Аналізувались фактори які впливають на формування розуміння корупції цими групами, такі як рівень компетентності (що в свою чергу складається з загальної інформованості) правових знань та культури (вміння ідентифікувати, виокремлювати корупційні практики, знання законів), традиції щодо визначення певних практик взаємодії з державними установами, наявність корупційного досвіду, стать, матеріальне становище, освіта.

Результати кластерного аналізу дозволили виділити п'ять основних груп населення відповідно до розуміння корупції з позиції законодавчо-правового підходу до визначення корупційних дій, відносин і практик. Деякі групи населення входять до різних кластерів, тому питома вага (у %) таких респондентів перевищує 100%. Результати представлено на рис. 3.4.

Подамо стисло характеристику виділених кластерів населення щодо розуміння корупції з позиції правового підходу.

До першої групи відносяться ті, що визнають корупцією ситуації, які відповідно до правової кваліфікації визнаються корупційними злочинами чи корупційними адміністративними правопорушеннями. Тобто це респонденти, у яких розуміння корупції відповідає законодавчим моделям розуміння корупції. Основу даної групи складають переважно особи, що мають високий освітній рівень (вищу освіту мають 46%), належать до середньої вікової групи (38% - віком 26-40 років), характеризуються зайнятістю на посадах з вищою та середньою спеціальною освітою (приблизно 40%), мають середній майновий статус (34%). Загалом – це найбільш активна економічно та соціально частина населення, що має і необхідний соціальний досвід і досить високий рівень інформованості та освіти загалом.

Рис. 3.4. Групи респондентів відповідно до розуміння корупції з позиції законодавчо-правового підходу до визначення корупційних дій, відносин і практик (результати кластерного аналізу)

Джерело: розраховано автором за результатами емпіричного дослідження

До другої групи були віднесені ті, хто не вважають корупційні злочини і корупційні адміністративні правопорушення корупцією, однак, вважають це порушенням професійної етики чи аморальними вчинками. Таку позицію поділяють приблизно 25%; респондентів. Фактично це компромісна позиція,

яка базується на визнанні асоціальності корупції, що поєднується з упередженим ставленням до інститутів юридичної відповідальності, намаганням робити акцент на неправовій відповідальності загальносоціального типу (громадський осуд, тощо). Визнаючи наявність значного антикорупційного потенціалу цієї групи слід також враховувати і протилежну тенденцію – зазначена позиція досить легко може бути трансформована у виправдання корупції як несуттєвого порушення. Більшість складають особи з освітою середньою чи середньою спеціальною (приблизно 70%).

До третьої групи були віднесені ті, хто вважають дії, які становлять корупційні правопорушення і корупційні адміністративні правопорушення нормальною поведінкою чи традицією. Загалом ця позиція характерна не менш ніж для 15% опитаних. У складі цієї групи переважає населення двох вікових груп (від 18 до 25 та від 26 до 40), що в сукупності складають більше половини. Переважно це чоловіки. Досить показовим є те, що майже 20% складають представники сфери приватного бізнесу, для якого функціональне відношення до корупції вже є досить сталим та поширеним стереотипом. Рівень освіти та рівень обізнаності з новим антикорупційним законодавством для цієї групи також суттєво перевищують середні значення.

До четвертої групи були віднесені ті, хто вважають корупцією дії, які з точки зору закону не становлять корупційні правопорушення (як кримінальні, так і адміністративні). Питома вага такої позиції складає приблизно 20%. Це респонденти, що характеризуються найбільш жорсткою та безкомпромісною позицією, що досить часто стає основою активного громадського протесту.

На формування такого відношення ключове значення мають ознаки несприятливого соціального становища (низькі доходи, соціально-психологічне невдоволення своїм життям, втрати роботи, негативні враження від контактів з органами влади, тощо). За соціальним статусом це переважно пенсіонери (66%), безробітні, та ті що мають випадковий заробіток (25%), зайняті домашнім господарством (7%). Матеріальне становище майже половини респондентів даної групи нижче середнього (46%). Як правило це

мешканці середнього та великого міста (59%) та села (28%), переважно з середньою та середньою спеціальною освітою (49%). Тобто жорсткість позиції у розумінні корупції базується на загальній негативній оцінці ситуації у суспільстві.

До п'ятої групи були віднесені ті, хто вважає корупцією дії, які відповідно до чинного законодавства не вважаються корупцією, однак, мають вважатися такими відповідно до міжнародних зобов'язань України

Аналіз отриманих даних дозволяє зробити висновок, що соціально-демографічний портрет представників різних груп має свої особливості для кожної окремо взятої групи, але здебільшого стереотипи, що 56 обумовлюють розуміння корупції мають універсальний характер та широко розповсюдженні у суспільстві. Це свідчить про відсутність чітких установок щодо корупції які, б були властиві певним групам і наявності функціонального ставлення до корупції, яке досить часто нівелює будь-які позиції, що декларуються.

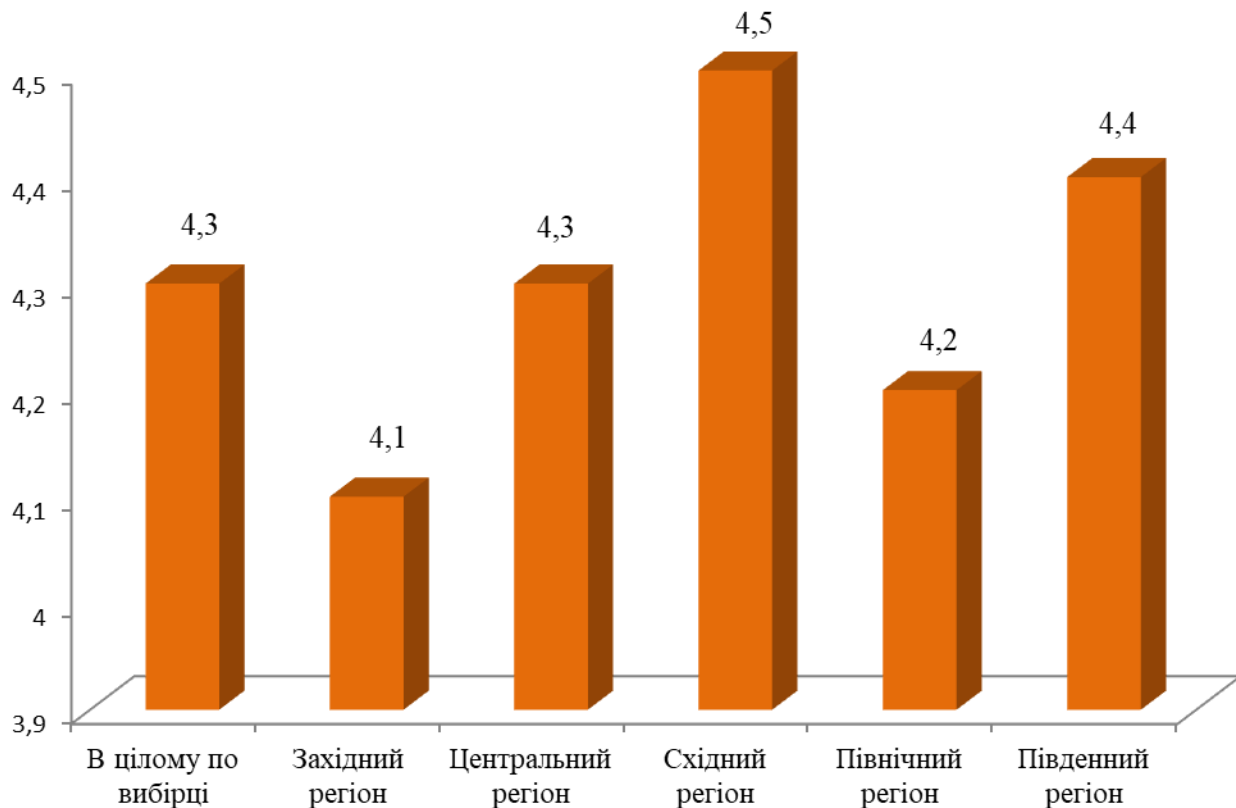

Рис. 3.5. Рівень поширеності корупції в залежності від регіону

Джерело: розраховано автором за результатами емпіричного дослідження

Сприйняття поширеності корупції населенням є тим індикатором впливу корупційних практик і відносин на соціально-політичний і соціально-економічний розвиток країни, який визначає напрям її розбудови як соціальної держави. Показниками дослідження поширеності корупції виступили: 1) індекс сприйняття поширеності корупції; 2) індекс сприйняття поширеності корупції в окремих сферах та інститутах.

В загалі особи з якими проводилося опитування визначають високий рівень розповсюдження корупції в українському суспільстві – 4,3 балів (при найвищій оцінці в 5 балів). Найбільша оцінка рівня поширеності корупції в Україні представлена суб'єктивним сприйняттям населення Східного і Південного регіонів, що в цілому корелює з уявленнями респондентів цих регіонів про корупцію як соціальне явище, яке «пронизує все суспільство», тобто як всеохоплюючу корупцію.

На рис. 3.6 представлені показники сприйняття розповсюдження корупції в різних сферах та інститутах українського суспільства.

Як видно з результатів дослідження найбільший показник корупціогенності, на думку респондентів, мають судова і законодавча гілки влади, митна і податкова служби, прокуратура, найменший показник – організації громадського сектору, ЗМІ і спеціальні органи по боротьбі із корупцією. Дотичні висновки можна зробити, виходячи з вторинного соціологічного аналізу результатів опитування «Корупція в Україні 2020: розуміння, сприйняття, поширеність». Дослідження було проведено за Методикою стандартного опитування щодо рівня корупції, розробленою НАЗК. Для дослідження було опитано три цільові аудиторії: населення, бізнес та експерти. Польовий етап і обробку даних у межах цього опитування здійснила компанія Info Sapiens [2].

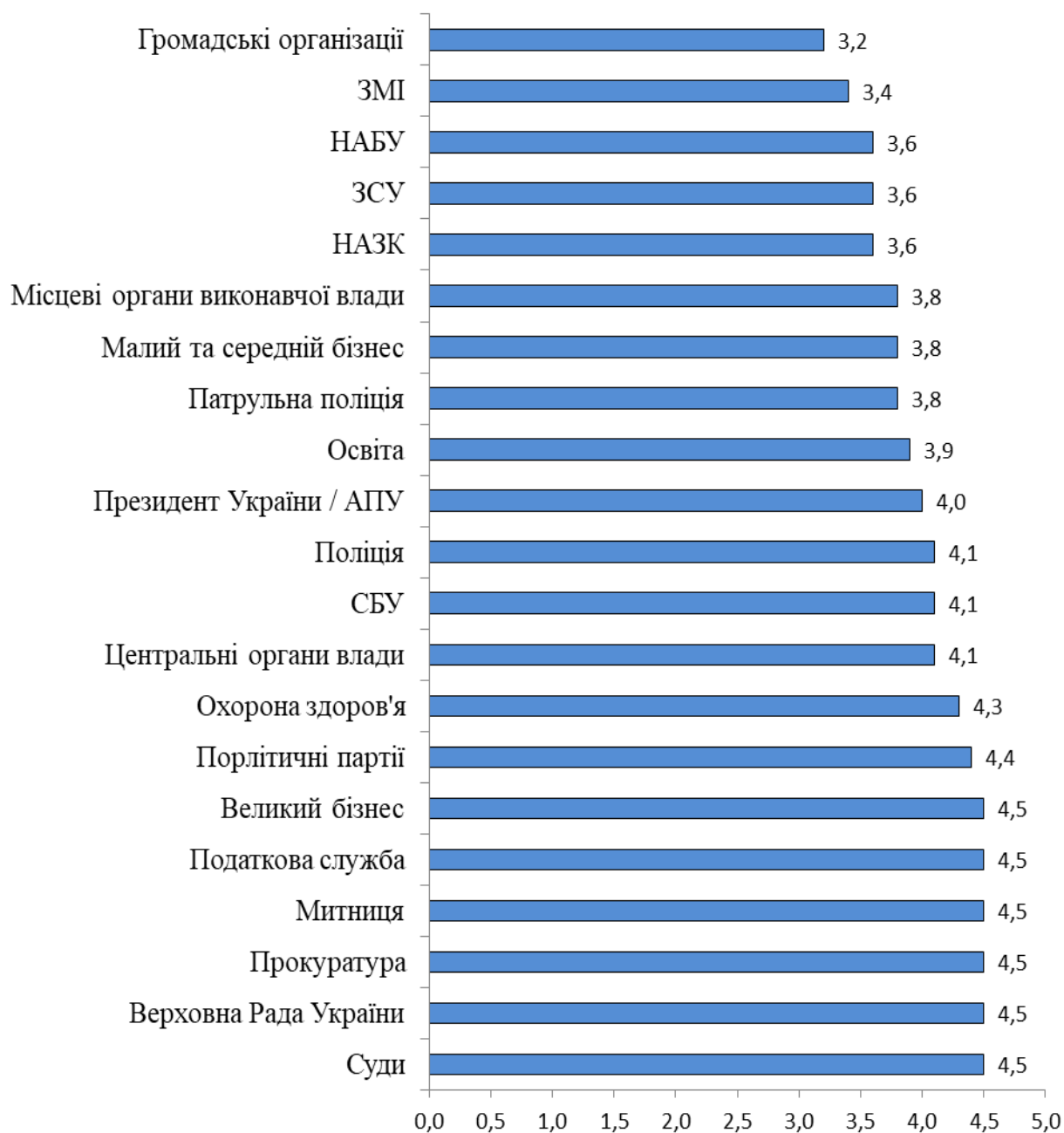

Рис. 3.6. Індекс сприйняття поширеності корупції в окремих сферах та інститутах (середні бали)

Джерело: розраховано автором за результатами емпіричного дослідження

Як бачимо, виходячи з порівняльного аналізу нашого дослідження та дослідження «Корупція в Україні 2020: розуміння, сприйняття, поширеність» (таблиця 3.2.) умовний топ 5 корупційних інститутів виглядає приблизно таким же чином. До найбільш корумпованих структур відносяться: Суди, Верховна

Рада України, Прокуратура, Митниця, Охорона здоров'я. Відповідно найменш корумпованими є спеціальні органи по боротьбі із корупцією.

Таблиця 3.2. Індекс сприйняття поширеності корупції за оцінками

	населення	Підприємства	Експерти
Митниця	4,50	4,19	4,16
Суди	4,43	3,97	3,98
Верховна Рада України	4,37	4,08	3,9
Прокуратура	4,33	3,84	3,92
Медицина	4,32	3,65	3,91
Поліція (крім патрульної)	4,08	3,45	3,98
Патрульна поліція	3,98		
Центральні ОВВ	4,17		
НАЗК	3,95		
Місцеві органи виконавчої влади	3,94		
НАБУ	3,92		
Органи місцевого самоврядування	3,89		
Збройні сили України	3,71		
Президент України	3,2		

Джерело: за даними [2]

На відміну від сприйняття корупції, реальну поширеність цього соціального явища можна оцінити з конкретних випадків хабарництва та зловживань, про які повідомляють респонденти. Слід зазначити, що сприйняття корупції не завжди пов'язане з реальним досвідом, а більшою мірою залежить від інформаційного середовища, довіри до органів влади або сприйняття економічної ситуації в країні. Саме тому оцінювання реального досвіду зіткнень з корупцією більш надійним індикатором поширеності корупції, що допомагає виявити чинники корупційних практик і відносин. В нашому дослідженні для виявлення корупційного досвіду населення і установок щодо корупції як певної моделі соціальної взаємодії нами було застосовано такі показники, як: 1) суб'єктивне сприйняття частоти зіткнень з

корупцією; 2) корупційний досвід населення в різних сферах суспільного життя; 3) моделі поведінки по відношенню до корупції.

Суб'єктивне сприйняття частоти зіткнень із корупцією вимірювалось за допомогою запитання «Як часто Ви стикаєтеся з будь-якою формою корупції?» (рис. 3.6-3.7).

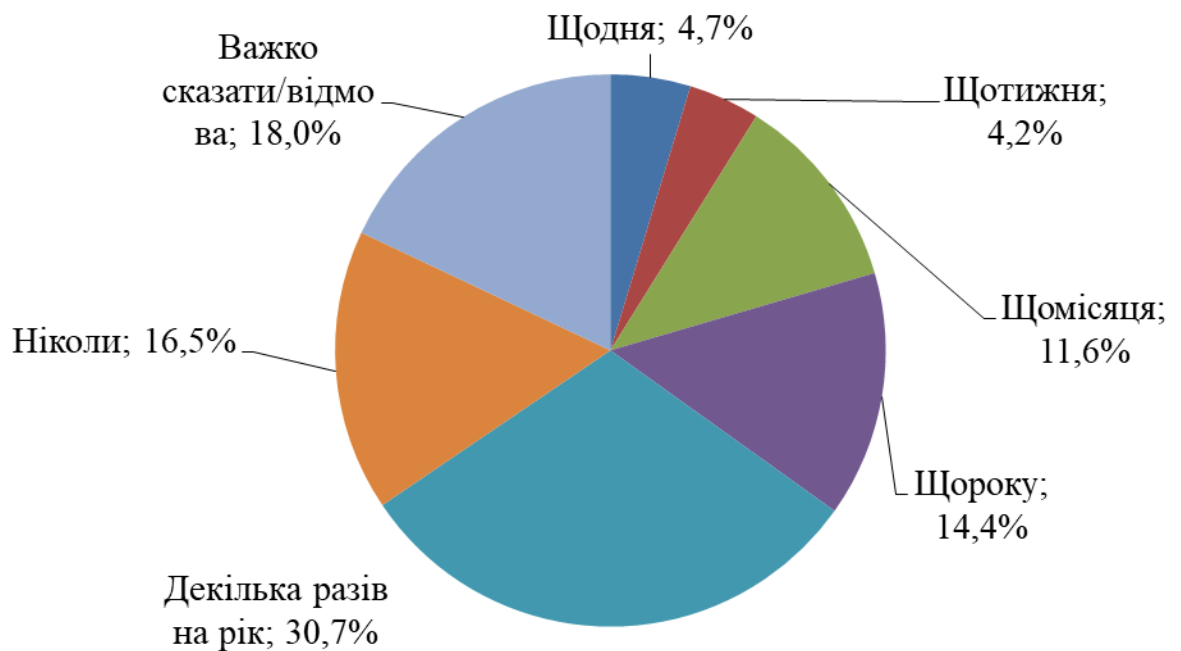

Рис. 3.6. Суб'єктивне сприйняття частоти зіткнень із корупцією

Джерело: розраховано автором за результатами емпіричного дослідження

Із зазначеного вбачається, що «загальний рівень корупції в Україні залишається дуже високим. Майже 2/3 респондентів (65,6%) вказали на те, що вони стикалися з проявами корупції протягом останніх 12-ти місяців, причому п'ята частина (20,5%) спостерігає її якнайменше щомісяця.

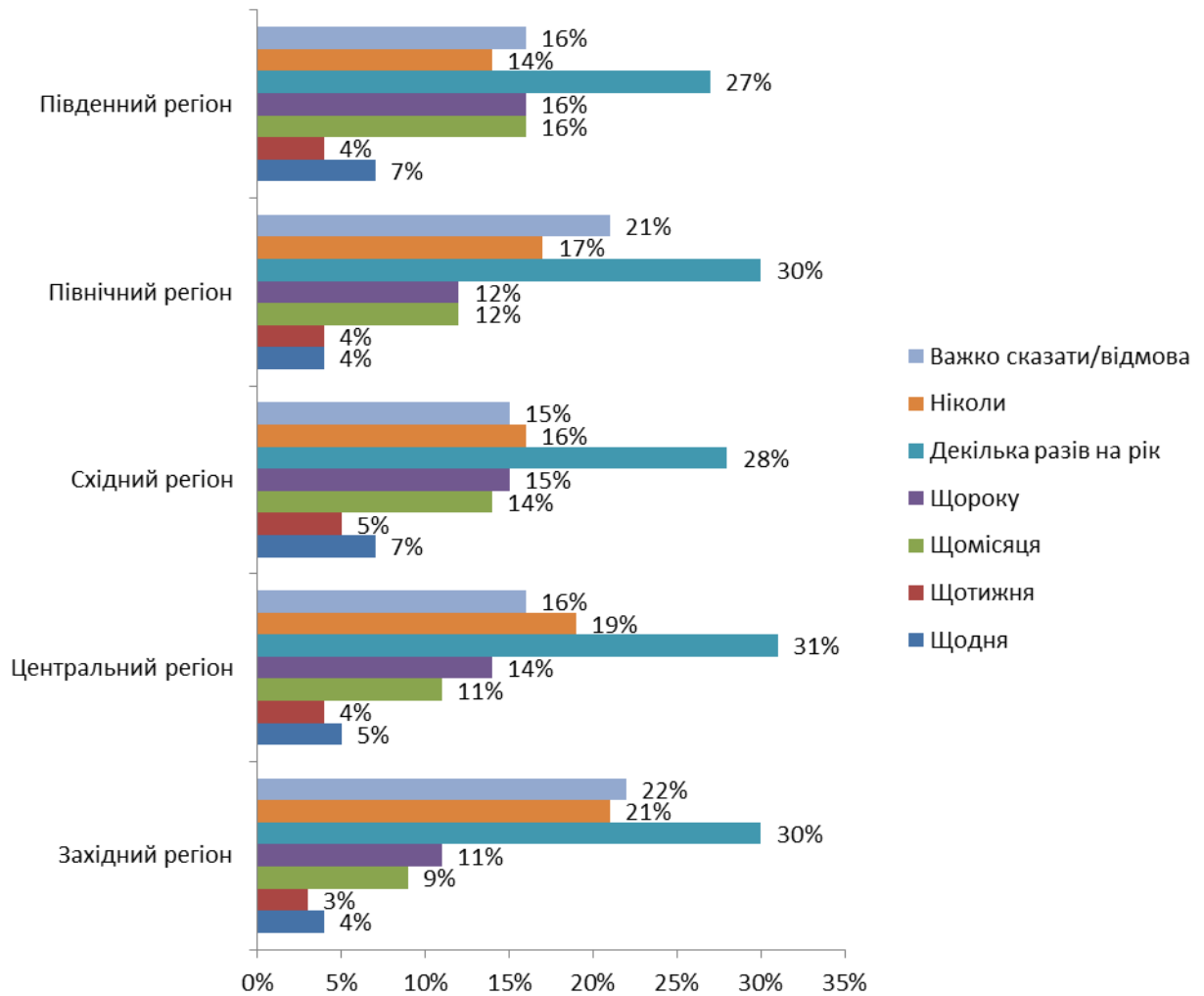

Рис. 3.7. Суб'єктивне сприйняття частоти зіткнень із корупцією в залежності від регіону проживання респондентів

Джерело: розраховано автором за результатами емпіричного дослідження

Слід зазначити, що тут можуть бути охоплені різні боки корупційної діяльності, такі як особиста участь, або повідомлення інших людей чи засобів масової інформації, або спостереження, пов'язані з професійною діяльністю в якості слідчого, журналіста тощо» [277].

Також варто зазначити, що серед тих, хто має корупційний досвід 56,5% мають досвід вимагання хабарів і 35,5% - досвід добровільних хабарів, 8% опитаних використовували «зв'язки». На сьогодні більший досвід корупції

мають люди середнього віку (30–44 роки), більш освічені та більш заможні громадяни.

На рис. 3.8 представлено середні показники корупційного досвіду населення в залежності від суспільних сфер та інститутів.

Рис. 3.8. Оцінка сприйняття корупції в залежності від форм корупційного досвіду в різних суспільних сферах та інститутах (серед респондентів, які мають корупційний досвід)

Джерело: розраховано автором за результатами емпіричного дослідження

Отже, згідно результатів опитування виявлено деякі особливості прояву корупційних практик в різних сферах суспільного життя: 1) в сфері охорони здоров'я домінує: практика купівлі медикаментів і витратних матеріалів (56%), сплата за медичну послугу як «добровільний внесок» через касу (20%), добровільна сплата лікарю за медичну послугу (13%), примусова сплата лікарю за медичну послугу (11%), використання особистих зв'язків (8); 2) в сфері освіти переважають обов'язкові благодійні внески (особливо в дитсадках і середніх школах) і подарунки вихователям, вчителям, викладачам (72%), у ВНЗ – неофіційні сплати за заліки та іспити (43%); 3) в судовій системі – використання особистих зв'язків і грошові винагороди, причому 73% опитаних не вказали ніяких неформальних практик, що, можливо пов'язано із страхом за власну безпеку (теж саме можна казати і про корупційні практики у правоохоронній системі); 4) серед адміністративних послуг корупційні практики виявлено при оформленні субсидій (60%), отримання довідок (24%), оформлення соціальних виплат (10%).

Описовим конструктом сприйняття і ставлення до корупції як соціального явища може виступати категорія соціальної установки. Першими, хто увів поняття соціальної установки є У. Томас і Ф. Знанецький. Вони визначали «соціальну установку як психологічний процес, що розглядається щодо соціального світу й береться, перш за все, у зв'язку із соціальними цінностями, де цінність є об'єктивною стороною установки. Відповідно, установка є індивідуальною (суб'єктивною) стороною соціальної цінності» [328, с. 364]. «Така установка постає як складова структури особистості й водночас як елемент її соціальної організації-орієнтації» [149, с. 93]. «І в цьому сенсі установка виступає своєрідною формою зв'язку між індивідом і суспільством, будучи одночасно як елементом психічної структури особистості, так і елементом системи соціальних цінностей суспільства» [257, с. 41].

«Зауважимо, що варто розмежовувати термін «установка» як суто психологічний, що позначає стан готовності суб'єкта діяти в тому чи іншому

напрямі, і термін «соціальна установка», що використовують у соціальній психології та соціології на позначення стійкого ставлення особистості до когось або до чогось і який виявляється в думках, емоціях і соціальній діях» [168, с. 90].

Найбільш повне й загальне визначення соціальної установки запропонував сучасний американський соціолог Г. Саммерс: «соціальна установка – це стійка система поглядів та уявлень, що готує індивіда до певних дій і може бути виражена у формі відрефлексованих суджень» [10, с.178].

В цьому контексті сучасні науковці виділяють три основні структурні компоненти соціальних установок – когнітивний, емоційно-оціночний і поведінковий (конативний), що дозволяє нам операціоналізувати поняття соціальної установки щодо корупції в українському суспільстві у вигляді трьохкомпонентної структури: 1) когнітивний компонент – когнітивні уявлення, судження, мисленеві конструкти в суспільній свідомості щодо розуміння корупції; 2) емоційно-оціночний компонент виражається у вигляді емоційного ставлення до корупції як соціального явища (переважно як негативне, нейтральне і позитивне); 3) конативний (поведінковий) компонент пов'язаний із готовністю індивіда виявляти певний напрямок діяльності по відношенню до проблеми корупції, тобто відображає тип поведінки щодо поширеності корупції в українському суспільстві.

Особливої уваги заслуговує виявлення змістовних особливостей поведінкового компонента соціальних установок, тобто типової моделі поведінки населення щодо корупційних дій і практик в суспільстві. Так, на рис. 3.9-3.10 представлено показники самоствавлення опитаних до корупції і найбільш поширений тип поведінки.

Відповідно до результатів дослідження, конативний компонент соціальних установок переважно відображає пасивний тип реакції на корупційні діяння, сприйняття таких ситуацій як усталених і незмінних. Активна позиція на думку респондентів притаманна представникам окремих соціальних груп, причому опитані вважають, що більше 50% населення готові

використовувати корупцію як неформальну соціальну практику взаємодії із надавачами публічних, адміністративних і соціальних послуг. Причому переважає пасивність і відчуття безпорадності у протидії поширення цього явища в суспільстві – респонденти вважають, що 20% населення взагалі не виявляють таких активних форм і проявів поведінки як співробітництво з державними органами влади, критика, публічні виступи, протести і офіційні скарги.

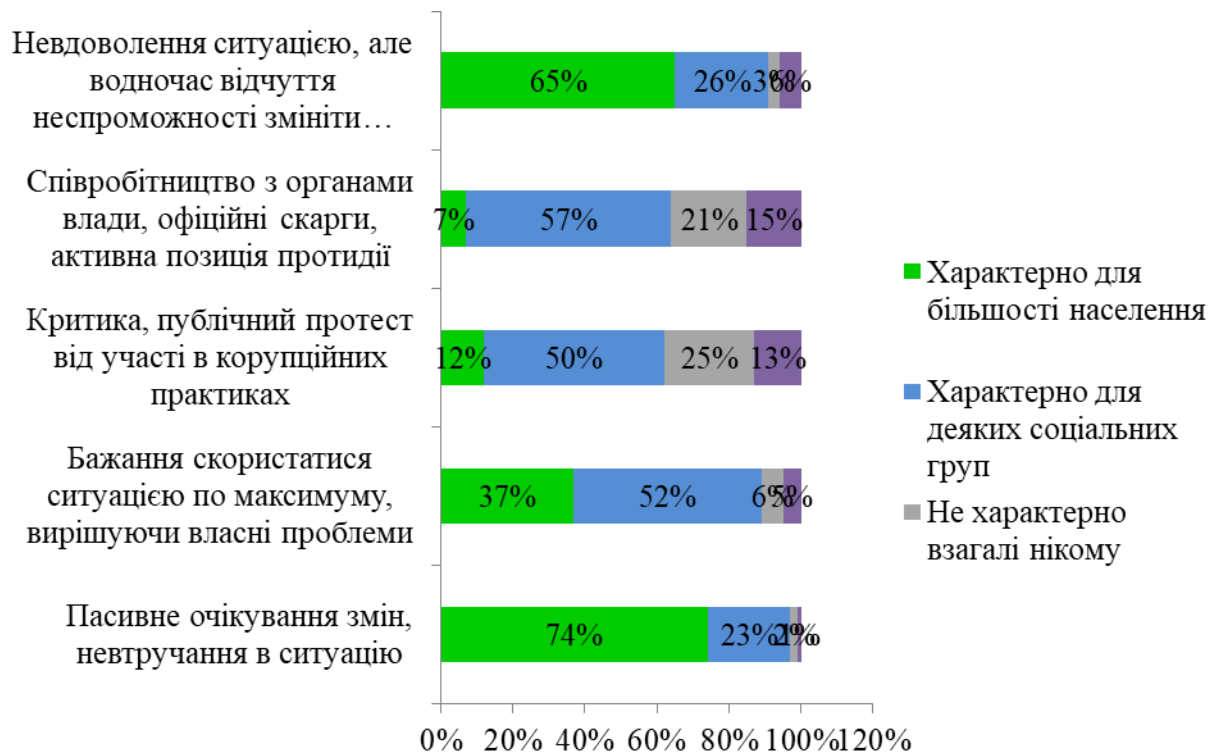

Рис. 3.9. Тип поведінки по відношенню до корупції в українському суспільстві

Джерело: розраховано автором за результатами емпіричного дослідження

Результати виявлення типових моделей поведінки по відношенню до корупції і корупційних практик в залежності від регіону проживання респондентів не становлять особливих статистичних відмінностей, хоча слід відзначити тенденцію населення до активних дій щодо запобігання і протидії корупції у Західному регіоні (рис. 3.10).

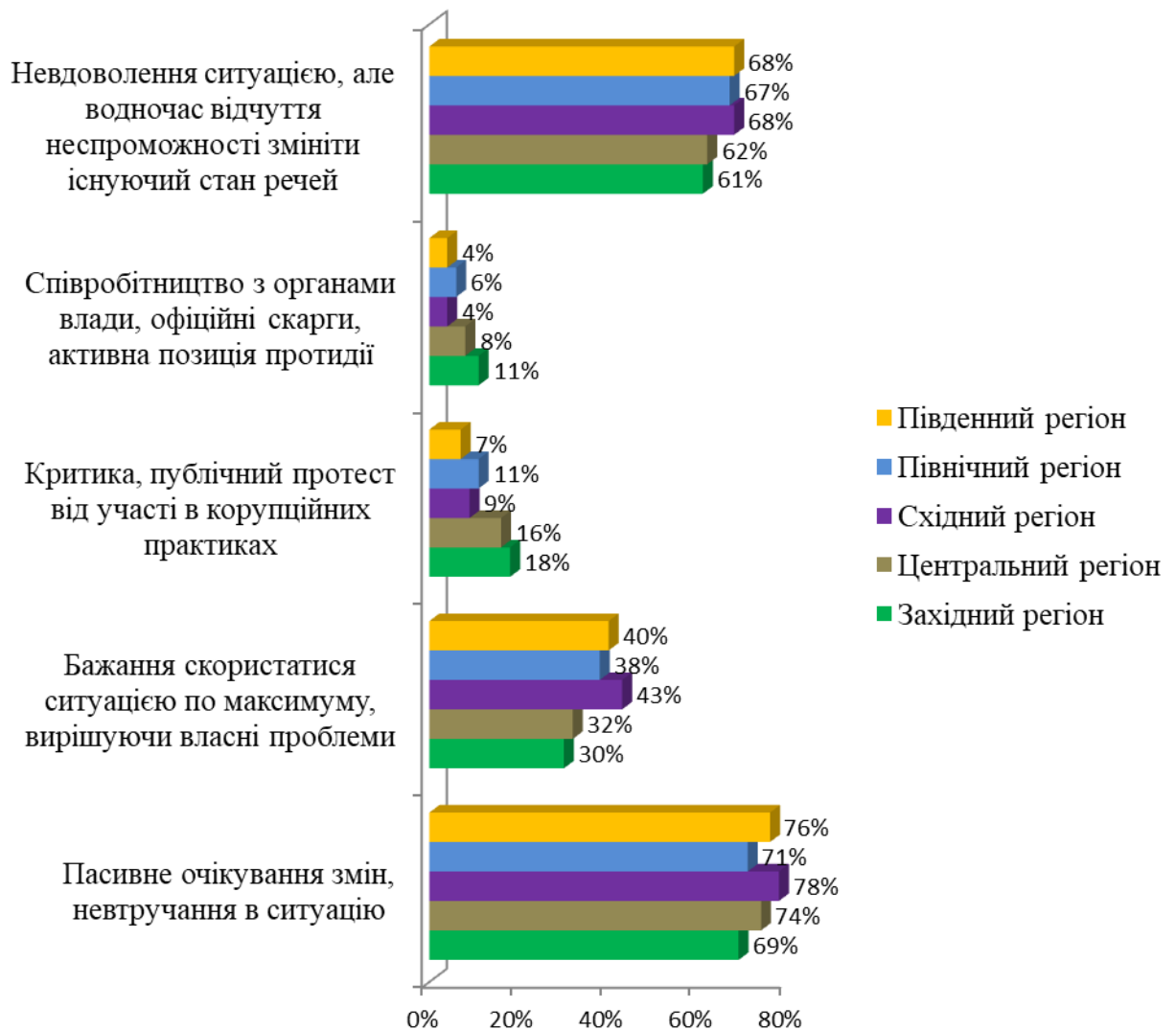

Рис. 3.10. Тип поведінки по відношенню до корупції в українському суспільстві в залежності від регіону проживання респондентів (варіант відповіді «для більшості населення»)

Джерело: розраховано автором за результатами емпіричного дослідження

Ще одним описовим конструктом соціальної поведінки є ціннісні орієнтації населення щодо корупції. Соціологічний підхід до розуміння природи цінностей і їх ролі в суспільному розвитку розробляли відомі теоретики й дослідники західної соціологічної науки: М. Вебер [48; 49; 50; 51], Е. Дюркгейм [89; 90], Н. Луман [156; 157], Т. Парсонс [206; 207; 208; 367; 368; 369], П. Сорокін [268] та ін. Наприклад, Е. Дюркгейм і М. Вебер розуміли

цінності в якості структурно-регулятивного елемента суспільства, що підтримує гомеостаз всієї соціальної системи [90, с. 106–114], а в концептуальних положеннях М. Вебера ціннісні уявлення і переконання лежать в основі соціальної взаємодії, соціальних відносин і соціальної поведінки [48].

В теорії соціальної дії Т. Парсонса, а саме у визначенні ціннісно-мотиваційного аспекту соціальної поведінки, саме ціннісні регулянти виступають основним запобіжником соціальних законів, тому ціннісна мотивація є пояснювальним смисловим конструктом соціальної дії і взаємодії [206, с. 448–468]. Представник системного підходу Н. Луман інтерпретував цінності як пояснювальні схеми, що визначають найкращі порівняно з іншими наслідки дії. Виходячи з теорії ціннісно-нормативного консенсусу, Н. Луман говорить про «цінності як програму прийняття рішень з ефективнішими, ніж інші програми, наслідками застосування як для окремої людини, так і для соціальної системи в цілому» [156, с. 25–42].

В психології категорія ціннісних орієнтацій пов'язувалася із поняттям соціально-психологічної установки особистості – як зазначають О. Здравомислов і В. Ядов, оскільки поняття «цінність» само по собі має суспільний характер, ці установки розглядали як соціальні, тому ціннісні орієнтації мають соціально-психологічний зміст [103; 151]. А В. Ядов включив ціннісні орієнтації в розроблену ним диспозиційну систему особистості як ієрархічну структуру, в якій вищі рівні утворені загальною спрямованістю особистості та її ціннісними орієнтаціями [337].

В таблиці 3.3 представлено відсоткові показники деяких ціннісних тверджень, що відображають спрямованість соціальної поведінки і установок опитаних щодо розуміння і сприйняття корупції в українському суспільстві.

Як свідчать результати дослідження, ціннісні орієнтації населення щодо корупції відображають амбівалентність ціннісних установок в масовій свідомості українського суспільства: з одного боку, населення вважає корупцію і корупційні діяння як протиправні, деструктивні за своєю суттю, з

іншого – корупція виступає як рутинізоване, повсякденне явище в українському суспільстві, що закріплене як неформальна соціальна практика у взаємовідносинах влади і суспільства, надавачів і отримувачів соціальних і адміністративних послуг.

Таблиця 3.3

Ціннісні орієнтації громадян щодо корупції

Ціннісні твердження	%
Якщо працівникам бюджетної сфери суттєво підвищити зарплати, вони не будуть брати хабарів	37,7
Хабарництво є невід'ємною частиною українського менталітету	66,4
Усі люди повинні дотримуватися навіть тих законів, які вони вважають несправедливими	69,3
Якщо можна вирішити питання з держслужбовцем за допомогою винагороди, більшість людей в Україні намагатимуться цим скористатись	72,8
Я готовий повідомити про випадки корупції, які стали відомі мені	46,4
Простим громадянам теж можна не дотримуватися законів, якщо так чинять високопосадовці	32,0
Зарплатня працівників бюджетної сфери настільки низька, що вони просто змушені брати неофіційну платню за свої послуги	43,3
Той, хто пропонує хабар, повинен нести таку ж відповідальність, як і той, хто його бере	68,0
Я готовий приєднатися до колективних протестів проти місцевих корупціонерів	45,8
Я нічого не отримаю, як, наприклад, медичну допомогу чи освіту, якщо не дам хабара	60,0
Корумповані чиновники повинні бути відсторонені від посади	94,3

Джерело: [розраховано автором за результатами емпіричного дослідження]

Такі показники узгоджуються із виявленими смисловими категоріями розуміння і виправдовування корупції, зокрема домінуванням подвійних стандартів сприйняття корупційних практик.

Погляди громадян на основні причини корупції виявляються досить стійкими в часі. Важко виокремити якийсь один визначальний фактор, що спричинює корупцію в Україні, натомість це є швидше наслідком сукупного впливу цілої низки чинників, основні з яких показані на рис. 3.11.

Найчастіше провідною причиною корупції називалось прагнення чиновників використовувати службове становище заради особистої вигоди (30,2%). Допомагають їм у цьому вище керівництво країни через своє небажання боротися з корупцією (26,3%) та саме населення, яке звикло в такий спосіб розв'язувати власні проблеми (23,1%). На недостатній внутрішній контроль в органах влади вказали 14,5% опитаних, а близько 13% респондентів переконані, що спричинює корупцію занадто складне й недосконале законодавство України. Слід зазначити, що «узвичаєність», «рутинізація» корупційних практик як фактор складає майже 50% від запропонованих тверджень, а фактори зовнішнього впливу (переважно як бездіяльність держави) – майже 80%.

Рис. 3.11. Основні причини корупції в українському суспільстві (можна було обрати декілька варіантів)

Джерело: розраховано автором за результатами емпіричного дослідження

Оцінка ефективності протидії корупції. На рис. 3.12 представлено оцінку успішності та результативності протидії корупції в різних органах влади та інститутах.

Рис. 3.12. Сприйняття успішності та результативності протидії корупції: органи та інститути (середні бали)

Джерело: розраховано автором за результатами емпіричного дослідження

Отже, серед соціальних інститутів найбільш ефективними у протидії корупції в Україні, на думку респондентів, є засоби масової інформації і громадські організації, а також спеціально створені організаційні структури з протидії корупції – НАЗК і НАБУ; найменший показник ефективності мають судова, законодавча і виконавча гілки влади. Причому слід зазначити деякі особливості оцінки ефективності протидії корупції різних рівнів державної влади (рис. 3.13) – найбільший показник ефективності виявлено на рівні місцевих органів державної влади.

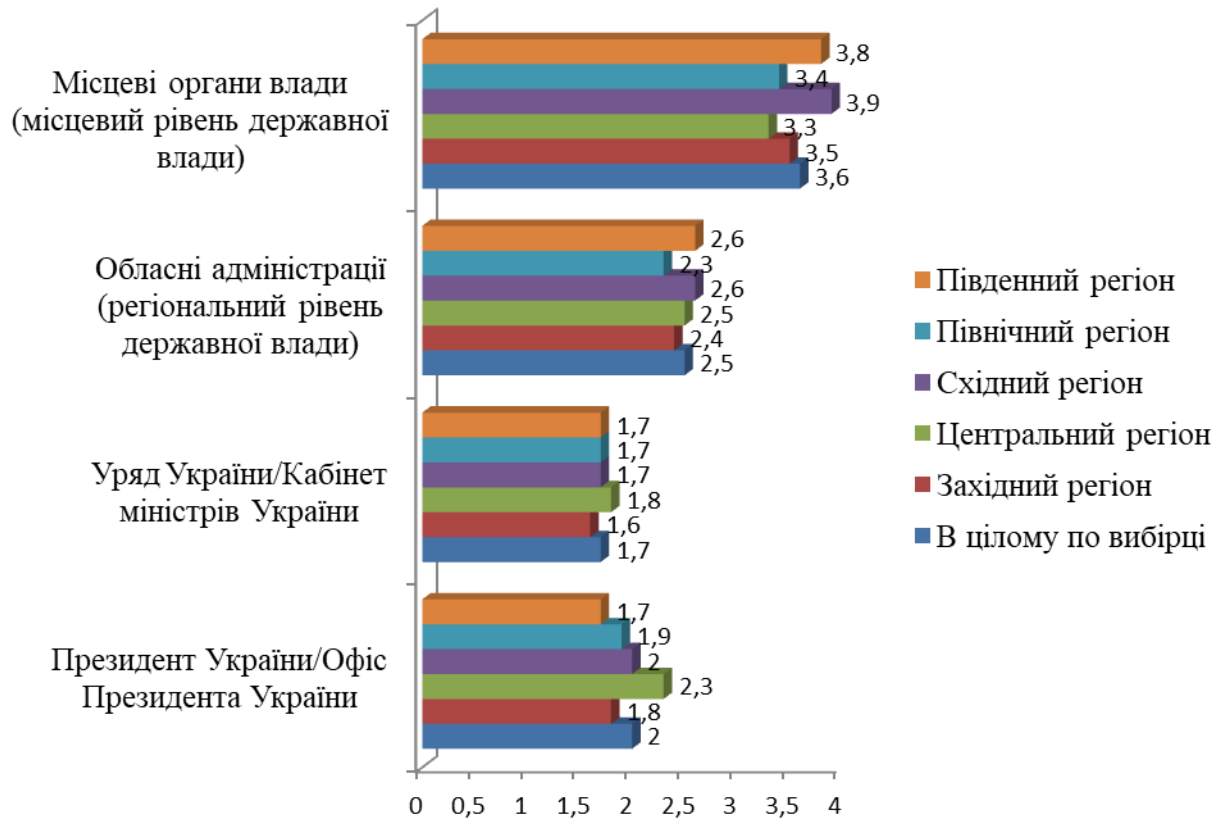

Рис. 3.13. Сприйняття успішності та результативності протидії корупції на різних рівнях органів державної влади в цілому по вибірці і від регіону проживання (середні бали)

Джерело: розраховано автором за результатами емпіричного дослідження

На рис. 3.14 представлено фактори і заходи, які, на думку респондентів, сприяли б протидії корупції і корупційних заходів в українському суспільстві.

Рис. 3.14. Фактори підвищення ефективності протидії корупції (можна було обрати декілька варіантів)

Джерело: розраховано автором за результатами емпіричного дослідження

За результатами опитування, на думку респондентів, провідними факторами підвищення ефективності протидії корупції є зовнішні чинники,

серед яких роль держави найбільш питома – ефективність соціально-економічної політики, удосконалення законодавства, контроль за діяльністю органів державної влади і спеціалізованих антикорупційних органів. Слід зазначити роль третього сектору у протидії корупції, системи правової і громадянської освіти, ефективної інформаційно-комунікаційної взаємодії держави і суспільства як у протидії корупції в різних сферах, так і формуванні уявлень про корупцію як деструктивне, злочинне і не прийнятне соціальне явище, формуванні і відтворенні антикорупційних соціальних практик.

Отже, на основі результатів соціологічного аналізу досвіду і чинників корупційних практик в сучасному українському суспільстві можна зробити наступні висновки:

– визначено, що рівень поінформованості населення щодо проблем корупції в Україні вище середнього, причому провідними джерелами інформації є засоби масової інформації і Інтернет;

– за результатами опитування корупція сприймається як соціальне явище, що характеризує українське суспільство в цілому, причому смисловими конструктами, які описують і пояснюють корупцію в масовій свідомості, виявлено: 1) корупція розуміється як наслідок низької якості публічних послуг та низької ефективності функціонування державних інституцій загалом; 2) корупція сприймається і як негативне, деструктивне явище, так і притаманне українському суспільству, що вказує на амбівалентне поєднання незадоволеності поширеністю корупції та тенденцією до її виправдання у окремих життєвих ситуаціях, що відображає наявність подвійних стандартів розуміння корупції в масовій свідомості; 3) корупція асоціюється з певними корупційними ситуаціями, корупційним досвідом, в які опитані найчастіше потрапляли самі або їхні родичі, знайомі; 4) підкреслюється вимушений характер корупції, що передбачає ситуації втягування у корупційні взаємодії з боку надавачів публічних послуг; 5) стереотипне маркування окремих сфер та інституцій, які асоціюються в

масовій свідомості з корупцією (освіта, медицина, судова система, правоохоронні органи тощо); 6) персоніфікація корупції;

– кластерний аналіз дозволив виділити п'ять основних груп населення відповідно до розуміння корупції з позиції законодавчо-правового підходу до визначення корупційних дій, відносин і практик: 1) корупція як корупційний злочин чи корупційне адміністративне діяння; 2) корупційні злочини і корупційні адміністративні правопорушення не є корупцією, однак, вважають це порушенням професійної етики чи аморальними вчинками; 3) корупційні правопорушення і корупційні адміністративні правопорушення є нормальною поведінкою чи традицією; 4) корупцією є дії, які з точки зору закону не становлять корупційні правопорушення; 5) корупцією є дії, які відповідно до чинного законодавства не вважаються корупцією, однак, мають вважатися такими відповідно до міжнародних зобов'язань України (в політичній сфері);

– респонденти відзначають високий рівень поширеності корупції в українському суспільстві – 4,3 балів (при найвищій оцінці в 5 балів), причому найбільша оцінка рівня поширеності корупції в Україні представлена суб'єктивним сприйняттям населення Східного і Південного регіонів; найбільший показник корупціогенності мають судова і законодавча гілки влади, митна і податкова служби, прокуратура, найменший показник – організації громадського сектору, ЗМІ і спеціальні органи по боротьбі із корупцією;

– виявлено, що типовою моделлю поведінки щодо корупції в українському суспільстві є пасивний тип реакції на корупційні діяння, сприйняття таких ситуацій як усталених і незмінних (пасивність і відчуття безпорадності у протидії поширення цього явища в суспільстві), ще половина опитаних готові використовувати корупцію як неформальну соціальну практику взаємодії із надавачами публічних, адміністративних і соціальних послуг;

– визначено домінування амбівалентних ціннісних установок щодо корупції, що відображено у сприйнятті корупційних практик як протиправних,

деструктивних за своєю суттю, з одного боку, а з іншого – як рутинизоване, повсякденне явище, що закріплене як неформальна соціальна практика у взаємовідносинах влади і суспільства, надавачів і отримувачів соціальних і адміністративних послуг;

– провідними факторами підвищення ефективності протидії корупції є роль держави і державних органів управління (ефективність соціально-економічної політики, удосконалення законодавства, контроль за діяльністю органів державної влади і спеціалізованих антикорупційних органів), підтримка діяльності інституцій громадянського суспільства у боротьбі з корупцією, налагоджена інформаційно-комунікаційна взаємодія держави і суспільства у протидії корупції і формуванні «суспільства без корупції».

3.2. Соціальні моделі протидії корупції і корупційним практикам: європейський і світовий досвід

Сучасне українське суспільство знаходиться в стані, коли процеси демократичного транзиту уповільнюються через соціально-політичну нестабільність, розмитість і нечіткість політико-ідеологічних орієнтацій розвитку країни як соціальної держави, дисфункціональність соціально-управлінських інститутів і деформованість ціннісно-нормативної системи суспільства, спричиненої підвищенням рівня соціальної аномії, поширенням неформальних соціальних практик взаємодії між державою і суспільством (у вигляді відчуженості держави і її інституцій від громадян), серед яких найбільшу поширеність набули корупційні практики, які влучно названо феноменом «всеохоплюючої корупції».

В свою чергу, поширення корупції як соціального явища підсилюється багатьма чинниками. Наприклад, В. Трепак серед таких факторів, які перешкоджають процесам подолання корупції в українському суспільстві, виділяє: «1) напруженість в соціально-економічній сфері, що створює умови для розповсюдження корупційних практик у ринкових відносинах,

уповільнює формування середнього класу в суспільстві; 2) соціокультурні особливості менталітету, нормативно-етичної специфіки соціальної поведінки, заснованої на ціннісній ідеї патерналізму держави; 3) уявлення населення органи державної влади і її представників як особливої соціальної інституції і соціальної групи, що наділені певними привілеями і статусними перевагами і діють на благо власних і корпоративних інтересів» [298, с. 235]. Саме тому появи та специфіка корупції, а також формування системи механізмів протидії корупції і корупційних практик залежить від економічних, соціальних, політичних змін, ментальних та культурних особливостей розвитку нашого суспільства.

В кожному суспільстві існують свої соціокультурні чинники виникнення корупції, але слід зазначити, що багато в чому прояви і відтворення корупційних практик на всіх рівнях функціонування суспільних інститутів залежить від типу соціального управління – тоталітарного, авторитарного і демократичного.

Розглянемо умови виникнення та поширення корупції в різних типах соціального управління, використовуючи теоретичну модель М.Туленкова [302].

Тоталітарний тип соціального управління представляє собою жорстку ієрархізовану систему абсолютної влади на основі єдиної ціннісно-політичної ідеології, що уніфікує всі соціальні відносини, як вертикальні, так і горизонтальні. Дійсно, як зазначає Х.Арендт, «тоталітарне суспільство – це безкласове масове суспільство, основу якого становить численна кількість атомізованих ізольованих індивідів, а не структурована система класів і класових інтересів» [13, с.356] і М.Туленков, «головною типологічною ознакою тоталітарної системи управління є здатність держави як суб'єкта управління до максимального упорядкування всіх соціально значимих сторін життєдіяльності людини в суспільстві, тобто до звуження практично до нуля сфери їхньої самодіяльності» [302, с. 142]. Отже, можна припустити, що в тоталітарному суспільстві корупція, з одного боку, представляє собою

деструктивне явище, а з іншого – як елемент державного управління на вищому рівні, уособлюючи собою такий тип корупції як «захоплення держави» і тільки прихильність і відданість ідеології і персоніфікованому суб'єкту влади гарантує уникнення відповідальності від корупційних діянь, основним механізмом протидії корупції є репресивні методи покарань.

На думку М. Туленкова, «в основі авторитарної системи управління лежить насамперед груповий інтерес несамодостатніх суб'єктів управління – носіїв часткової влади, які вступають у взаємодію один з одним заради вироблення загальної управлінської мети для реалізації свого особливого інтересу» [302, с. 199; 300; 301]. «В такій системі влада уособлюється владною корпорацією, яка представляє собою відокремлену, групу людей відносно закритого типу, які пов'язані між собою єдністю соціального становища, специфічними принципами і організаційними нормами, а також визначальними способами підтримки одне одного, які об'єдналися для досягнення групової мети і реалізації своїх особливих групових інтересів, в тому числі за рахунок інституціоналізації корупції в політичній та економічній системі» [222, с. 89]. Таким чином, корпоративна структура влади є визначальною сутнісною якістю авторитарної системи управління. Тим самим визначальний інтерес авторитарної системи соціального управління формується як суб'єктивний груповий корпоративний інтерес. На основі групового інтересу, вважає американський соціолог Д. Пісмен, «формується соціальний порядок взаємодій в традиційних суспільствах за рахунок за рахунок засвоєння ними групових норм, звичок і цінностей, орієнтованих на традицію» [243, с.144–151]. Отже, в авторитарному типі соціального управління корупція виступає як засіб існування корпоративних груп, які контролюють більшість сфер суспільного життя, а самі корупційні практики відтворюються як традиція (в основі якої лежать цінності матеріальної вигоди і владного статусу як доступ до ресурсів), іллегальна, але інституціонально унормована неформальна система соціальної взаємодії на всіх рівнях влади.

Крім того, М. Туленков, аналізуючи авторитарну систему управління, визначив дві групи управлінських механізмів: «1) організаційно-управлінські механізми: групова керованість, груповий характер дій суб'єктів управління; групова координація діяльності; держава як визначальний суб'єкт управління; громадянське суспільство як обмежений суб'єкт самоврядування; 2) соціально-управлінські механізми: груповий суб'єкт управління (тобто груповий лідер); групова нерівність особливих інтересів; стан групової залежності; невизначеність групового становища; внормованість групової взаємодії; суб'єктивний груповий інтерес. Ці механізми дають можливість, з одного боку, виявити якісну специфіку авторитарної системи управління, а з іншого, – розкрити шляхи перетворення даної системи на інший тип систем соціального управління. З поміж цього дослідник зазначав, що в процесі перетворення авторитарної системи соціального управління на демократичну виникає певний перехідний порядок організації даної взаємодії, а також і певний перехідний тип системи соціального управління, яку він, назвав псевдоліберальною (чи квазіліберальною) системою управління» [302, с. 233-234].

Основою демократичної системи управління є самоврядний порядок взаємодії людей громадянського суспільства, який забезпечує здатність даного суспільства бути суб'єктом самоврядування та базується на принципах добровільності й усвідомленості. Як зазначає М. Туленков, «за своїм змістом самоврядний порядок – це сукупність способів взаємодії особливих і загального інтересів індивідів і соціальних груп у рамках відносно відокремлених самодіяльних соціальних утворень громадянського суспільства; таких як соціально-економічні, соціально-політичні, соціально-культурні й інші утворення, що виконують функції виявлення, відображення, узгодження, реалізації, захисту і впливу особливих інтересів людей громадянського суспільства, що створює суспільну залежність та об'єктивує суб'єктивні індивідуальні й групові інтереси людей, що забезпечує стає функціонування даної системи» [301, с. 322-323].

Принципом побудови демократичної системи управління є принцип поділу влади (законодавчою, виконавчою й судовою та відповідними їм державними інститутами) [270, с. 121–122]. Відповідно до цього принципу демократична держава з'являється в суспільстві як певна соціально-політична система, яка складається з безлічі владних центрів, що є противагою один одному, стримуючи таким чином прагнення кожного з них до монополізації суспільної влади. В демократичному суспільстві корупція як соціальне явище виникає за умови послаблення самоврядних центрів влади і зменшення ролі громадянського суспільства, яке здійснює соціальний контроль за діяльністю соціальних і державних інституцій. На відміну від тоталітарної і авторитарної системи управління в демократичному суспільстві механізми протидії корупції пов'язуються із посиленням ролі громадськості і превентивними заходами у попередженні виникнення іллегальних соціальних практик.

«В умовах транзитивного українського суспільства корупцію слід розглядати в контексті переходу від авторитарного типу соціального управління до демократичного типу, який М. Туленков, назвав псевдоліберальною (чи квазіліберальною) системою управління. Соціально-управлінський порядок цієї системи, як зазначає дослідник, характеризується сукупністю якостей старого авторитарного порядку і народжуваного нового демократичного порядку, що створює управлінські структури з двома якісно різними та суперечливими типами соціальної залежності – груповою, що має авторитарний характер, і суспільною, що відбиває демократичний характер, жодна з яких у псевдоліберальній системі управління не має переваги» [301, с. 234, 253-254]. Саме тому корупцію в перехідному суспільстві слід розглядати як усталену неформальну практику соціальної взаємодії, з одного боку, і як деструктивне явище, що уповільнює процес демократичного транзиту суспільства.

В цьому сенсі, актуальним соціальним питанням і проблемою є створення умов для протидії поширення корупції і корупційних практик, а в контексті глобального суспільства, посиленої взаємодії між демократичними

державами досить актуальним питанням є інкорпорація кращих зарубіжних практик протидії корупції, тому вивчення світового і європейського досвіду реалізації ефективних соціальних механізмів протидії цьому деструктивному і негативному явищу займає значне місце в дослідженнях українських і зарубіжних науковців, серед яких можна назвати таких, як: В.В. Василевич [81], Т. Василевська [81], І. Владленова [56], В. Возний [60], М. Грищук [77], Ю. Дмитрієв [85], Д. Калмиков [98], Н. Корень [170], М. Мельник [174], В. Мельник [170] О. Іващук [62], Є. Невмержицький [191], В. Нестерович [81], Р. Олійничук [60], Е. Расюк [81], А. Савченко [81], Д.В. Сінченко [98], О. Сорока [98], М. Хавронюк [98], Г. Шведова [98], О. Шевчук [60], Р. Якубовський [60], В.Л. Федоренко [81], І. Чемерис [317] та багато інших.

Сьогодні існують декілька моделей і підходів у протидії корупції, які ефективно застосовуються різними країнами. Розглянемо деякі наукові доробки з цього приводу.

Так, М. Кікалішвілі розглядаючи світові моделі стратегії протидії корупційній злочинності, виокремлює такі підходи до розуміння стратегічних напрямків протидії корупції [119, с. 80]: 1) підхід «війни» з корупцією передбачає переважно репресивні механізми і жорсткі санкції нормативно-правового характеру; 2) підхід системного усунення причин корупції поєднує в собі й просвітницькі засоби боротьби з корупцією, й репресивні; 3) підхід свідомої пасивності відносно корупції, «який полягає в думці, що активні дії не здатні подолати корупційні прояви, а сама корупція – тимчасовий фактор, який зникне сам по собі з трансформацією суспільства на більш демократичне та ліберальне» [99, с. 191-195]. Можна зазначити, що домінування виділених підходів залежить від рівня розвитку країни, типу соціального управління. Так, «воєнний», репресивний підхід домінує певною мірою у Китаї, пасивність по відношенню до корупції знаходить своє відображення у деяких країнах Азії і Африки, системний підхід притаманний більшості демократичним країнам, тому що спрямований на усунення причин корупції, а не подолання її проявів жорсткими санкціями.

Аналізуючи вищезазначені моделі формування антикорупційної стратегії М. Кікалішвілі виділяє дві базові моделі протидії корупції: сінгапурська модель (азіатська) та шведська модель (європейська/скандинавська) [118, с. 125]. Перша модель характеризується швидким досягненням результату через зведення корупції до прийнятної для всіх членів суспільства рівня на основі вертикального впливу на корупцію. Друга модель – горизонтальна, яка передбачає не тільки санкції нормативно-правового і кримінального характеру, але й превентивну і просвітницьку роботу із громадянами і державними службовцями, формуючи нетерпимість і неприпустимість корупції і корупційних практик в суспільстві, а це в свою чергу потребує зусиль як державних органів влади, так і громадськості. Звичайно, в різних країнах застосування цих моделей має свою специфіку з урахуванням культурно-історичних особливостей, ustalених демократичних практик взаємодії держави і суспільства, політико-ідеологічних орієнтацій і ціннісно-нормативних особливостей національного менталітету.

Власну позицію має К. Буряк, яка зазначає, що «існують два основні підходи у боротьбі з корупцією: перший підхід у боротьбі з корупцією передбачає створення сприятливих соціально-економічних умов, які мінімізують корупціогенні ризики у суспільстві; другий підхід спрямований на здійснення суворого контролю та застосування жорстких методів покарання за корупційні дії» [41, с. 357]. Основою реалізації системи механізмів протидії корупції авторка вбачає у створенні спеціальних органів антикорупційних органів, серед яких Б.Романюк виділяє декілька моделей, які відрізняються за формою, функціями і завданнями, мають певні національні ознаки й особливості: «багатоцільові органи, які мають повноваження правоохоронних органів, а також здійснюють превентивні функції; спеціалізовані служби, управління та/або відділи з боротьби проти корупції у системі правоохоронних органів; інституції із запобігання корупції, розроблення відповідної політики і координації» [247, с. 11]. Отже, в цьому векторі виділення моделей протидії корупції провідним принципом є принцип

створення організаційно-інституційної структури в системі протидії корупції і корупційним практикам.

Виділяють також моделі протидії корупції за критерієм спрямованості антикорупційного законодавства, яке закріплює на нормативному, і суспільному рівні поняття корупції і суб'єктів корупційних діянь. Наприклад, О. Новіков зазначає, що «в західноєвропейській традиції існує дві основні моделі антикорупційного законодавства, що визначають спрямованість антикорупційної діяльності: перша модель – північноамериканська (США, Мексика, Канада), яка фокусується на публічній корупції і корупції посадових осіб, причому «карними є корупційні дії державних службовців, а не хабарництво взагалі», а основними механізмами боротьби з корупційними діями є особиста та кримінальна відповідальність і репресивні засоби (переслідування, конфіскація майна тощо); друга модель – британська, передбачає, що суб'єктами корупції є як отримувач, так і надавач хабаря, причому як корупційний злочин кваліфікуються відхід від належної етичної поведінки службовця і недостатній соціальний контроль і профілактика» [195, с. 83-84].

Існують наукові доробки щодо систематизації антикорупційних механізмів, які виявилися ефективними в різних країнах і з позиції соціально-економічного підходу. Так, Ю. Іващук виокремив такі антикорупційні програми які мінімізують корупційні ризики і створюють умови для соціально-економічного розвитку країни: «система протидії легалізації (відмиванню) незаконно набутих коштів та майна, збільшення заробітної плати держслужбовцям, скорочення державного сектору, стимулювання розвитку соціального капіталу, реформування правоохоронного сектору, реалізація судової реформи, спрощення дозвільно-реєстраційної системи, розвиток е-урядування» [113, с.16].

Отже, аналіз різних наукових підходів дозволяє виділити принаймні дві базові моделі протидії корупції: перша модель, вертикальна, де вплив на поширення корупції і корупційних практик здійснюється вертикально, в

основі якого лежать переважно репресивні (переслідування, кримінальні відповідальність) механізми, жорсткі нормативно-правові санкції і соціальний контроль; друга модель – горизонтальна (модель системного усунення чинників корупції), яка передбачає застосування репресивних методів, соціальний контроль і превентивні механізми, пов'язані із залученням громадянськості, формуванням «антикорупційних» імперативів у суспільстві, високого рівня правової культури і соціальної відповідальності на основі принципів демократичного устрою суспільного життя.

Аналіз світового досвіду протидії корупції вимагає застосування певних критеріїв, серед яких науковці виділяють досить багато. Наприклад, Т. Супрун, відзначає, що «кожна із країн має свої особливості в організації антикорупційної діяльності, але спільними для них є: зусилля щодо організації активної протидії корупційним проявам; створення відповідної правової бази; залучення громадських організацій до протидії корупційним проявам» [282, с. 200]. Інші дослідники приділяють увагу організаційній структурі протидії корупції, наприклад, А. Савченко та О. Клименко [253], О. Ярмиш [340] та Р. Мельник [340], а деякі акцентують увагу на цивілізаційних, географічних і культурно-історичних особливостях виникнення і відтворення корупції і відповідно формуванні системи антикорупційних механізмів, зокрема, Д. Костенко [134].

В рамках даного дослідження для порівняльного аналізу системи механізмів протидії корупції в деяких країнах світу і Європи можна використовувати наступні показники: 1) домінування певної моделі протидії корупції; 2) сформованість антикорупційного законодавства; 3) модель організаційно-інституційної структури протидії корупції; 4) рівень використання превентивних механізмів (попередження, виховання, освіта, навчання тощо); 5) роль громадського сектору – інституційна спроможність соціального партнерства у протидії корупції; 6) рівень соціального контролю (рівень суспільної нетерпимості до прояви корупції).

Стисло проаналізуємо досвід деяких країн світу і Європи, в яких існують ефективні системи антикорупційних механізмів, серед яких: США, країни Європейського Союзу: Велика Британія, Німеччина, Франція, Італія, Нідерланди, Фінляндія, Швеція; азійські країни: Сінгапур, Південна Корея; постсоціалістичні і пострадянські країни: Польща і Естонія.

У США накопичено практично найбільший досвід боротьби з корупцією. Слід зазначити, що система протидії корупції поєднує в собі репресивні, так і превентивні заходи. Організаційно-інституційна структура досить розгалужена і поєднує в собі різні моделі [245, с. 11]. Так, серед таких органів треба виділити: Національну раду по боротьбі з організованою злочинністю, Головне контрольно-фінансове управління, Спеціальний сенатський комітет з етики, Комітет з стандартів службової поведінки посадових осіб палати представників, Управлінням з етики при уряді США [297, с. 195].

Особливого значення в США набувають заходи, що пов'язані із: державним фінансовим контролем (декларування видатків і доходів) посадовців, залученням громадськості і неурядових організацій до здійснення громадського і соціального контролю; регламентацією лобістської діяльності, що мінімізує поширення політичної корупції; досягненням високого рівня прозорості і відкритості інформації щодо проблем корупції у всіх сферах суспільного життя [134; 297; 132]. Отже, серед соціальних механізмів протидії корупції у США можна виокремити ті, що пов'язані із підвищенням рівня доступності до публічної інформації, соціальним контролем за діяльністю влади з боку суспільства на рівні громадського обов'язку, застосуванням соціальних санкцій нормативно-правового і кримінального характеру на основі особистої відповідальності.

Система антикорупційних механізмів в Великій Британії ефективно функціонує на основі: 1) ґрунтовної законодавчої бази, яка має досить давню історію, хоча як визнають дослідники національне законодавство Великої Британії у сфері боротьби з корупцією є досить розгалуженим [41, с. 223]; 2)

високих стандартів громадянської поведінки державних службовців, які є результатом політичних і законодавчих заходів (Статут цивільної служби, Кодекс умов служби і оплати праці державних чиновників, Загальні принципи поведінки державних службовців [324, с. 82]), моральних змін та ефективнішого соціального та адміністративного контролю; 3) залученням громадського неурядового сектору до висвітлення проблем корупції, попередження і профілактики її поширення у суспільстві, формування стійких і усталених ціннісних уявлень про «суспільство без корупції».

Західноєвропейські континентальні країни мають досить потужний досвід протидії корупції, обумовлений такими чинниками як: високий рівень соціально-економічного розвитку, дотримання принципів соціальної держави і демократичних цінностей взаємодії держави і суспільства, особливість менталітету, що виявляється в активній моделі соціальної поведінки щодо корупції, високий рівень розвитку громадянського суспільства і правової культури. Незважаючи на схожість принципових положень у протидії корупції слід відзначити деякі особливості.

Так, модель антикорупційної стратегії Німеччини спрямована: по-перше, на фінансовий контроль, побудований на унеможливленні «відмивання» коштів, адже будь-яка німецька банківська установа зобов'язана надавати повну інформацію стосовно своїх клієнтів та руху коштів за їхніми рахунками правоохоронним органам за наявності відповідного запиту [214, с. 126]; по-друге, на застосування освітньо-навчальних механізмів у кадровій політиці в системі публічного управління (процедурний та етичний аспекти); по-третє, на широке залучення інституцій громадянського суспільства до протидії корупції. Якщо говорити про Францію, то стратегія протидії корупційній злочинності у цій державі зосереджена на контролі за діяльністю держслужбовців, адже ця сфера суспільного життя вважається найбільш вразливою для корупції [118, с. 129], що передбачає суворі заходи соціального (державного і громадського) контролю за органами державної влади всіх рівнів. Проте антикорупційне французьке законодавство акцентує увагу в

основному на адміністративних, а не кримінальних заходах покарання, а превентивні механізми протидії корупції пов'язані із централізацією інформації, необхідної для попередження (виявлення) фактів активної та пасивної корупції.

Модель протидії корупції в Італії ґрунтується на скандинавській моделі [119], хоча із урахуванням соціокультурних особливостей: традиціоналізм і патронат у відношеннях держави і суспільства, усталена кланова структура суспільства, сильний тиск на державу з боку мафіозних структур тощо, тому в Італії задля дієвої боротьби з корупцією активно співпрацюють громадськість та державні інституції - були створені такі органи, як: Генеральна рада боротьби з організованою злочинністю, Державне управління боротьби з мафією, окружні управління по боротьбі з мафією та організованою злочинністю [29, с. 19]. Основними пріоритетами протидії корупції є: підсилення громадського контролю за діяльністю державних інституцій, створення розгалуженої мережі суб'єктів антикорупційної діяльності, посилення незалежності судової системи.

Модель протидії корупції у Нідерландах поєднує в собі комплекс репресивних і превентивних механізмів, функціонування і реалізація яких покладена на Національну Антикорупційну службу – незалежний поліцейський орган у складі Міністерства юстиції. Модель антикорупційної стратегії полягає в наступному: 1) високий рівень соціального і громадського контролю за діяльністю державних службовців; 2) відкритість і прозорість інформації щодо викриття фактів корупції і покарання винних; 3) репресивні заходи полягають як у санкціях кримінальної відповідальності і фінансового покарання (наприклад, фінансова конфіскація), так соціальних санкціях, як заборона працювати в державних організаціях та втрата всіх соціальних пільг, які надає державна служба, наприклад пенсійного і соціального обслуговування [41, с. 204]; 4) розробка системи моніторингу можливих місць виникнення корупційних дій у державних та громадських організаціях і суворого контролю за діяльністю осіб, які там працюють; 5) формування

підтримка в масовій свідомості етичного стереотипу нетерпимості і неприйняття корупції як соціального явища.

«Серед країн, які власне і представляють скандинавську модель протидії корупції слід розглянути досвід Швеції і Фінляндії. Так, у Швеції проблема корупції не становить значну соціальну небезпеку для суспільства, а тому в країні відсутні спеціальні державні програми направлених на боротьбу з корупцією» [132, с. 208], а «протидія корупції ведеться не за допомогою жорстких санкцій, а через дієвий вплив на свідомість громадян, яким прищеплюється законослухняна поведінка. У Швеції активну участь у запобіганні корупції здійснюють різноманітні громадські організації. Зокрема, незалежний моніторинг рівня корумпованості в різних сферах суспільства здійснює шведська громадська організація «Інститут проти хабарів», що зосередився на більш детальному роз'ясненні тонкощів антикорупційного законодавства» [282, с. 202-203]. Отже, основними рисами шведської (скандинавської) моделі протидії корупції, що є зразком для інших країн є: 1) незалежність та ефективність судової і правоохоронної системи; 2) налагоджена партнерська взаємодія держави і громадянського суспільства у запобіганні корупції; 3) підвищення етичних стандартів поведінки державних службовців; 4) постійний громадський моніторинг поширення корупції; 5) домінування просвітницьких і соціально-профілактичних засобів у протидії корупції на рівні суспільно-моральної свідомості.

«Фінська модель антикорупційної стратегії ґрунтується не на боротьбі чи протидії корупції як явищу, що вже сформовано, а на тому, аби не допустити формування корупції та винищувати її на початкових стадіях» [119, с. 81], «причому незважаючи на низький рівень корупції в державі, у Фінляндії ніколи не було спеціального закону про корупцію» [282, с. 203]. В загалі основними механізмами протидії корупції у Фінляндії є превентивні, засновані на таких принципах як: профілактика корупційних проявів, роботі з населенням щодо формування в останнього законослухняного образу життя та створення умов комфортного життя для кожного члена громадськості;

формування високого рівня правової культури і правосвідомості громадян; соціальний контроль за етично-моральним аспектом соціальної поведінки і посадовців, і пересічних громадян, тобто ця модель повністю спрямована на усунення причин корупції і створення умов для, що мінімізують виникнення її як соціального явища.

Особливої уваги заслуговує досвід азійських країн, які в основу своєї антикорупційної стратегії поклали сінгапурську модель протидії корупції. Дійсно, у протидії корупції одне з передових місць займає досвід Сінгапуру. За даними Transparency International Сінгапур посідає третє місце серед 180 країн з такими показниками Індексу сприйняття корупції за 2018 – 85, за 2017 – 84, за 2016 – 84, за 2015 – 85, за 2014 – 84, за 2013 – 86, за 2012 – 87 [242, с.39], сама сінгапурська модель протидії корупції як жорстка вертикальна стратегія є прикладом для багатьох країн світу.

Слід зазначити, що за твердженням Лі Куан Ю корупція пронизує усю сутність азійського менталітету і способу життя [153, с. 175]. Саме тому найбільш ефективною виступила вертикальна стратегія подолання корупції, що передбачала п'ять послідовних етапів: 1) пошук і нейтралізація умов та чинників, що сприяють учиненню корупційних правопорушень; 2) прийняття і удосконалення антикорупційного законодавства (Акт про запобігання корупції, що встановлював перелік корупційних діянь і види відповідальності за їх вчинення; Акт, що регулює створення та функціонування Сінгапурського бюро розслідування корупційної діяльності [350, с. 40]); 3) реформування кадрової політики в державному управлінні; 4) запровадження системи електронного урядування у наданні публічних послуг; 5) мінімізація впливу щодо вчинення корупційних правопорушень (оплата праці державних службовців на рівні середньої заробітної плати працівника в приватному секторі, щорічна звітність (майно, активи, гроші, борги тощо) з їх перевіркою прокурором, ліквідація управлінських бар'єрів для розвитку бізнесу та зовнішніх інвестицій [242, с. 40]). Отже, сінгапурська модель передбачає як жорсткі соціальні і кримінальні санкції за корупційні діяння, так і усунення

причин виникнення корупції через механізми соціально-економічного стимулювання, спрощення надання публічних послуг і удосконалення антикорупційного законодавства, сприяючи формуванню «антикорупційної» свідомості населення і державних службовців зокрема.

Досить високо оцінюється і досягнення Південної Кореї у подоланні корупції. Антикорупційна політика цієї держави основана на принципі відкритості інформації про ухвалення державними службовцями різного рівня управлінських рішень. Зокрема, в країні впроваджено антикорупційну програму «OPEN» [286, с. 68], яка заснована на моделі електронного урядування, що передбачає виключення особистого спілкування урядовців і громадян як необхідної умови існування корупції.

«Серед постсоціалістичних країн значимим для України є досвід Польщі у реалізації антикорупційних механізмів, який полягає у створенні ефективної організаційно-інституційної структури в системі протидії корупції в основі якої є Центральне антикорупційне бюро (ЦАБ). Воно наділено широкими повноваженнями, які стосуються усіх сфер суспільного та економічного життя і не обмежені колом суб'єктів правопорушень і виконує як оперативно-розшукову функції та функції кримінального переслідування, так і контрольну, аналітично-інформаційну, профілактичну та освітню діяльність, тобто поруч із репресивними механізмами широко застосовуються і превентивні, спрямовані на інформаційно-комунікаційну взаємодію з громадянами» [340, с. 147]. Слід зазначити, що в Польщі було впроваджено переважно сінгапурську модель протидії корупції, що сприяло створенню умов для здійснення демократичного транзиту.

«Цікавим є досвід Естонії як пострадянської країни. Естонія розробила свою найбільш дієву модель антикорупційної стратегії, яка полягала в розбудові електронної держави, що мінімізувало вплив людського фактору в системі державного і публічного управління. У межах цієї стратегії був прийнятий Кримінальний кодекс Естонії, який увів суворі покарання за корупційну злочинність – позбавлення волі і конфіскація майна» [119, с. 81].

«Приблизно в період 2008–2010 років Естонія дещо видозмінила модель своєї антикорупційної стратегії, зосереджуючи увагу на дієвій профілактиці корупційним злочинам з активним залученням до цього громадських організацій. У державі офіційно діє Програма «Чесна держава і нагляд», суть якої в тому, що будь-який тривожний сигнал щодо корупційного діяння негайно розслідується всіма правоохоронними органами, уповноваженими на боротьбу з корупцією» [285, с. 34]. Як бачимо, Естонія у своїх моделях антикорупційної стратегії активно використовує поєднання двох підходів, які виділив М. Кікалішвілі: «з одного боку, жорстке застосування репресивних методів, з іншого – реалізація превентивних механізмів, спрямованих на системне усунення причин корупції» [119].

Узагальнення результатів порівняльного аналізу досвіду протидії корупції деяких країн світу і Європи представлено в таблиці (див. додаток В). Основними показниками порівняльного аналізу є: 1) модель антикорупційної стратегії: вертикальна (сінгапурська), горизонтальна (шведська/західноєвропейська); 2) модель інституційно-організаційної структури у протидії корупції (розгалуженість або централізація спеціальних органів та інститутів); 3) провідні (домінуючі) соціальні механізми протидії корупції; 4) рівень ролі інституцій громадянського суспільства.

Отже, аналіз світового і європейського досвіду протидії корупції дозволяє зробити наступні висновки:

– по-перше, основними моделями протидії корупції на сьогодні є вертикальна (сінгапурська) і горизонтальна (шведська/західноєвропейська), поєднання яких підвищує соціальну ефективність антикорупційної політики;

– по-друге, чинниками, які сприяють подоланню корупції і корупційних практик в суспільстві є високий рівень соціально-економічного розвитку, дотримання принципів соціальної держави і демократичних цінностей взаємодії держави і суспільства, особливість менталітету, що виявляється в активній моделі соціальної поведінки щодо корупції, високий рівень розвитку громадянського суспільства і правової культури;

– по-третє, серед основних соціальних механізмів протидії корупції виокремлено: репресивні (соціальні санкції нормативно-правового, кримінального характеру, фінансовий контроль, адміністративний контроль) і превентивні (соціальний, громадський і етично-моральний контроль, високий рівень доступності до публічної інформації, інформаційно-комунікативна взаємодія держави і громадян, розбудова системи соціального моніторингу, формування високого рівня правової культури через освітньо-навчальні механізми);

– по-четверте, високий рівень ролі громадськості (інституцій громадянського суспільства) виступає як провідний елемент системи протидії корупції;

– по п'яте, впровадження інноваційних механізмів протидії корупції (наприклад, формування електронного урядування і електронної держави, механізми соціально-психологічного впливу через ЗМІ тощо).

Узагальнення досвіду протидії та запобігання корупції в зарубіжних країнах із низьким рівнем сприйняття корупції в аспекті визначення та адаптування його позитивних рис до українських реалій, що дозволило *визначити* основні механізми протидії корупції: репресивні (санкції адміністративно-кримінального характеру, фінансово-адміністративний контроль) і превентивні (соціальний, громадський і етично-моральний контроль, прозорість і доступність публічної інформації, інформаційно-комунікативна взаємодія держави і громадян, система соціального моніторингу, формування високого рівня правової культури через освітньо-навчальні механізми, позитивна мотивація, незалежність судової влади)

3.3. Концептуальна модель соціальних механізмів запобігання та протидії корупції в українському суспільстві

Теоретичний аналіз умов і специфіки інституціоналізації корупційних практик в контексті перехідного українського суспільства, соціологічний аналіз чинників поширення корупції, компаративістський аналіз соціальних моделей протидії корупції у світовому і європейському вимірі дозволяє розробити загальну концептуальну модель соціальних механізмів, що сприяють забезпеченню ефективності національної антикорупційної стратегії, враховуючи соціокультурні і соціально-правові чинники корупціогенних ризиків. Здійсненні у цьому напрямку науково-теоретичні обґрунтування вимагають подальшої комплексної теоретичної розробки вказаної проблематики.

Обґрунтування моделі національної антикорупційної стратегії – зумовлює нас, насамперед, з'ясувати сутнісні характеристики і пізнавальних можливостей концепту «соціальний механізм» у сучасному соціологічному дискурсі. Соціальний механізм у соціології трактується як: «взаємодія соціальних структур, норм, інститутів і зразків поведінки, за допомогою якої забезпечується функціонування будь-якої соціальної системи» [201, с. 181]; «стійка система взаємодій соціальних суб'єктів різних типів і рівнів, кінцевим результатом яких слугує задоволення певних суспільних потреб» [223, с. 66]; «сукупність дій, вчинків, відносин, невід'ємних від суб'єктів-носіїв, завдяки яким відбувається те чи інше соціальне явище, здійснюється соціальний процес і які становлять внутрішній каркас їх (явища, процесу) існування (функціонування) або перетворення» [275, с. 320]. Т. Заславська при дослідженні змісту цього поняття з позицій економічних і соціальних явищ, зазначає: «...механізм складається із ланок або елементів, які утворюють певну систему і рух яких викликає рух інших елементів. Чим складніша соціальна система і соціальні процеси, тим складніший механізм їх регулювання...» [101, с. 123].

Необхідною умовою мінімізації корупційних проявів може стати розроблення моделі комплексу механізмів запобігання та протидії корупції в українському соціумі.

Цікавою науковою знахідкою є комплексна модель механізмів запобігання корупції в органах публічної влади, яка була розроблена А.М. Михненком [99]. Але слід зауважити про те, що не зовсім зрозумілий принцип виділення рівнів корупції (інституційний, організаційно-адміністративний, особистісний), теж саме стосується і механізми протидії і попередження корупції в органах публічного управління (політичні, інституційні, економічні, соціальні).

Логічним є не тільки внести зміни до наявної моделі, щодо рівнів та механізмів запобігання та протидії корупції, але і додати комплексну технологію способу пізнавальної і наочно-практичної діяльності, що забезпечує, комплексну оперативну і адекватну оцінку соціальних ситуацій, яка дозволяє здійснювати ефективне прогнозування і вироблення оптимальних управлінських рішень [288]. В якості такої технології може виступати соціальний моніторинг. Відповідно слід у побудові моделі врахувати різницю предметного поля соціології та публічного управління і адміністрування.

Отже, механізми виникнення корупції генерують фактори поширення корупції та причини, передумови корупції. Останні кореспондуються на рівні корупційних проявів (соціетальний, інституційний, груповий, особистісний). В якості технології діагностики попередження корупції та відповідно оцінка ефективності механізмів запобігання та протидії корупції в українському соціумі (політичні, культурні, економічні, соціальні).

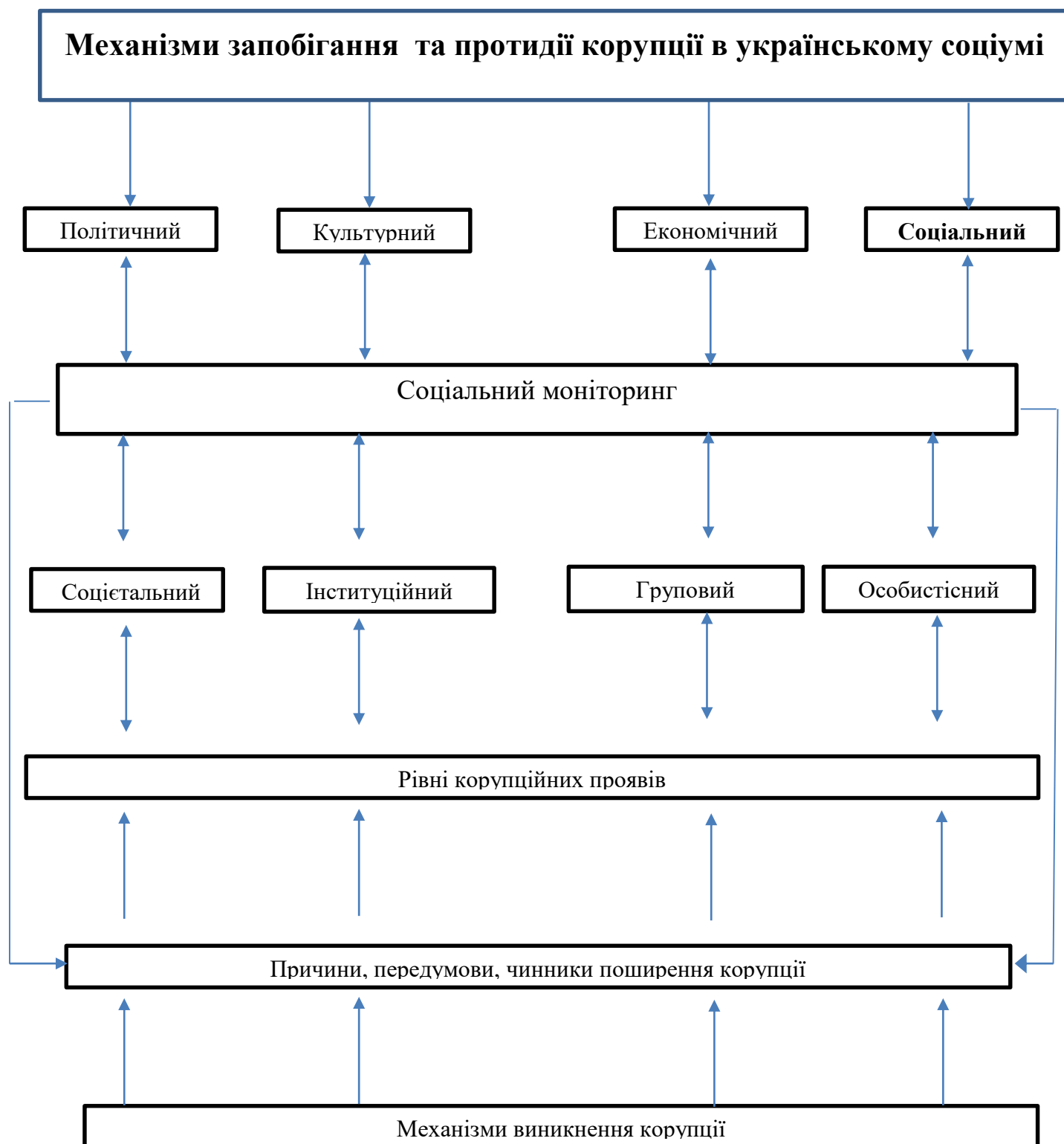

Рис. 3.15. Комплекс механізмів запобігання та протидії корупції в українському соціумі

Джерело систематизовано на основі [99]

Зупинимось більш детально на механізмах запобігання та протидії корупції в українському соціумі:

- політичні: формування ціннісних аспектів політичної еліти; політична стабілізація; вдосконалення механізмів інтеракції органів державної влади з політичними партіями; прозорість у фінансуванні політичних партій,
- культурні: формування національної ідеології, яка включатиме надособистісні цінності, ідеали та моральні заборони,
- економічні: мінімізація втручання держави в економіку; розвиток економічного потенціалу держави,
- соціальні.

Особливої уваги заслуговують соціальні механізми запобігання та протидії корупції в українському соціумі.

Соціальний механізм, як ключовий засіб суспільних перетворень має також власну структуру, до якої входять, зокрема, такі елементи: 1) суб'єкти (субстрат) соціальної дії; 2) їх взаємодія у межах певної соціальної (наприклад, господарської) діяльності, яка може носити характер спонтанної чи свідомо організованої; 3) способи та засоби взаємодії, за допомогою яких відбувається власне сам соціальний процес, які включають в себе відповідні норми і цінності, соціальні інститути тощо [276, с. 320-321].

Отже, соціальний механізм у соціологічному дискурсі представляє собою необхідний елемент будь-якої соціальної системи, виконуючи регулятивну функцію її розвитку, і передбачає взаємодію соціальних суб'єктів, норм, інститутів і моделей соціальної поведінки і здійснює управлінський вплив на соціальну систему. В цьому аспекті соціальний механізм є невід'ємною частиною формування системи запобігання та протидії корупції суспільстві.

Виходячи із положення про управлінські і регулятивні функції соціальних механізмів, вони в сучасній науковій думці найчастіше асоціюються з такими категоріями як механізм управління, механізм соціального управління, механізмом державного управління.

Розглянемо поняття «механізм управління». Зауважимо, що науковці визначають два основних підходи до визначення цієї категорії, зокрема Л. Приходченко: у першому підході акцентується увага на виокремленні в механізмі управління системи складових елементів, які утворюють певну організаційну структуру, у другому – механізм управління розглядається не тільки в організаційному аспекті, а й у динамічному й функціональному» [228, с. 269–274]. На думку Н. Нижник і О. Машкова, «механізм управління забезпечує управлінський вплив на внутрішні фактори (наприклад, в управлінні організаційною структурою в системі протидії корупції) та зовнішні фактори (управління механізмами взаємодії з іншими організаціями, що здійснюють антикорупційну діяльність), від яких залежить результат діяльності управлінського об'єкта (наприклад, спеціального антикорупційного органу чи інституції)» [192, с. 37–49]. Тобто, у зазначених підходах в теорії управління механізм протидії корупції може бути розглянутий в організаційному, функціональному і динамічному аспектах, що здійснює вплив як на зовнішні, так і на внутрішні чинники корупції і корупційних практик.

Науковцями під час досліджень було запропоновано велику кількість визначень, що досліджують складові механізму в соціальному і державному управлінні. Так, Р. Рудницька визначає механізм як: «... штучно створена складова системи, призначена для досягнення поставлених цілей, яка має визначену структуру, сукупність правових норм, методи, засоби й інструменти державного впливу на об'єкт управління...» [252]. В. Бакуменко: «... практичні заходи, засоби, важелі, стимули, за допомогою яких органи державної влади та місцевого самоврядування впливають на суспільство, виробництво, будь-яку соціальну систему...» [94, с. 12]. О. Амосов зазначає, що механізмом є «..сукупність форм і методів впливу територіальних органів виконавчої влади та місцевого самоврядування на реформування та функціонування економічних суб'єктів у всіх сегментах і ланках господарства району...» [9, с.12]. При дослідженні проблеми взаємодії органів влади і

громадськості з метою забезпечення демократизації державного управління, О. Крутій зазначає: «...механізм слід розглядати як співдіяльність суб'єктів, які беруть участь у процесах взаємодії, що реалізуються за допомогою сукупності дій, методів і заходів, заснованих на принципах паритетності і спрямованих на подолання суперечностей між інтересами держави і громадськості...» [143, с. 6].

Отже, в аспекті соціального і державного управління механізм запобігання та протидії корупції представляє собою сукупність засобів, форм і методів впливу соціальних і державних суб'єктів управління на корупцію і її прояви як соціальне явище на основі законодавчо визначених норм.

В управлінському аспекті можна виділити ендогенні (внутрішні) та екзогенні (зовнішні) соціальні механізми протидії корупції (рис.3.16)

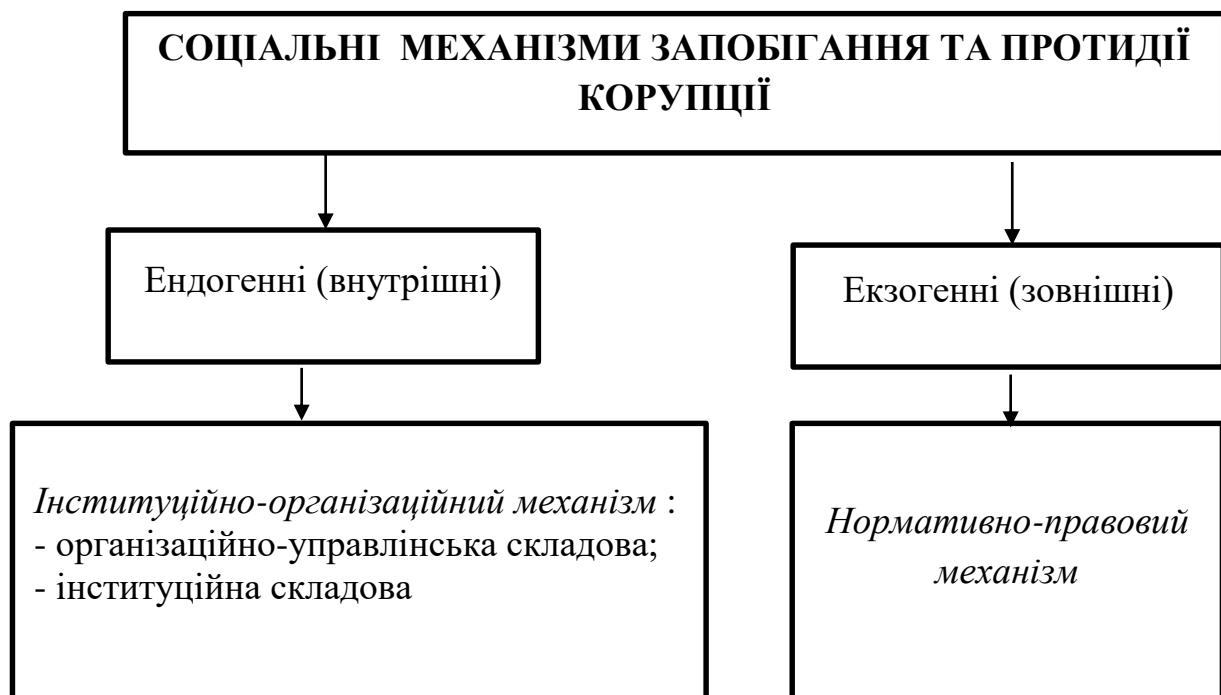

Рис. 3.16. Соціальні механізми запобігання та протидії корупції

Джерело: систематизовано автором за результатами теоретичного узагальнення

Серед механізмів внутрішнього середовища найбільш дієвим є організаційно-управлінський механізм який забезпечує взаємодію з іншими механізмами та структурними елементами системи протидії і запобігання

поширенню корупції і корупційних практик, який можна назвати універсальним і комплексним, оскільки включає в себе інші механізми соціального управління.

Ще одним соціальним механізмом управління, який має універсальний характер, на наш погляд, є «інституціональний механізм, який в основному належить до зовнішнього середовища організації та забезпечує взаємодію останньої із прямими та опосередкованими факторами даного середовища» [124, с. 17]. Наприклад, для американського вченого Д. Норта «інституціональний механізм є особливим видом, що, з одного боку, забезпечує формування норм і правил, а з іншого – відслідковує наслідки їх застосування» [151, с. 18–22]. При цьому інституціональний механізм, на наш погляд, є нічим іншим як системою взаємодії соціальних суб'єктів, які за допомогою певних законодавчих засобів визначають форми, порядок, норми та правила взаємодій суб'єктів управління, господарювання і надання соціальних послуг. З цього приводу той же Д. Норт вказував, що «не існує інших рішень, крім використання інституціональних механізмів, щоб встановити правила гри та використання організацій – щоб забезпечити виконання цих правил» [151, с. 5]. Тому, на нашу думку, інституціональний механізм управління, покликаний не тільки створювати умови для стабільної роботи соціальних суб'єктів, але й законодавчо закріплювати соціально-політичні, соціально-економічні і власне соціальні відносини між індивідами і групами, що сприяють їхньому ефективному функціонуванню, мінімізуючи корупціогенні ризики. А отже, характерними рисами даного механізму є комплексність: поєднання одночасно екзогенних (зовнішніх) та універсальних (загальних) чинників.

Входження в систему управління нових норм розкриває відомі дослідники О. Генісаретський та Г. Щедровицький [68]. Вони пишуть, що це є «процесом нормування, завдяки якому та чи інша норма повинна себе реалізовувати у відповідному соціальному об'єкті. Це означає, що норми управлінської системи тільки тоді виконують своє функціональне

призначення, коли вони реально впливають на відносини між людьми в межах соціальної системи» [68]. Це дає підстави визначити ще один соціальний механізм управління, а саме нормативно-правовий механізм, завдяки якому суб'єкти управління відбирають та встановлюють необхідні для свого функціонування й розвитку соціальні норми. Таким чином, з позиції соціолого-управлінського підходу можна виділити такі соціальні механізми протидії корупції як організаційно-управлінський, інституційний і нормативний, що мають в своїй основі як законодавчо закріплене унормування соціальної взаємодії і соціальні санкції за його порушення, так і інституційне упорядкування інституцій, що виконують функції антикорупційних органів.

Дійсно, як показує компаративістський аналіз соціальних моделей антикорупційних стратегій у світовому і європейському вимірі, ефективність запобігання та протидії корупції залежить від рівня розробленості нормативно-правового механізму (як створення і впровадження антикорупційного законодавства із встановленням соціальних санкцій кримінального, адміністративного і фінансового характеру) і сформованості інституційно-організаційних форм його реалізації (як система спеціальних антикорупційних органів). Отже, можна казати про такі соціальні механізми протидії корупції як нормативно-правовий та інституційно-організаційний.

Функціонування і реалізація нормативно-правового механізму передбачає розробку і впровадження антикорупційного законодавства, що пов'язане із: 1) імплементацією міжнародних конвенцій і угод щодо протидії корупції; 2) створення відповідних антикорупційних нормативно-правових актів; 3) чітке визначення соціальної, адміністративної, кримінальної, фінансової відповідальності за корупційні діяння і правопорушення.

Однією з найважливіших у сфері протидії корупції можна вважати Конвенцію ООН проти корупції, прийняту на 58 сесії Генеральної Асамблеї ООН у жовтні 2003р. [126]. Ця Конвенція визначила фундаментальні засади антикорупційної політики держав-учасниць цього міжнародного договору та

встановила вектори розвитку національного законодавства у цій сфері, якими є: «створення спеціального органу (органів), діяльність якого спрямована на запобігання і протидію корупції, активну участь громадськості у сфері запобігання корупції, створення кодексів поведінки службовців, зміцнення незалежності судової влади, закріплення кримінальної відповідальності за корупційні правопорушення та окреслення корупційних злочинів, встановлення відповідальності юридичних осіб» [250, с. 119]. Наразі ці положення імплементовано в національне антикорупційне законодавство.

Ще одним міжнародним підґрунтям розробки національних нормативно-правових механізмів запобігання і протидію корупції є антикорупційне законодавство Європейського Союзу, а саме Ради Європи, серед досягнень якої є розробка сучасних антикорупційних стандартів, європейських антикорупційних конвенцій та створення спеціалізованого контрольного органу за дотриманням антикорупційних стандартів у державах-членах Ради Європи – Групи держав проти корупції (GRECO). Приєднавшись до цих конвенцій та до Групи держав проти корупції (GRECO), Україна взяла на себе міжнародні зобов'язання створити ефективну антикорупційну політику, впровадити дієвий нормативно-правовий механізм протидії корупції.

Головними нормативно-правовими актами в Україні сьогодні є Закон України «Про запобігання корупції» [230] і Закон України «Про засади державної антикорупційної політики в Україні (Антикорупційна стратегія)» [231]. Закони формулюють визначення поняття корупції, корупційних правопорушень і злочинів, правові й організаційні норми діяльності механізму запобігання корупції, суть і систему застосування превентивних антикорупційних інструментів, партнерство з громадянським суспільством у протидії корупції, створення адміністративних і морально-етичних стандартів публічної служби тощо. Сьогодні винесено проект Закону України «Про засади державної антикорупційної політики на 2020–2024 роки» [235].

Взагалі ухвалення нормативно-правових актів, націлених на попередження і протидію корупції, за період незалежності нашої країни відбувалося доволі регулярно враховуючи те, що прийняття першої концепції боротьби з корупцією була здійснене тільки в кінці 90-х років минулого сторіччя. Все це є свідченням того, що певним чином порушена логіка побудови антикорупційного законодавства, відповідно до якої мав відбуватися рух від концепції (стратегії) до програми, потім до закону і підзаконних актів. Однак практика дала зворотній результат, що не могло не повпливати на якість антикорупційної законодавчої бази та ефективності її реалізації [324, с. 21].

Отже, підсумовуючи вищенаведене, слід зазначити, що сучасне національне антикорупційне законодавство має як централізований, так і розгалужений характер, тому нормативно-правовий механізм запобігання і протидії корупції закріплений як у спеціальних нормативно-правових актах, так і у актах загального і галузевого спрямування, передбачаючи регламентацію реалізації як репресивних, так і превентивних механізмів запобігання і протидію корупції корупції і корупційним практикам. Відповідно, із нормативно-правовим механізмом запобігання і протидії корупції корупції безпосередньо пов'язаний інституційно-організаційний, сутність якого полягає у створенні інституційно-організаційної структури в системі протидії корупції на основі національного антикорупційного законодавства і міжнародних зобов'язань.

Як було нами зазначено у підрозділі 3.2 в світі існує три моделі таких інституцій: багатоцільові спеціалізовані органи, наділені правоохоронними, правозастосовними та превентивними повноваженнями; органи протидії корупції у структурі кримінальної юстиції (органи протидії корупції в структурі правоохоронних органів); по-третє, органи із запобігання корупції, розроблення політики і координації дій. Що ж до України, то на сьогодні антикорупційна організаційна структура включає в собі усі три інституційні моделі.

Антикорупційні структури представлені як підрозділи Міністерства внутрішніх справ України, Служби безпеки України, органи прокуратури України, а також інші органи та підрозділи, які створювалися для боротьби з корупцією згідно з чинним законодавством. Серед спеціалізованих антикорупційних органів слід відзначити: 1) Національне антикорупційне бюро України, яке є державним правоохоронним органом, на який покладається попередження, виявлення, припинення, розслідування та розкриття корупційних правопорушень, віднесених до його підслідності, а також запобігання вчиненню нових. Національне бюро діє на підставі Закону України «Про Національне антикорупційне бюро» від 14 жовтня 2014 року [231]; 2) Національне агентство з питань запобігання корупції, статус якого визначено у Законі України «Про запобігання корупції» від 14 жовтня 2014 року [230], яке який забезпечує формування та реалізує державну антикорупційну політику.

Отже, в Україні створено достатні умови для реалізації інституційно-організаційного складової соціального механізму протидії корупції, структурні інституції якого виконують як репресивні, так і превентивні функції, однак ефективність реалізації моделі антикорупційної політики (в рамках розробленого антикорупційного законодавства і створеної структури антикорупційних органів) не можлива без участі організацій громадянського суспільства та налагодженої інформаційно-комунікаційної взаємодії з громадськістю. Тому важливим елементом соціальної моделі протидії корупції є система інформаційно-комунікаційних механізмів.

Інформаційно-комунікаційні механізми протидії корупції представляють собою засоби налагодженої соціальної взаємодії між державою і громадянами, різними секторами суспільства, ЗМІ і суспільством, тобто між усіма соціальними суб'єктами, що вступають у відносини, які можуть набути ознак корупційного ризику, з метою попередження і запобігання корупції в різних сферах суспільного життя. Як було визначено, саме взаємодія держави і суспільства є чинником формування ефективної моделі протидії виникнення

корупції у розвинених країнах світу і Європи, інструментарієм якої є насамперед превентивні механізми, спрямовані на усунення причин корупції і корупційних практик. В цілому, інформаційно-комунікаційні механізми спрямовані на реалізацію наступних функціональних завдань у протидії корупції: 1) залучення громадськості до вирішення проблем корупції у суспільстві, що знаходить свій вираз в такому механізмі як соціальне партнерство або державно-громадське партнерство; 2) забезпечення доступності до публічної інформації, що забезпечується через ефективну взаємодію в системі «державна – ЗМІ – суспільство» з метою досягнення відкритості і прозорості щодо діяльності органів державного і публічного управління; 3) подолання явища міфологізації феномену «всеохоплюючої корупції» в масовій свідомості; формування в ціннісній системі суспільної свідомості уявлень про корупцію як деструктивного явища, образу морально-етичної поведінки як державного службовця, так і пересічного громадянина щодо проявів корупції; досягнення високого рівня правової культури і самосвідомості у суспільстві.

Розглянемо деякі соціальні механізми інформаційно-комунікаційної взаємодії соціальних суб'єктів у протидії корупції.

Сучасні найбільш ефективні моделі запобігання та протидії корупції засновані на залученні до вирішення цієї соціальної проблеми широкого кола громадськості (західне суспільство в результативній боротьбі з корупцією багато в чому завдячує розвиненому громадському суспільству). На сьогодні досвід багатьох демократичних країн свідчить про те, що саме активність громадян, зацікавлених у боротьбі з корупцією, є головною передумовою її реальної мінімізації та подолання (див. підрозділ 3.2). На важливість цього акту, у колективній монографії, також вказують такі науковці як В.В. Василевич, Т.Е. Василевська, В.Ф. Нестерович, Е.В. Расюк, А.В. Савченко, В.Л. Федоренко [81, с. 52]

Саме тому, участь громадськості в заходах запобігання і протидії корупції визначається у низці міжнародних договорів як ключовий аспект.

Зокрема, основним міжнародно-правовим стандартом у цьому аспекті є положення статті 13 Конвенції ООН проти корупції, якими передбачено: «Кожна Держава вживає належних заходів у межах своїх можливостей і згідно з основоположними принципами свого внутрішнього права для сприяння активній участі окремих осіб і груп за межами державного сектора, таких як громадянське суспільство, неурядові організації та організації, що функціонують на базі громад, у запобіганні корупції й боротьбі з нею та для поглиблення розуміння суспільством факту існування, причин і небезпечного характеру корупції, а також загроз, що створюються нею» [126]. В Україні у Законі «Про запобігання корупції» закріплені функції і права громадських організацій у формуванні, реалізації та здійсненні моніторингу антикорупційної політики держави [230].

Основними функціями громадських організацій в системі запобігання та протидії корупції можна вважати наступні: 1) участь у прийнятті нормативно-правових актів антикорупційного законодавства; 2) налагоджена інформаційно-комунікаційна взаємодія із спеціальними антикорупційними органами і суспільством в цілому; 3) здійснення соціального і громадського контролю за діяльністю органів публічної влади; 4) проведення громадської антикорупційної експертизи як інструменту виявлення корупціогенних факторів [97]; 5) реалізація соціального і громадського моніторингу рівня поширеності корупції і корупційних практик в різних сферах суспільства; 6) правова освіта і навчання населення щодо причин, проявів і форм протидії корупції – формування активної поведінкової і ціннісної позиції щодо корупції.

Інструментом, що сприяє підвищенню ролі і рівня впливу інституцій громадянського суспільства в системі протидії корупції, є соціальне партнерство. Однією з соціологічних дефініцій соціального партнерства є визначення, яке надане В. Міхєєвим: «Соціальне партнерство – це система відносин його основних суб'єктів і інститутів з приводу стану, умов, змісту і форм діяльності різних соціально-професійних груп, спільнот і прошарків»

[182, с. 24]. Н. Піроженко розширює розуміння змісту соціального партнерства з суто економічного до соціально-політичного, зазначаючи, що «соціальне партнерство є елементом соціальної системи, який спрямований на реалізацію принципів демократії на основі здійснення ефективної соціальної взаємодії усіх секторів суспільства» [215, с. 9-10]. Як інститут сучасного демократичного суспільства розглядає соціальне партнерство і М. Туленков, визначаючи його як «механізм пом'якшення соціальної напруженості, що виникає в суспільній системі, який здатний збалансувати соціальні протиріччя між різними соціальними прошарками, групами і державою, а також створити необхідні соціальні технології для розв'язання соціальних криз та забезпечити підтримку соціального розвитку» [301, с. 23].

Для визначення напрямків реалізації соціального партнерства як інформаційно-комунікаційного механізму протидії корупції визначимо його атрибутивні компоненти, застосовуючи підхід С. Іванова [107, с. 12]: 1) соціальні суб'єкти соціального партнерства, що приймають участь в антикорупційній діяльності (державні органи, громадські організації, окремі громадяни); 2) міжсуб'єктні зв'язки, які виступають відображенням культурних зразків, інтересів і потреб соціальних суб'єктів у протидії корупції; 3) інфраструктура взаємодії як комплекс умов, механізмів і процедур взаємодії (таблиця 3.4).

Виходячи з наведеної схеми, соціальне партнерство у сфері протидії корупції реалізується у трьох основних вимірах:

- по-перше, в інституціональному вимірі як легітимація інституту соціального партнерства через створення структур громадського контролю і моніторингу в органах публічного управління і спеціальних антикорупційних інституцій, що передбачає відтворення інформаційно-комунікаційних форм соціальної взаємодії суб'єктів соціального партнерства в здійсненні антикорупційних заходів;

- по-друге, «в організаційному вимірі як встановлення організаційно-управлінської взаємодії суб'єктів соціального партнерства у сфері протидії

корупції, тобто створення організаційної структури управління в системі спеціальних антикорупційних органів (наприклад, Рада громадського контролю при Національному антикорупційному бюро України, одним із завдань якої є сприяння взаємодії Бюро з громадськими об'єднаннями, іншими інститутами громадянського суспільства у сфері протидії корупції»[85, с. 184]);

– по-третє, у ціннісно-нормативному вимірі як інтеграція ціннісного простору соціальної взаємодії суб'єктів соціального партнерства у сфері протидії корупції.

Таблиця 3.4

Структура соціального партнерства як соціальної взаємодії в сфері протидії корупції

Виміри соціального партнерства	Атрибутивні компоненти соціального партнерства як взаємодії соціальних суб'єктів		
	Соціальні суб'єкти	Міжсуб'єктні зв'язки	Інфраструктура взаємодії
Інституціональний вимір	Внутрішня консолідація соціальних партнерів	Формування соціальних інститутів	Легітимізація соціальних інститутів
Вимір організаційної взаємодії	Досягнення внутрішньої впорядкованості	Формування організаційної структури	Встановлення організаційно-управлінських відносин
Ціннісно-нормативний вимір	Формування систем цінностей соціальних суб'єктів	Нормативно-ціннісна регуляція	Інтеграція ціннісного простору

Джерело : за даними [107, с. 12].

Отже, участь громадськості є невід'ємним компонентом формування ефективної системи протидії корупції і виступає як дієвий інформаційно-комунікаційний механізм запобігання і попередження корупції, системного усунення чинників корупційних практик в перехідному українському суспільстві. На це вказує також і О.Я. Прохоренко [237].

Ще одним із дієвих аспектів інформаційно-комунікаційного механізму є забезпечення доступності до публічної інформації, який реалізується в

сучасних соціальних моделях протидії корупції через: налагоджену і скоординовану взаємодію держави, громадськості і ЗМІ; доступність громадськості до інформації про діяльність органів влади, і особливо про діяльність і майновий та фінансовий стан окремих посадовців (фінансовий і соціальний контроль); впровадження інструментів електронного урядування.

Особливої уваги заслуговує впровадження моделі електронного урядування як механізму мінімізації впливу корупційних чинників, що пов'язані із людським фактором у наданні публічних послуг, яка досить ефективно виявила себе в таких країнах як Сінгапур, Південна Корея, Естонія, країни Західної Європи. Концепція електронного урядування відповідає сучасним трендам в державному управлінні, сприяючи доступності і прозорості у взаємодії держави, бізнесу і громадськості у вирішенні проблем виникнення і поширення корупції.

В Концепції розвитку електронного урядування в Україні надано таке визначення: «Електронне урядування – форма організації державного управління, яка сприяє підвищенню ефективності, відкритості та прозорості діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування з використанням інформаційно-телекомунікаційних технологій для формування нового типу держави, орієнтованої на задоволення потреб громадян» [233]. Н. Драгомирецька зазначає, що «електронне урядування – це поєднання електронного уряду з електронною демократією, зокрема застосування інформаційно-комунікаційних технологій для прискорення демократичних процесів» [88]. На думку Ю. Соломко, е-урядування передбачає спосіб організації державної влади за допомогою систем локальних інформаційних мереж та сегментів глобальної інформаційної мережі, яка забезпечує роботу в режимі реального часу та робить максимально простим і доступним щоденне спілкування особи з органами влади» [265, с. 136]. Таким чином, електронне урядування постає в загальному сенсі як форма організації публічного управління/ урядування, яка, завдяки широкому застосуванню інформаційно-комунікаційних технологій сприяє підвищенню

ефективності, відкритості та прозорості діяльності публічної адміністрації, наданню в дистанційному режимі комплексу адміністративних послуг для людини, суспільства, держави та бізнесу.

Отже, одним з найбільш дієвих інструментів у протидії корупції є інформаційно-комунікаційні технології, використання яких дозволяє уникнути безпосереднього контакту посадовця і громадянина. Внаслідок деперсоніфікації контактів попереджається незаконне використання посадовими особами службових повноважень чи пов'язаних з ними можливостей. Це можливо за допомогою використання електронних сервісів та відкритих даних, серед яких за сферами діяльності та інструментами контролю/аналізу даних можна, наприклад, виділити [112]: 1) публічні закупівлі (Prozorro, Dozorro); 2) контроль за використанням публічних коштів (Портал E-data, Openbudget.gov.ua) 3) доступ до публічних даних (Data.gov.ua, Портал iGov). В цілому, навіть ті інструменти отримання електронних послуг та інформації, які існують на даний момент, дозволяють значно зменшити кількість прямих контактів з органами публічної влади, що в свою чергу впливатиме і на кількість та можливість виникнення корупційних ризиків.

Окремим інструментом реалізації інформаційно-комунікаційних механізмів протидії корупції є запровадження правової антикорупційної освіти, метою якої є формування високого рівня правової культури і самосвідомості громадян, причому суб'єктами освітньо-правового процесу можуть виступати як державні установи, так і громадські організації, діяльність яких пов'язана із протидією корупції і моніторингом поширення корупційних практик у суспільстві. Як зазначає Д.Костенко, правова антикорупційна освіта повинна бути спрямована на [134, с. 187]: роз'яснення національної стратегії антикорупційної політики, основних положень нормативно-правової бази антикорупційного законодавства; формування уявлень про деструктивні наслідки корупційних дій як для соціуму, так і для кожної людини; прояснення соціальної та правової сутності корупційного правопорушення і його видів; висвітлення типових корупційних ситуацій і

правових засобів їх подолання; види злочинів корупційного характеру та відповідальність за їх скоєння; форми діяльності інституцій громадянського суспільства, які задіяні у сфері протидії корупції.

Особливого значення в контексті реалізації інформаційно-комунікаційних механізмів протидії корупції є формування в ціннісній системі суспільної свідомості уявлень про корупцію як деструктивного явища, образу морально-етичної поведінки як державного службовця, так і пересічного громадянина щодо проявів корупції. Здійснення такої мети повинно відбуватися в комплексі із реалізацією інших механізмів і підвищення соціально-економічного розвитку країни в загалі. В даному дослідженні можемо зазначити, що дієвим механізмом в цьому напрямку є застосування технології соціальної реклами.

У науковій літературі відсутня єдність думки щодо визначення поняття соціальної реклами. Науковці С. Андріяшкін [11] і Д. Кола [125] визначають соціальну рекламу як «різновид усвідомленого впливу на суб'єкта, який характеризується невизначеністю цільової аудиторії, зверненням рекламного повідомлення до важливих соціальних проблем і його підвищеною емоційністю». На думку Є. Ромата, «соціальна реклама являє собою один із типів некомерційної реклами, метою якої є формування певних психологічних установок, які сприяють досягненню суспільно значимих цілей на різних рівнях: від окремих соціальних груп до масштабу суспільства в цілому» [248]. Деякі аналітики виділяють два рівні соціальної реклами: 1) реклама, покликана упроваджувати або закріплювати конкретні правила й норми (що пов'язане з набором певних дій); 2) реклама, що малює «образ світу», покликана легітимізувати вже наявні або ж такі, що лише пропонуються, моральні й поведінкові норми [322].

Отже, «метою соціальної реклами є залучення уваги широкої громадськості до того або іншого, як правило, проблемного явища суспільного життя. Предмет просування соціальної реклами – ідеї та цінності. Ефективність соціальної реклами слід оцінювати за такими показниками, як

упізнаваність суспільством того або іншого соціального феномена, зміна громадської позиції стосовно до нього, формування стійкої громадської думки. При цьому слід враховувати одну важливу річ: соціальна реклама нерідко не приносить швидких результатів у вигляді прибутку, матеріальних і моральних дивідендів. Її ефективність може виявитися і через декілька років, і через ціле покоління» [3].

Таким чином, соціальна реклама у сфері протидії корупції повинна бути спрямована на формування ціннісно-ідеологічних імперативів «суспільства без корупції», що з одного боку викривають декструктивність корупції як соціального явища і перешкоду для підвищення соціального добробуту суспільства, з іншого – формують позитивну модель соціальної поведінки на основі морально-етичних норм і традиційних рис української ментальності, соціальних практик відповідального ставлення до себе і соціуму в цілому.

На основі проведеного теоретичного обґрунтування можна представити загальну концептуальну модель соціальних механізмів протидії корупції (рис. 3.16).

Представлена модель передбачає наступні рівні її реалізації: 1) перший рівень – структурно-функціональний, представлений виокремленням соціальних механізмів запобігання та протидії корупції і їх функціональним навантаженням; 2) другий рівень – рівень структурно-функціональної взаємодії механізмів, причому в ієрархічно-структурному аспекті соціальні механізми нормативно-правового врегулювання системи протидії корупції, на нашу думку, є базисом для формування соціальної моделі запобігання та протидії корупції в загалі, і функціонування інституційно-організаційних і інформаційно-комунікаційних механізмів зокрема; 3) третій рівень – рівень оцінки соціальної ефективності і результативності реалізації і функціонування соціальних механізмів протидії корупції.

Рис. 3.17. Концептуальна модель соціального механізму протидії корупції в українському суспільстві

Джерело: запропоновано автором за результатами комплексного аналізу

Узагальнене бачення механізмів запобігання та протидії корупції в українському соціумі виходячи рівнів та чинників корупції можна представити наступним чином (таблиця 3.5.).

Таблиця 3.5.

Механізми запобігання та протидії корупції в українському соціумі, виходячи рівнів та чинників корупції

Рівні корупційних проявів	Чинники корупційних практик	Механізми запобігання та протидії корупції в українському соціумі
особистісний	соціокультурні і соціально-психологічні чинники	політичні, культурні, економічні, соціальні
груповий	політико-правові організаційно-управлінські, соціально-економічні, соціокультурні і соціально-психологічні чинники	політичні, культурні, економічні, соціальні
інституційний	політико-правові організаційно-управлінські, соціально-економічні, соціокультурні і соціально-психологічні	політичні, культурні, економічні, соціальні
соціетальний	політико-правові організаційно-управлінські, соціально-економічні, соціокультурні	політичні, культурні, економічні, соціальні

Джерело: систематизовано автором за результатами комплексного аналізу

Отже, мінімізація проявів корупції можлива лише за умови системного підходу та відповідної системної реалізації положень антикорупційної стратегії держави, яка спрямована на забезпечення високого рівня соціально-економічного розвитку, дотримання принципів соціальної держави і демократичних цінностей, налагодження взаємодії держави і суспільства, підвищення рівня розвитку громадянського суспільства і правової культури населення.

Основою досягнення позитивних зрушень на шляху до декорумпізації українського суспільства є унормування функціонального навантаження соціальних механізмів протидії корупції; забезпечення структурно-функціональної взаємодії елементів інституційно-організаційного та

інформаційно-комунікаційної механізмів запобігання та протидії корупції; оцінювання соціальної ефективності і результативності реалізації інструментарію запобігання та протидії корупції.

Висновки до третього розділу

У третьому розділі виділено соціальні чинники корупційних практик і механізми протидії корупції в українському суспільстві.

1. Соціологічний аналіз корупційного досвіду і корупційних практик в сучасному українському суспільстві (на основі результатів масового соціологічного опитування) дозволив визначити, що: по-перше, важливим чинником як формування корупційних практик, так і моделей поведінки у протидії корупції є інформованість і обізнаність населення щодо поняття і розуміння корупція як соціального явища, який включає такі показники, як: рівень інформованості щодо корупції в суспільстві; основні джерела інформації про корупцію; розуміння і соціальне сприйняття феномену корупції серед населення, які дозволяють визначити рівень її дисфункціонального впливу на соціальні відносини в різних сферах суспільної взаємодії; по-друге, респонденти відзначають високий рівень поширеності корупції в українському суспільстві – 4,3 балів (при найвищій оцінці в 5 балів); по-третє, типовою моделлю поведінки щодо корупції в українському суспільстві є пасивний тип реакції на корупційні діяння, сприйняття таких ситуацій як усталених і незмінних (пасивність і відчуття безпорадності у протидії поширення цього явища в суспільстві) і використання корупції у власних інтересах для отримання якісних публічних послуг; по-четверте, корупція сприймається і як негативне, деструктивне явище, так і притаманне українському суспільству, що вказує на амбівалентне поєднання незадоволеності поширеністю корупції та тенденцією до її виправдання у окремих життєвих ситуаціях, що відображає наявність подвійних стандартів розуміння корупції в масовій свідомості; по-п'яте, факторами підвищення

ефективності протидії корупції є: роль держави і державних органів управління, підтримка діяльності інституцій громадянського суспільства у боротьбі з корупцією, налагоджена інформаційно-комунікаційна взаємодія держави і суспільства у протидії корупції і формуванні «суспільства без корупції».

2. Аналіз різних наукових підходів дозволив виділити принаймні дві базові моделі протидії корупції: перша модель, вертикальна, де вплив на поширення корупції і корупційних практик здійснюється вертикально, в основі якого лежать переважно репресивні (переслідування, кримінальні відповідальність) механізми, жорсткі нормативно-правові санкції і соціальний контроль; друга модель – горизонтальна (модель системного усунення чинників корупції), яка передбачає застосування репресивних методів, соціальний контроль і превентивні механізми, пов'язані із залученням громадськості, формуванням «антикорупційних» імперативів у суспільстві, високого рівня правової культури і соціальної відповідальності на основі принципів демократичного устрою суспільного життя. Подано порівняльний (компаративістський) аналіз світового і європейського досвіду протидії корупції, основними показниками якого виступили: 1) модель антикорупційної стратегії: вертикальна (сінгапурська), горизонтальна (шведська/західноєвропейська); 2) модель інституційно-організаційної структури у протидії корупції (розгалуженість або централізація спеціальних органів та інститутів); 3) провідні (домінуючі) соціальні механізми протидії корупції; 4) рівень ролі інституцій громадянського суспільства.

3. Виділено основні групи соціальних механізмів протидії корупції: 1) нормативно-правовий механізм: імплементація міжнародних конвенцій і угод щодо протидії корупції; створення відповідних антикорупційних нормативно-правових актів; чітке визначення соціальної, адміністративної, кримінальної, фінансової відповідальності за корупційні діяння і правопорушення; 2) інституційно-організаційний механізм, сутність інструментарію якого полягає у створенні інституційно-організаційної структури в системі

запобігання та протидії корупції на основі національного антикорупційного законодавства і міжнародних зобов'язань; 3) інформаційно-комунікаційний механізм: залучення громадськості до вирішення проблем корупції у суспільстві; забезпечення доступності до публічної інформації; подолання явища міфологізації феномену «всеохоплюючої корупції» в масовій свідомості; формування в ціннісній системі суспільної свідомості уявлень про корупцію як деструктивного явища, образу морально-етичної поведінки як державного службовця, так і пересічного громадянина щодо проявів корупції; досягнення високого рівня правової культури і самосвідомості у суспільстві. На основі виділених соціальних механізмів розроблено концептуальну модель їх функціонування.

Основні положення розділу викладено автором у таких публікаціях [376; 377].

ВИСНОВКИ

У дисертаційній роботі на основі виділення соціокультурних і соціально-правових факторів виникнення і відтворення корупційних дій і практик здійснено узагальнення та запропоновано вирішення актуальної наукового завдання в галузі знань «соціальні та поведінкові науки» щодо обґрунтування теоретико-методичних засад та науково-прикладних рекомендацій удосконалення механізмів запобігання та протидії корупції в транзитивному українському суспільстві. На підставі отриманих наукових, теоретичних положень та практичних результатів сформульовано такі висновки.

1. Систематизовано концептуальні наукові підходи до вивчення корупції в контексті міждисциплінарних досліджень, серед яких визначено наступні: 1) в залежності від дисциплінарного напрямку - юридично-правовий, економічний і соціологічний підходи; 2) як системне соціальне явище – політико-правовий, соціально-економічний, соціолого-управлінський підходи. Виходячи з цього, корупція представляє собою соціальне системне явище, яке можна розглядати в політико-правовому аспекті як деструктивний феномен в соціальному, політичному і державному управлінні, в соціально-економічному аспекті як деформація ринково-економічних відносин «держава – ринок – суспільство», в соціальному аспекті як інституціоналізація і легітимізація неформальних соціальних відносин, що виявляється в деформації ціннісно-нормативної системи суспільства.

2. Концептуалізовано поняття «корупції» у вимірі класичних і сучасних соціологічних теорій: 1) в класичних соціологічних теоріях корупція як соціальне явище визначається як: результат соціальної аномії і деформації соціальної солідарності; форма соціальної ірраціональності; дисфункціональність соціальних інститутів; використання інституційних ресурсів для задоволення інтересів певних груп; іллегальні практики для досягнення визнаної в суспільстві легітимної мети; 2) в теоріях соціальної

взаємодії корупція і корупційні відносини розглядаються як: стосунки соціального обміну винагородами і втратами; як інтерпретація суб'єктами корупційних відносин символів і значень, прогнозування можливостей взаємовпливу і визначення ситуації взаємодії; як корупційні взаємовідносини соціальних мікроутворень, в котрих здійснюється певного роду діяльність з точки зору управління створюваними враженнями і визначення ситуації; 3) концепціях некласичної соціологічної традиції корупція розуміється як: схема хабітуалізації індивідуального і колективного досвіду; як вид стратегічних дій акторів в обхід існуючих законів і нормативних відносин; як результат взаємовпливу суб'єкта, що володіє обмеженим набором ресурсів, і нормативної системи, а отже необхідність корупційного акту обумовлена обмеженістю ресурсів суб'єкта і неможливістю подолати подібну обмеженість в рамках існуючих загально визнаних норм. Отже, серед концептуальних ознак поняття «корупція» в соціологічному дискурсі виділено: деформація ціннісно-нормативної системи через легітимацію неформальних практик; соціальний обмін в іллегальний спосіб; дисфункціональність інститутів соціального управління; хабітуалізація корупційних схем і поведінкових практик у реалізації соціальних потреб в умовах обмеженості інституційних ресурсів.

3. Розглянуто корупцію як соціальну практику у вимірі соціологічної рефлексії: по-перше, формуючись в певному соціально-культурному полі, корупція породжується габітусом через усвідомлення агентом схем інтерпретацій соціальної дійсності; по-друге, це сукупність суспільних практик соціального суб'єкта, у яких здійснюється його взаємозв'язок із соціальною системою та іншими суб'єктами в межах певної культури та проміжку часу, а також реалізуються суб'єктивно визначені життєві потреби; по-третє, корупція – це система іллегальних зразків соціальної взаємодії, що відтворюється через інституціоналізацію і нормативну систему; по-четверте, в основі корупції лежить соціальна взаємодія, виступає в якості значеннєвої схеми інтерпретації соціального досвіду; по-п'яте, корупція – це соціальна

практика повсякденності, заснована на інтерпретації досвіду і створення нових смислів взаємодії.

Корупція проаналізована, як соціальна дія, та соціальну практику. Якщо говорити про корупцію, як соціальну дію, то слід мати на увазі, її цілеспрямованість, нормативність, мотивованість. У випадку , якщо аналізувати корупцію, як соціальну практику, то слід її розуміти, як значеннєву схему інтерпретації власного досвіду індивіда і конкретної ситуації взаємодії на основі ціннісно-нормативних зразків конкретного соціально-культурного середовища. Тобто, в першому випадку визначається вектор та базис корупції, а у другому- конкретна схема її реалізації.

4. Проаналізовано умови і специфіку інституціоналізації корупційних практик в контексті транзитивного суспільства, яка знаходить своє відображення: 1) в соціокультурній сфері інституціоналізація корупції відбувається як легітимізація неформальних соціальних практик взаємодії, тобто корупційні практики виступають як нормативні (хоча і девіантні) форми соціальної поведінки, заміщуючи моральні стандарти суб'єктивними уявленнями про соціальну взаємодію, що спричиняє закріплення корупції в організаційно стійких формах, ціннісно-нормативній системі і створенні асоціальних форм контролю і регуляції, а отже корупція виступає як асоціальна цінність, закріплюючись в поведінкових практиках повсякденності і рутинізації; 2) в політично-управлінській сфері корупцію розглядається як результат дисфункціональності влади на всіх рівнях й пов'язується із формуванням політичних еліт, які лобюють власні інтереси; створенням корупційних мереж і схем з метою збільшення можливостей доступу до державних ресурсів; легітимізацією корупційних практик у виборчому процесі; 3) в економічній сфері специфіка інституціоналізації корупційних практик в умовах перехідного суспільства полягає в наступному: злиття великого бізнесу (олігархічних груп) із органами державного управління на всіх рівнях – лобювання економічних інтересів; тінізація економічних відносин – усунення від оподаткування, завищення собівартості продукції,

розпорядження бюджетними коштами і державними ресурсами тощо; побудова корупційних схем збагачення за рахунок платників податків із залученням бюрократичного апарату.

5. Виокремлено чинники корупційних практик в умовах соціальних трансформацій в Україні: 1) політико-правові чинники (неналежне правове регулювання державної і суспільної діяльності, що сприяє формуванню неформальної нормативної системи регулювання правових відносин в суспільстві; недоліки в чинному вітчизняному законодавстві, що регулює різні сфери життєдіяльності); 2) організаційно-управлінські чинники (криміналізація владних відносин, низький рівень заробітної плати та соціальних гарантій державних службовців, відсутність громадського контролю за діяльністю органів державної влади, недосконалість законодавства, що регулює відносини влади та капіталу); 3) соціально-економічні чинники (державна політика диктується приватними інтересами осіб, які знаходяться у владі, біля влади, здатні впливати на владу; доходи від корупції стають основною частиною доходу чиновників; корупційна поведінка стала нормою для суспільства); 4) соціокультурні і соціально-психологічні чинники (наслідки радянського типу соціальної взаємодії в системі «влада (номенклатура, чиновники, керівники) – громадяни»; особливості традиційного українського менталітету, традиційної ціннісно-нормативної системи; кризовий стан суспільної свідомості – високий рівень аномійної деморалізованості населення; виникнення нових соціальних груп – деформація соціальної структури суспільства).

Систематизовано сутнісно-типологічні особливості корупції в транзитивному суспільстві за такими критеріями: тип організації корупційних відносин (ринкова, мережева корупція); ступінь централізації корупційних відносин (централізована, децентралізована корупція); ступінь систематичності корупції (випадкова, інституційна, систематична корупція); особливості корупційних обмінних відносин (*top-down* форма корупції,

bottom-up форма корупції); критерій інтересів і виходи від корупції (редистрибутивна корупція, екстрактивна корупція).

6. Запропоновані емпіричні показники для визначення рівня інформованості та обізнаності населення щодо поняття і розуміння корупція як соціального явища: 1) рівень інформованості щодо корупції в суспільстві; 2) основні джерела інформації про корупцію; 3) розуміння і соціальне сприйняття феномену корупції серед населення.

Визначено соціальні чинники корупційних практик в українському суспільстві (за результатами емпіричного дослідження), серед яких виділено наступні групи: 1) *соціокультурні чинники* (домінування в суспільній свідомості уявлень про корупцію як невід'ємну особливість українського менталітету, яка пронизує усе суспільство, що породжує феномен «всеохоплюючої корупції»; амбівалентність і стереотипізація у сприйнятті корупції – як деструктивне і негативне соціальне явище, так і необхідна умова соціальних відносин; пасивний тип соціальної поведінки і реакції на корупційні діяння, сприйняття таких ситуацій як усталених і незмінних; на ціннісному рівні корупція виступає як рутинізоване, повсякденне явище в українському суспільстві, що закріплене як неформальна соціальна практика у взаємовідносинах влади і суспільства, надавачів і отримувачів соціальних і адміністративних послуг); 2) *соціально-правові чинники* (недосконалість антикорупційного законодавства; обмеженість громадського контролю за діяльністю органів влади і окремих корупціогенних сфер соціального життя; низький рівень розвитку громадянського суспільства; низький рівень правової і громадянської культури); 3) *соціально-економічні чинники* (нестабільна соціально-економічна ситуація; високий показник «тіньової економіки; злиття великого бізнесу (олігархічних груп) із органами влади на всіх рівнях державного управління; розмитість норм і правил економічних відносин і транзакцій).

7. Запропоновано комплекс механізмів запобігання та протидії корупції в українському соціумі. Доведено, що інституціональний механізм

управління, покликаний не тільки створювати умови для стабільної роботи соціальних суб'єктів, але й законодавчо закріплювати соціально-політичні, соціально-економічні і власне соціальні відносини між індивідами і групами, що сприяють їхньому ефективному функціонуванню, мінімізуючи корупціогенні ризики. А отже, характерними рисами даного механізму є комплексність: поєднання одночасно екзогенних (зовнішніх) та універсальних (загальних) чинників.

Розроблено загальну концептуальну модель механізмів запобігання та протидії корупції в українському соціумі, яка включає рівні прояву корупції: мета - (особистісний), мікро- (груповий) , мезо-інституційний (соціальні інститути), макро- соціетальний (суспільство), в якості технології діагностики корупції визначено соціальний моніторинг, до механізмів запобігання та протидії корупції в українському соціумі віднесені політичні, культурні економічні, соціальні механізми.

Соціальні механізми протидії корупції в українському суспільстві передбачають реалізацію на трьох рівнях. На структурно-функціональному рівні виокремлено соціальні механізми протидії корупції: 1) соціальні механізми нормативно-правової регуляції системи протидії корупції спрямовані на формування національного антикорупційного законодавства з урахуванням міжнародних зобов'язань і встановленням соціальних санкцій адміністративної, кримінальної, фінансової відповідальності за його порушення; 2) соціальні механізми інституційно-організаційного забезпечення спрямовані на формування системи антикорупційних органів; 3) соціальні механізми інформаційно-комунікаційної взаємодії соціальних суб'єктів протидії корупції представляють собою засоби ефективної соціальної взаємодії між державою і громадянами, різними секторами суспільства, ЗМІ і суспільством, тобто між усіма соціальними суб'єктами, що вступають у відносини, які можуть набути ознак корупційного ризику, з метою попередження і запобігання корупції в різних сферах суспільного життя. На рівні структурно-функціональної взаємодії антикорупційних механізмів

реалізується комплексний і системний підхід у протидії корупції, спрямований як на репресивні заходи, так і на заходи з усунення причин корупції (превентивні заходи). На рівні оцінки соціальної ефективності і результативності реалізації і функціонування соціальних механізмів протидії корупції здійснюється моніторинг результатів реалізації загальної соціальної стратегічної моделі протидії корупції.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абдієв К.М. Поняття корупції та система кримінально-правових способів боротьби з нею: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. / К.М. Абдієв; М., 1995. 220 с.
2. Агарков О.А. Корупція в Україні 2020: розуміння, сприйняття, поширеність UR: https://nazk.gov.ua/wp-content/uploads/2020/05/Corruption_Survey_2020_Presentation_Info-Sapiens.pdf
3. Агарков О.А. Соціально-політичний маркетинг: теоретичний і практичний аспекти: монографія / за науковою ред. проф. В.М. Бебика. - Запоріжжя: ТОВ НВК «Інтер-М», 2011. – 200с. UR: <https://studfile.net/preview/9735488/page:13/>
4. Агранович В.Б. Инновации в транзитивном обществе: социально - философский анализ: дис... к. филос. н.: 09.00.11. Томск: 2007. 356 с.
5. Адес А., Тепла Р. Конкуренция и коррупция. М.: Мысль, 2014. 354 с.
6. Алаев Э.Б. Социально-экономическая география: Понятийно-терминологический словарь / Э.Б. Алаев. – М.: Мысль, 2003. – 350 с.
7. Алексеев С.В. Коррупция в переходном обществе: социологический анализ: автореф. дис. ... док. социол. наук: 22.00.04. / С.В. Алексеев; Новочеркасск, 2008. 49 с.
8. Алексеев С.В. Коррупция: Социологический анализ. Шахты: Изд-во ЮРГУЭС, 2008. 270 с.
9. Амосов О.Ю. Перетворення механізмів державного регулювання економічного розвитку. *Державне управління та місцеве самоврядування* : зб. наук. пр.: у 2 ч. Х.: ХарРІ НАДУ, 2001. Ч. 2. С. 10–16.
10. Андреева Г.М. Социальная психология. Москва: Аспект-пресс, 1996. 376 с.

11. Андрияшкин С. Компаративный анализ российского и зарубежного опыта социальной рекламы. URL: http://www.socreklama.ru/sr_article.php?arti_id=81.
12. Антонова Н.Л. Социальная практика: теоретико-методологические основания исследовательского анализа / Н.Л. Антонова // *Известия Уральского государственного университета. Сер. 3 «Общественные науки»*. 2009. № 4 (70). С. 92-98.
13. Арндт Х. Истоки тоталитаризма. М.: Прогресс, 1996. 672 с.
14. Аршиннікова А.В. Підходи до оцінювання рівня корупції / А.В. Аршиннікова. *Публічне управління та митне адміністрування*. 2017. № 2. С. 220–227.
15. Аслунд А. «Рентоориентированное поведение» в российской переходной экономике. / А. Аслунд. *Вопросы экономики*. 1996. № 8. С. 26-35.
16. Астафьева О.Н. «Переходность» как принцип социокультурного развития: движение общества к новому типу культуры. *Стратегии динамического развития России: единство самоорганизации и управления: материалы Первой междунар. науч.-практ. конф. Т.III. Синергетика в решении проблем человечества XXI века - диалог школ*. М., 2004. С. 145-156.
17. Астафьев В.А. Коррупция как особая форма экономических отношений в обществе: автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. экон. наук : спец. 08.00.01 «Экономическая теория» / В. А. Астафьев. Тамбов, 2015. 22 с.
18. Афонін Е., Мартинов А. Архетип і соціетальне: взаємодія і взаємовпливи. *Публічне управління: теорія та практика*. 2013. Спец. вип. С. 193-200.
19. Афонін Е.А., Суший О.В., Усаченко Л.М. Закономірності та особливості суспільно-трансформаційних процесів в Україні. / Е.А. Афонін, О.В.Суший, Л.М. Усаченко. *Український соціум*. 2011. № 3(38). С. 7-30.
20. Б'янкамарія Фонтана. Витоки давньої традиції. *Кур'єр ЮНЕСКО (корупція)*. 1996. С. 8-9.

21. Багрий-Шахматов Л.В. Уголовно-правовые и криминологические проблемы коррупции, теневой экономики и борьбы с ними. Одесса: Ластар, 2001. 530 с.
22. Базилюк А.В. Що таке тіньова економіка, причини виникнення та умови розвитку / А.В. Базилюк, В.Ф. Волик. Профспілки України. 1997. № 2. С. 37.
23. Балич Н. Социальные практики и их роль в современном обществе / Н. Балич. *Социология: теория, методы, маркетинг*. 2013. № 4. С. 69-78.
24. Баранов В.М. Теневое право. Н. Новгород, 2002. 165 с.
25. Барзенкова-М'ясникова Л.В. Концепція соціального капіталу як теоретична основа для вивчення корупції / Л.В. Барзенкова-М'ясникова. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики*. 2014. Вип. 62. С. 17-24.
26. Барсукова С.Ю. Коррупция: научные дебаты и российская реальность. / С.Ю. Барсукова. *Общественные науки и современность*. 2008. № 5. С. 36-47.
27. Бартошек М. Римское право. Понятие, термины, определения / М. Бартошек. – М., 1989. – 448 с.
28. Бевзенко Л. Поняття міфу та гри в кризовому дискурсі сучасних соціокультурних процесів – соціосамоорганізаційний підхід. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2015. № 2. С. 112-129.
29. Беглиця В.П. Досвід європейських країн щодо формування антикорупційної стратегії. / В.П. Беглиця. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія»*. Серія: Державне управління. 2015. Т. 263. Вип. 252. С. 17–23.
30. Беглиця В.П. Проблеми розуміння дефініції «корупція» та причини розповсюдження цього явища в Україні / В. П. Беглиця. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу*

«Києво-Могилянська академія». Серія : Державне управління. 2014. Т. 239. Вип. 237. С. 21-26.

31. Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну; пер. с нем. М.: Прогресс-Традиция, 2000. 384 с.

32. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности: трактат по социологии знания. М.: МЕДИУМ, 1995. 323 с.

33. Білінська Л.В. Корупція як соціальне, психологічне і моральне явище. / Л.В. Білінська. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2013. №6. Т.1. С. 138-141.

34. Бланк М.Е. Вплив корупції на економіку України / М.Е. Бланк, Т.І. Батракова. *Науковий вісник Ужгородського національного університету: Серія: Міжнародні економічні відносини та світове господарство*. 2016. Вип. 7. Ч. 1. С. 25–28.

35. Бова А. Transparency International: індекс сприйняття корупції / А. Бова. *Політичний менеджмент*. 2004. № 1. С. 129-143.

36. Большой толковый социологический словарь (Collins). Том 1 (А – О): Пер. с англ. М.: Вече, АСТ, 1999. 544 с.

37. Булыгина А.А. Ценности транзитивного российского общества. / А.А. Булыгина. *Проблемы социальных взаимодействий в транзитивном обществе*. Новосибирск, 1999. С. 27-32.

38. Бунецкий Л.Л. Трансформація інституційних процесів в Україні: пострадянська деінституціоналізація та особливості становлення політичних інститутів. / Л.Л. Бунецкий. *Актуальні проблеми державного управління*. 2008. № 2(34). С. 59-70.

39. Бурдьє П. Начала. Choses dites / [пер. с фр. Н.А. Шматко]. М.: Socio-Logos, 1994. 288 с.

40. Бурдьє П. Практический смысл / [пер.с фр. А.Т. Бикбова, К.Д. Вознесенской, С.Н. Зенкина, Н.А. Шматко]. СПб.: Алетейя, 2001. 562 с.

41. Буряк К. Особливості антикорупційного законодавства в країнах Європейського Союзу. / К. Буряк. *Підприємництво, господарство і право*. «Міжнародне право». 2020. №2. С. 356-360.
42. Бут В.В. Девіація як соціальний феномен / В.В. Бут. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії*. 2011. Вип. 47. С. 75-87.
43. Быстрова А.С., Сильвестрос М.В. Феномен коррупции: некоторые исследовательские подходы. / А.С. Быстрова, М.В. Сильвестрос. *Журнал социологии и социальной антропологии*. 2000. Т. 3 (№ 1). С. 83-101.
44. Вайс К. Оцінювання; пер. з англ. Р. Ткачук, М. Корчинська. К.: Основи, 2000. 672 с.
45. Варналій З.С. Конкуренція і підприємництво: монографія. Київ: Знання України, 2015. 463 с.
46. Варналій З.С. Теоретичні засади детінізації економіки України. / З.С. Варналій. *Вісник Вінницького політехнічного інституту*. 2014. № 1. С. 46-51.
47. Вдовиченко Є.Ф. Сутність корупції, її принципи і властивості (філософський контекст) *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2016. № 9. С. 15-19.
48. Вебер М. Избранные произведения. М.: Прогресс, 1990. 809 с.
49. Вебер М. Основные социологические понятия / [пер. с нем. М.И. Левиной]. М.: Прогресс, 1990. 808 с.
50. Вебер М. Политика как призвание и профессия. Избранные произведения. М.: Прогресс, 1990. 431с.
51. Вебер М. Хозяйство и общество / Пер. с нем.; Под научн. ред. Л.Г. Ионина. – М.: ГУ-ВШЭ, 2010. – 456 с.
52. Верстюк С. Корупція: визначення, причини появи, вплив на економіку. / С. Верстюк. *Економіка України*. 2001. №3. С. 66-74.
53. Вешняков А.А. Свободные и демократические выборы как преграда политической коррупции. / А.А. Вешняков. *Организованная*

преступность, терроризм и коррупция: Криминологический ежеквартальный альманах. Вып. 1. М.: Юристъ, 2003. С. 73-75.

54. Вирішення проблеми корупції: від проголошення боротьби з корупцією до скорочення корупційних можливостей. URL: www.ya.org.ua/brochure/2000/002/009.htm.

55. Відповідальність за корупційні діяння, правові засади відшкодування збитків, завданих внаслідок їх вчинення: навч.-метод. матеріали / Ю.В. Баскакова, В.М. Гаврилюк, П.В. Качанова, Г.О. Усатий; упоряд. О.В. Жур. К.: НАДУ, 2013. 108 с.

56. Владленова І.В. Корупція в Україні та досвід Польщі: філософсько-політичне підґрунтя проблеми [Електронний ресурс] / І. В. Владленова. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія : Політологія. - 2017. - № 2. - С. 7-15.

57. Власов В.Г. Поняття регіону як актора сучасних міжнародних зв'язків / В.Г. Власов. *Грані*. - 2015. - № 3. - С. 28-34.

58. Власова Н.Ф. Регіональна специфіка соціального управління фізичною культурою і спортом (на прикладі запорізької області): дис.. ... к. соц. наук / Н.Ф. Власова; Класичний приватний ун-т; Запоріжжя, 2019. 221 с.

59. Внуков Є.О. Соціетальні складові організаційної культури в транзитивному суспільстві / Є.О. Внуков. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики*. 2015. Вип. 65-66. С. 140-148.

60. Возний В.І., Івашук О.Т., Олійничук Р.П., Шевчук О.Р., Якубовський Р.В. Антикоруptionна політика в Україні: навч.-метод. посібник. Тернопіль: ТНЕУ, 2013. 241 с.

61. Волков В.В. О концепции практик в социальных науках. / В.В. Волков. *Социологические исследования*. 1997. №6. С. 9-23.

62. Волков В.В., Хархордин О.В. Теория практик. Серия «Прагматический поворот». СПб.: Изд-во Европейского ун-та в Санкт-Петербурге, 2008. 298 с.

63. Волошенко А.В. Корупція: історичні витоки та сучасні прояви / А.В. Волошенко. *Актуальні проблеми економіки*. 2015. № 3. С. 8-16.
64. Волянська О.В. Методологічні проблеми міжнародних порівняльних досліджень корупції. / О.В. Волянська. *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства*. 2010. Випуск 16. С. 218-221.
65. Волянська О.В. Феномен корупції у фокусі соціологічного дискурсу. / О.В. Волянська. *Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого*. 2010. № 4. С. 206-212.
66. Гарфинкель Г. Исследования по этнометодологии. СПб.: Питер, 2007. 335 с.
67. Гевелинг Л.В. Клептократия. Социально-политическое измерение коррупции и негативной экономики. Борьба африканского государства с деструктивными формами организации власти. М.: Изд-во «Гуманитарий» Академии гуманитарных исследований, 2001. 592 с.
68. Генисаретский О., Щедровицкий Г. Деятельность проектирования и социальная система. URL: <http://skachate.ru/kultura/9216/index.html>.
69. Герасимчук З.В. Регіональна політика фінансового забезпечення сталого розвитку / З.В. Герасимчук, І.М. Вахович. *Регіональна економіка*. - 2008. № 2. С. 59-72.
70. Гидденс Э. Девять тезисов о будущем социологии. THESIS. / Э. Гидденс. Теория и история экономических и социальных институтов и систем: альманах. М.: Зима, 1993. Т.1. Вып.1. С. 57–82.
71. Гидденс Э. Устроение общества: Очерк теории структуризации. М.: Академический проект, 2005. 528 с.
72. Гишинский Я. Коррупция, теория, российская реальность, социальный контроль. URL: <https://pravo33.wordpress.com/2008/10/22/%D1%8F-%D0%B3%D0%B8%D0%BB%D0%B8%D0%BD%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9->

[%D0%BA%D0%BE%D1%80%D1%80%D1%83%D0%BF%D1%86%D0%B8%D1%8F-%D1%82%D0%B5%D0%BE%D1%80%D0%B8%D1%8F-%D1%80%D0%BE%D1%81%D1%81%D0%B8%D0%B9%D1%81/](#)

73. Головаха Е.И. Трансформирующееся общество. Опыт социологического мониторинга в Украине. К.: ИСНАНУ, 1996. 143 с.

74. Головаха Є. Українське суспільство: шляхи трансформації. / Є. Головаха. *Український соціологічний журнал*. 2016. №1-2. С. 26-30.

75. Горященко Ю.Г. Оцінка ефективності соціально-економічного розвитку регіону. / Ю.Г. Горященко. *Економічний простір*. 2014. № 81. С. 48-55.

76. Гофман І. Презентація себе іншим в повсякденному житті. К.: Канон-Прес-Ц, 2000. 685 с.

77. Грищук М. Передумови виникнення та протидії корупції: історико-правові аспекти / М. Грищук. *Актуальні проблеми правознавства*. – 2020. – Вип. 2. – С. 28-35.

78. Данн В. Державна політика: вступ до аналізу: навч. посіб. Для ВНЗ; пер. з англ. Г. Краснокутський. Одеса: АО Бахва, 2005. 502 с.

79. Делла Порта Д. Действующие лица в коррупции: политические бизнесмены в Италии. / Д. Делла Порта. *Международный журнал социальных наук*. 1997. № 16. С. 55-73.

80. Дереха В.В. Політична корупція: визначення та особливості / В.В. Дереха. *Наукові праці. Серія: «Політологія»*. 2009. Том 110. Випуск 97. С. 72-76.

81. Державна антикорупційна політика і запобігання та протидія корупції на публічній службі в органах державної влади і органах місцевого самоврядування: монографія / автор. кол. В.В. Василевич, Т.Е. Василевська, В.Ф. Нестерович, Е.В. Расюк, А.В. Савченко, В.Л. Федоренко (кер.) та ін.; за ред. проф. Ю.В. Ковбасюка і проф. В.Л. Федоренка. К.: Видавництво Ліра-К, НАДУ, 2016. 524 с.

82. Джалілова О.М. Ризик у сучасному суспільстві: соціально-філософський аналіз / О. М. Джалілова. *Гілея: науковий вісник*. 2016. Вип. 109. С. 182-186.

83. Длугопольський О.В. Політична рента і корупція в державному секторі економіки: теоретико-методологічний та прикладний аспекти / О.В. Длугопольський. UR:

http://library.wunu.edu.ua/images/stories/praci_vukladachiv/%D0%A4%D0%B0%D0%BA%D1%83%D0%BB%D1%82%D0%B5%D1%82%20%D0%A4%D1%96%D0%BD%D0%B0%D0%BD%D1%81%D1%96%D0%B2/%D0%9A%D0%B0%D1%84%20%D0%B5%D0%BA%D0%BE%D0%BD.%20%D1%82%D0%B5%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%97/%D0%94%D0%BB%D1%83%D0%B3%D0%BE%D0%BF%D0%BE%D0%BB%D1%8C%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9%20%D0%9E/prikusdu.pdf

84. Длугопольський О.В., Івашук Ю.П. Корупція та конкурентоспроможність національних економік за умов глобалізації. / О.В. Длугопольський, Ю.П. Івашук. *Теоретичні і практичні аспекти економіки та інтелектуальної власності*. 2012. Вип. 1. Т. 1. С. 74-79.

85. Дмитрієв Ю.В. Механізми оцінки та мінімізації корупційних ризиків у системі державного управління України: дис. ...канд. наук з держ. управління: 25.00.02. / Ю.В. Дмитрієв; Донецький Державний ун-т управління. Маріуполь, 2018. 236 с.

86. Добренєков В.И., Кравченко А.И. Социология: в 3-х томах. Т.3: Социальные институты и процессы. М.: Инфра-М, 2001. 624 с.

87. Донченко О. Архетипи соціального життя і політика (Глибинні регулятиви психополітичного повсякдення): монографія. К.: Либідь, 2001. 334 с.

88. Драгомирецька Н.М. Теоретичний аналіз комунікативної діяльності державного службовця: монографія. Одеса: Асторопринт, 2005. 280 с.

89. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии. М.: Наука, 1991. 575 с.
90. Дюркгейм Э. Ценностные и реальные суждения. / Э. Дюркгейм. *Социологические исследования*. 1991. № 2. С. 106–114.
91. Евтушевський В.К. Правове регулювання приватного підприємництва. / В.К. Евтушевський. *Право України*. 2001. № 5. С. 36-39.
92. Євтушенко О., Дерєга В., Палагнюк Ю. Особливості впливу клієнтелізму на процеси влади в Україні під час реформи децентралізації / О.Євтушенко, В. Дерєга, Ю. Плагнюк. *Державна політика та економічний розвиток. Науково-практичний журнал*. Випуск 11 (15). С. 311-338. UR: <http://pped.amu.edu.pl/wp-content/uploads/2019/04/%D0%92%D0%B8%D0%BF%D1%83%D1%81%D0%BA-1115.pdf>
93. Ємельянов В.М. Політична корупція в сучасній Україні / В. М. Ємельянов, Д. А. Степанюк. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Сер.: Політологія*. 2008. Т. 93, Вип. 80. С. 72-75.
94. Енциклопедичний словник з державного управління / [уклад.: Ю.П. Сурмін, В.Д. Бакуменко, А.М. Михненко та ін.]; за ред. Ю.В. Ковбасюка, В.П. Трощинського, Ю.П. Сурміна. К.: НАДУ, 2010. 820 с.
95. Журавлева Л.А. Социальные отклонения: взгляд Питирима Сорокина. \ Л.А. Журавлева. *Социология*. 2010. № 2. С. 52-57.
96. Задорожний С.А. Злочини, пов'язані з корупційними діями в системі державної влади та управління / С.А.Задорожний Запобігання та протидія корупції: навч. посіб. за ред. проф. Михненка А.М. – 2-е видання, доповнене і перероблене – К.: НАДУ. – 2011. – С. 160–170.
97. Закалюк А.П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: [у 3 кн.]. Київ: Ін Юре, 2007.
98. Запобігання корупції: методичні рекомендації для місцевих активістів / [Д. О. Калмиков, Д. В. Сінченко, О. О. Сорока, М. І. Хавронюк, Г.

Л. Шведова]; за заг. ред. М. І. Хавронюка. К.: ФОП Москаленко О.М., 2017. 242 с.

99. Запобігання та протидія корупції: навч. посіб. / А.М. Михненко та ін.; за ред. А.М. Михненка; Акад. фін. упр. Вид. 4-те, переробл. й доповн. Київ: Акад. фін. упр., 2013. 664 с.

100. Заславская Т.И. О субъектно-деятельностном аспекте трансформационного процесса. Кто и куда стремится вести Россию? Актеры макро-, мезо- и микроуровней современного трансформационного процесса / под. общ. ред. Т.И. Заславской. М.: МВШСЭН, 2001.

101. Заславская Т.И. Современное российское общество : социальный механизм трансформации. М.: Дело, 2004. 400 с.

102. Заславская Т.И. Социетальная трансформация российского общества: Деятельностно-структурная концепция. М.: Дело, 2002. 568 с.

103. Здравомыслов А.Г. Потребности, интересы, ценности. Москва: Политиздат, 1986. 223 с.

104. Зленко Н.М. Еволюція наукових поглядів на формування поняття «ризик» / Н.М. Зленко. Філософія науки: традиції та інновації. 2013. № 2 (8). С. 48-57.

105. Зубков В. И. Социологическая теория рисков. М.: Издательство Руди, 2003. 228 с.

106. Иванов И.Д. Европа регионов / И.Д. Иванов. – М. : Междунар. отношения, 1998. – 192 с.

107. Иванов С. А. Социальное партнерство как феномен цивилизации. / С.А. Иванов. Социальное партнерство. 2006. № 5. С. 8–13.

108. Йохансен Л., Педерсен К.Х. Административная коррупция связана с неудачными или незаконченными экономическими реформами / Л. Йохансен, К.Х. Педерсен. Українські діалоги. Журнал міждисциплінарних дискусій з питань стратегії розвитку України. 2015. Листопад-Грудень. С. 85–86.

109. Исаев К. «Общество риска» в условиях глобализации. / К. Исаев. Социс. 2001. № 12. С. 15-21.
110. Ібрагімова К.О. Дефініція поняття соціальна взаємодія, її види та основні теорії / К.О. Ібрагімова. Проблеми інженерно-педагогічної освіти. 2013. № 40-41. UR: <http://library.uipa.edu.ua/images/data/zbirnik/40-41/48.pdf>
111. Іванова Т. Соціальна тривога та соціальні практики / Т. Іванова. UR: <https://eppd13.cz/wp-content/uploads/2017/2017-4-2/31.pdf>
112. Іванюк О.В., Литвинчук І.Л. Інструменти моніторингу корупційних ризиків та запобігання корупції: навчально-наочний посібник. Житомир: ЖНАЕУ, 2019. 74 с.
113. Іващук Ю.П. Політико-економічний аналіз корупційної поведінки в сучасних господарських системах: автореферат дис. ...канд.економ.наук: 08.00.01; Л., 2015. 23 с.
114. Історія європейської ментальності / за ред.. П.Дінцельбахера. пер. З нім. Львів: Літопис, 2004. 720 с.
115. Камлик М.І., Невмержицький Є.В. Корупція в Україні. К.: Знання, 1998. 186 с.
116. Кирдина С.Г. Институциональные матрицы и развитие России. Введение в X-Y-теорию. СПб.: Нестор-История, 2014. 468 с.
117. Кирпичников А.И. Взятка и коррупция в России. СПб: Альфа, 1997. 350 с.
118. Кікалішвілі М.В. Західноєвропейські моделі стратегії протидії корупційній злочинності. / М.В. Кікалішвілі. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: юридичні науки*. 2019. №6. Т. 30 (69). С. 124-130.
119. Кікалішвілі М.В. Світові моделі стратегії протидії корупційній злочинності. / М.В. Кікалішвілі. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2019. № 41. Т. 2. С. 79-83.
120. Клименко О.Ю. Особливості інституціоналізації соціального захисту дітей у кризових ситуаціях в сучасному українському суспільстві:

дис. ... док. соц. наук: 22.00.04 / О.Ю. Клименко; Харківський нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна, Харків. 2016. 418 с.

121. Клочков В.Г. Суть та заходи боротьби з корупцією / В. Г. Клочков. *Прокуратура. Людина. Держава*. 2005. №7. С. 88–94.

122. Клямкин И., Тимофеев Л. Теневой образ жизни. Социологический автопортрет постсоветского общества. М.: Q&B, 2000. 248 с.

123. Ковальова Т.В. Сучасні методики вимірювання та оцінювання корупції / Т.В. Ковальова. *Державне будівництво*. 2018. № 2. UR: http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeBu_2018_2_18

124. Ковтун О.С. Корпоративна культура господарської організації: автореф. дис. ... к. соц. наук.: 22.00.04 / О.С. Ковтун; Київський Нац. ун-т ім. Т. Шевченко, Київ. 2015. 27 с.

125. Кола Д. Политическая социология / Пер. с. Фр.; предисл. А.Б. Гофмана. М.: Весь мир, 2001. 406 с.

126. Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти корупції: прийнята 31 жовтня 2003 року, ратифікована Україною із заявами 18 жовтня 2006 року URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_c16.

127. Коненко С.Я. Профилактика та боротьба з корупцією в поліції Німеччини: Із досвіду роботи поліції землі Нижня Саксонія. К.: Знання України, 2006. 16 с.

128. Кононов І.Ф. Соціологія і проблеми просторової організації суспільства / І.Ф. Кононов. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2004. № 4. С. 57–79.

129. Корж І. Політична корупція та правова безпека України. / І. Корж. *Право України*. 2009. № 6. С. 55-60.

130. Корупція в УКРАЇНІ 2017: Аналіз результатів пілотного застосування Методики оцінки рівня корупції в Україні. Інститут прикладних гуманітарних досліджень. URL: <https://old.nazk.gov.ua/>.

131. Корупція і тіньова економіка: політекономічний аспект: [монографія] / М.В. Фоміна, В.В. Приходько, М.Г. Каптуренко [та ін.]; кер. авт. кол. і наук. ред. М.В. Фоміна. Донецьк : Дон НУЕТ, 2012. 333 с
132. Корупція: теоретико-методологічні засади дослідження: монографія / керівник авт. кол. доц. І.О. Ревак. Львів: ЛьвДУВС, 2011. 220 с.
133. Костенко В. Історико-правове дослідження розвитку корупційних дій у владі та суспільстві / В. Костенко *Віче*. 2012. № 10. С. 18-20.
134. Костенко Д.В. Система запобігання корупції в Україні: становлення та розвиток: дис. ...канд. наук з державного управління; 25.00.01. / Д.В. Костенко; К., 2020. 229 с.
135. Костенко Н.И. Коррупция как проблема национальной безопасности. *Коррупция: политические, экономические, организационные и правовые проблемы*. М., 2001. С. 218-223.
136. Кохан Г. Політична корупція як наслідок конфлікту між державою та суспільством. / Г. Кохан. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2008. Вип. 42. С. 173-181.
137. Кохан Г.В. Явище політичної корупції: теоретико-методологічний аналіз: монографія. К. : НІСД, 2013. 232 с.
138. Кравцова М. Из двух зол выбирай наименьшее: сетевая и рыночная коррупция. URL: https://ecsoclab.hse.ru/data/2013/11/20/1334501040/%D0%9A%D1%80%D0%B0%D0%B2%D1%86%D0%BE%D0%B2%D0%B0_19.11.pdf
139. Кравченко А.И. Социология в вопросах и ответах: учеб. пособие. М.: Проспект, 2007. 240 с.
140. Кравченко Н. Особливості організаційної культури в громадському секторі українського суспільства в умовах демократичного транзиту: соціологічний аналіз / Н. Кравченко. *Грані*. 2019. № 22 (6). С. 69-77.
141. Креденцер О.В., Лагодзінська В.І., Ковальчук О.С. Теоретичний аналіз поняття «соціальна напруженість»: міждисциплінарний підхід. / О.В.

Креденцер, В.І. Лагодзінська, О.С. Ковальчук. *Актуальні проблеми психології: зб. наук. праць Ін-ту психології імені Г.С. Костюка НАПН України*. 2016. Том І: Організаційна психологія. Економічна психологія. Соціальна психологія. Вип. 45. С. 48-55.

142. Кримський С.Б. Архетипи української культури / С.Б. Кримський. *Феномен української культури: методологічні засади осмислення: зб. наук. пр.* – К.: Фенікс, 1996. – С. 91–112.

143. Крутій О.М. Діалог, як механізм співробітництва в головних сферах суспільного життя. / О.М. Крутій. *Актуальні проблеми державного управління: зб. наук. пр.* Одеса : ОРІДУ НАДУ. № 4(48). С. 4–11.

144. Кузнецова Н.В. Коррупция в системе уголовных преступлений. «Круглый стол». / Н.В. Кузнецова. *Вестник Московского университета*. 1993. №1. С. 32.

145. Кузнецов О.О. Корупція: боротьба з соціальною пандемією / О. О. Кузнецов, О. С. Арсентьева. *Актуальні проблеми права: теорія і практика*. 2013. № 27. С. 55-65.

146. Куприянов И.С. Бытовая коррупция в современной россии: социальное содержание и основные тенденции (на материалах исследований в Ивановской области): автореф. дис.. канд. социол. наук: 22.00.04. / И.С. Куприянов; Нижний Новгород, 2011. 26 с.

147. Купченко О. Феноменологічний аналіз соціально-політичних процесів / О. Купченко. UR: http://old.filos.lnu.edu.ua/bulletin_philosophy/ua/docs/visnyk01/articles/kupchenk.pdf

148. Куракин А.В. Административно-правовые средства предупреждения и пресечения коррупции в системе государственной службы (история и современность). / А.В. Куракин. *Государство и право*. 2002. № 9. С. 35-48.

149. Кучеренко С. Соціальна установка: адаптаційна класифікація особистостей / С. Кучеренко. *Психологія і суспільство*. 2015. № 1. С. 92-101.

150. Лащук О.С. теоретико-методологічні основи державного управління розвитком регіонів / О.С. Лащук. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Державне управління.* 2018. № 1. Том. 29 (68). С. 97-101.
151. Лебедева Н.Н. Субъектно-объектная характеристика институционального механизма. / Н.Н. Лебедев. *Вестник ВолГУ. Серия 3: экономика, экология.* 1999. Вып. 4. С. 18-22.
152. Лескова И.В. Социализация и инкультурация как механизмы формирования идентичности личности. / И.В. Лескова. *Научные ведомости БелГУ. Серия: Философия. Социология. Право.* 2008. № 5. С. 19–24.
153. Лі Куан Ю. Из третьего світу в перший. Історія Сингапуру: 1965-2000; пер. з англ. Є. Сагайдака. Київ. Видавн. гр. КМ-БУКС, 2016. 760 с.
154. Лук'янов О. Корупція як архетип державного управління. / О. Лук'янов *Публічне управління: теорія та практика.* 2013. Вип. 2. С. 25-32.
155. Лукашевич М.П., Туленков М.В., Яковенко Ю.І. Соціологія. Основи загальної, спеціальних та галузевих теорій: підруч., К.: Каравела, 2008. 544 с.
156. Луман Н. Понятие общества. / Н. Луман. *Проблемы теоретической социологии.* 1994. С. 25–42.
157. Луман Н. Самоописания; пер. с нем. А. Ановский, Б. Скуратов, К. Тимофеева. М.: Издательство «Логос», ИТДГК «Гнозис», 2009. 320 с.
158. Лунеев В.В. Политическая коррупция в России (Вступительное слово). *Организованная преступность, терроризм и коррупция: Криминологический ежеквартальный альманах.* Вып. 1. М.: Юристь, 2003. С. 71.
159. Лютко Н.В. Неформальні інститути в політиці / Н.В. Лютко. *Нова парадигма.* 2013. Вип. 118. С. 135-143.
160. Лясота Л. Соціальні мережі та неформальні практики у політичному дизайні пострадянських суспільств / Л. Лясота. *Політичний менеджмент.* 2006. № 4. С. 65–79.

161. Мазур І. Корупція як інститут тіньової економіки. / І. Мазур. *Економіка і право*. 2005. № 8. С. 34-38.
162. Макарова М.Н., Вахрушев Р.В. Коррупция как предмет социологического анализа. / М.Н. Макарова, Р.В. Вахрушева. *Вестник Удмуртского университета*. 2012. Вып. 3. – С. 53-60.
163. Малиновський В. Концептуалізація поняття «регіон» / В. Малиновський. *Вісник Національної академії державного управління при Президентові України*. 2012. Вип. 4. С. 163-170.
164. Мальований М.С. Аналіз та систематизація існуючих методів оцінювання ступеня екологічної небезпеки / М.С. Мальований, В.М. Шмандій, О.В. Харламова, Л.І. Челядин, Г.В. Сакалова. *Екологічна безпека*. 2013. Вип. 1. С. 37-44.
165. Марк М., Пирсон К. Герой и бунтарь. СПб.: Питер, 2005. 336 с.
166. Матюхін Д. А. Стиль життя як соціальна практика: теоретичний аналіз основних підходів. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики: зб. наук. пр.* Запоріжжя: КПУ, 2017. Вип. 75. С. 81–87.
167. Матюхін Д.А. Регіональні особливості соціальних практик сучасної української молоді (на прикладі запоріжської та тернопільської областей): дис. ... канд.. соціолог. Наук / Д.А. Матюхін; Класичний приватний ун-т: Запоріжжя, 2019. 237 с.
168. Матюхін Д.А. Соціальні установки як показники стилю життя сучасної молоді: результати соціологічного опитування / Д.А. Матюхін. *Вісник НТУУ. Політологія. Соціологія. Право*. 2016. Випуск. 3\4 (31-32). С. 88-92.
169. Матюхін Д.А. Фактори та інститути формування соціальних практик сучасної молоді: регіональний аспект / Д.А. Матюхін. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики*. 2019. Вип. 81. С. 71-79.
170. Мельник В.М. Основні причин корупції в Україні та шляхи їх подолання / В.М. Мельник, Н.В. Корень. *Збірник наукових праць Університету державної фіскальної служби України*. 2018. № 2. С. 207-221.

171. Мельник М.І. Корупція – корозія влади (соціальна сутність, тенденції та наслідки, заходи протидії): Монографія. К.: Юридична думка, 2004. 400 с.
172. Мельник М.І. Корупція: сутність, поняття, заходи протидії: монографія. Київ: Атіка, 2001. 304 с.
173. Мельник М.І. Кримінологічні та кримінально-правові проблеми протидії корупції: автореф. дис. ... док. юрид. наук: 12.00.08. / М.І. Мельник; Національна академія внутрішніх справ України, К.: 2002. 31 с.
174. Мельник М.І. Хабарництво: загальна характеристика, проблеми кваліфікації, удосконалення законодавства. К.: Парламентське вид-во, 2000. 256 с.
175. Мертон Р. Социальная структура и аномия. / Р. Мертон. *Социологические исследования*. 1992. №4. С. 91-96.
176. Мертон Р. Социальная теория и социальная структура. М.: АСТ, 2006. 873 с.
177. Мертон Р. Явные и латентные функции. Американская социологическая мысль: тексты / под ред. В.И. Добренькова. М.: Изд-во МГУ, 1994. С. 379-448.
178. Мещан І.В. Соціальне партнерство в управлінні соціальним обслуговуванням населення в Україні: регіональний контекст: дис.. к. соціолог. наук / І.В. Мещан; Класичний приватний університет. Запоріжжя, 2016. 231 с.
179. Мид Дж. Г. Интернализированные другие и самость. / Дж. Г. Мид. *Американская социологическая мысль: Тексты* / под ред. В.И. Добренькова. М.: Изд-во МГУ, 1994. С. 224 - 227.
180. Михальченко М. Україна ХХІ століття: і знову пошук шляхів розвитку. / М. Михальченко. *Віче*. 2001. №1. С. 20-28.
181. Михальченко М., Михальченко О., Невмерижицький Є. Корупція в Україні: політико-філософський аналіз: монографія. К.: ІПіЕНД імені І.Ф.Кураса НАН України, 2010. 615 с.

182. Михеев В.А. Основы социального партнерства: теория и политика: учеб. для вузов. М.: Экзамен, 2001. 158 с.
183. Михненко А.М., Руснак О.В., Мудров А.М., Кравченко С.О. Запобігання та протидія корупції: навчальний посібник, за ред. проф. Михненка А.М.. К.: НАДУ, 2012. 529 с.
184. Молдован В.В., Мелашенко В.Ф. Конституційне право: опорні конспекти: Навч. посібник для студентів юрид. вузів і факультетів. К.: Юмана, 1996. 272 с.
185. Мошенець О.В. Сутність та умови формування рентоорієнтованої економічної поведінки / О.В. Мошенець. *Український соціум*. 2008. № 3. С. 54-59.
186. Мурадян О.С. Спосіб життя як система соціальної дії: спроба концептуалізації / О.С. Мурадян. *Соціологічні студії*. 2012. № 1. С. 81-87.
187. Настюк В.Я. Протидія корупції як один із засобів забезпечення ефективної антитерористичної діяльності в Україні / В.Я. Настюк, В.В. Белєвцева. *Питання боротьби зі злочинністю*. 2013. Вип. 26. С. 99-108. С. 105.
188. Невмержицький Є.В. Корупція і національна безпека: навч. посібник / Є.В. Невмержицький, Ф.П. Шульженко. – К., 2000. 194 с.
189. Невмержицький Є.В. Корупція як соціально-політичне явище: особливості проявів і механізми подолання в сучасній Україні: дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Є.В. Невмержицький; Ін-т держави і права України НАН України. - К., 1999. 19 с.
190. Невмержицький Є.В. Корупція як соціально-політичний феномен: автореф. дис. ... док. політ. наук. / Є.В. Невмержицький; Націон. Академія наук України, Ін-т політичних і етнонац. Досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, Київ, 2009. 37 с.
191. Невмержицький Є.В. Правові проблеми боротьби з економічною злочинністю і корупцією: навч. посіб. – К.: АПСВ, 2005. – 415 с. С. 74
192. Нижник Н., Машков О. Системний підхід в організації державного управління: навч. посібник. К.: УАДУ, 1998. 160 с.

193. Никифорчук Д.Й. Вимір та оцінювання рівня корупції в Україні / Д.Й. Никифорчук, О.Ю. Бусол. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2013. № 1. С. 173-178.
194. Новак А. Теоретичні основи дослідження протидії корупційним проявам у системі публічного управління./ А. Новак. *Державне управління та місцеве самоврядування*. 2016. Вип. 1(28). С. 29-36.
195. Новіков О.В. Публічно-правове забезпечення протидії корупції в умовах регіонального розвитку: дис. ...канд. юрид. наук: 12-00.07. / О.В. Новіков; К., 2020. 209 с.
196. Новосад К.Я. Соціологічна концептуалізація ризику в контексті соціокультурних підходів / К.Я. Новосад. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені П. Могили. Сер.: Соціологія*. 2014. Т. 234, Вип. 222. С. 129-131.
197. Нонік В.В. Механізм формування та реалізації антикорупційної політики в Україні: дис.. ... д. н. з державного управління / В.В. Нонік; Міністерство освіти і науки України, Чорноморський Національний ун-т ім.. П. Могили, Миколаїв. 2019. 402 с.
198. Ожиганов Э.Н. Понятие и структура коррупции. Социология власти: информ.-аналит. бюл. № 1: Социальные права российских граждан и их реализация. М.: РАГС, 1999. 200 с.
199. Олсон М. Возвышение и упадок народов: Экономический рост, стагфляция, социальный склероз. Новосибирск: ЭКОР, 1998. 430 с.
200. Омельченко С.О. Корупція з точки зору різних культур світу. / С.О. Омельченко. *Підприємництво, господарство і право*. 2000. № 3. С. 54-57.
201. Осипов Г., Шапошников А. Этимологический словарь современного русского языка. М.: Флинта; Наука, 2010. Т. 1-2.
202. Оцінювання рівня корупції: монографія / кол. авт.: О.В. Сердюк, М.Ю. Огай, О.В. Волянська, І.М. Осика. К.: Атіка-Н, 2011. 131 с.
203. П'ясецька-Устич С.В. Корупція і тіньова економіка в системі соціально-економічних відносин суспільства. / С.В. П'ясецька-Устич.

Глобальні та національні проблеми економіки. Миколаївський національний університет імені В.О. Сухомлинського. 2016. Вип. 10. С. 34-39.

204. П'ясецька-Устич С.В. Корупція як системне явище в економіці України / С. В. П'ясецька-Устич. *Причорноморські економічні студії. 2016. Вип. 6. С. 5-10.*

205. П'ясецька-Устич С.В. Корупція в системі тіньових економічних відносин / С.В. П'ясецька-Устич. *Науковий вісник Херсонського державного університету. 2016. Випуск 17. Частина. 3. С. 16-20.*

206. Парсонс Т. Система координат действия и общая теория системы действия: культура, личность и место социальных систем. / Т. Парсонс. *Американская социология / под ред. В.И. Добренкова. Москва, 1994. С. 448–468.*

207. Парсонс Т. Структура социального действия. М.: Академический Проект, 2000. 880 с.

208. Парсонс Т. Функциональная теория изменения. / Т. Парсонс. *Американская социологическая мысль: Тексты / Под ред. В.И. Добренкова. М.: Изд-во МГУ, 1994. С. 254-262.*

209. Пархоменко С.Є. Корупційні практики держави як девіація соціальної моралі / С. Є. Пархоменко. *Грані. 2016. № 140. С. 22-27. С. 23.*

210. Пархоменко-Куцевіл О.І. Формування та розвиток сучасних антикорупційних органів державної влади як основа запобігання та подолання корупції: теоретико-методологічний аналіз: монографія. Київ: ДП «Вид. дім «Персонал», 2019. 308 с.

211. Пелішенко В.О. Корупція у контексті сучасних соціально-політичних концепцій. / В.О. Пелішко. *Сучасне суспільство: політичні науки, соціологічні науки, культурологічні науки. 2014. № С. 121-130.*

212. Першин Н.И., Селезнева И.Г. Коррупция – теория и жизнь. / Н.И. першин, И.Г. Селезнева. *Известия Волгоградского государственного технического университета. 2008. Т. 7. № 5. С. 50-55.*

213. Петренко А.О. Причини та шляхи запобігання корупції в Україні / А.О. Петренко. *Економіко-правовий розвиток сучасної України: матер. III Всеукр. наук. конф. студ., аспір. та молодих вчених* (22-23 листопада 2013 р., м. Одеса) / за ред. д.е.н., проф. О.М. Кібік, д.ю.н., проф. О.П. Подцерковного; Національн. ун-т «Одеська юридична академія» – Одеса : Фенікс, 2013. – С. 410-412.
214. Підбережник Н.П. Антикорупційна політика в країнах Західної Європи: досвід для України. / Н.П. Підбережник. *Ефективність державного управління*. 2013. Вип. 37. С. 123–132.
215. Піроженко Н.В. Механізми становлення та розвитку соціального партнерства органів публічної влади і неурядових некомерційних організацій: автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр.: 25.00.02. / Н.В. Піроженко; Одеса, 2007. 20 с.
216. Подопрыгора А.А. Основы Римского гражданского права. – К.: Вентури, 1995. – 288 с.
217. Полезе А. Дослідження різної природи незаконних трансакцій в Україні. / А. Полезе. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2010. № 3. С. 52-70.
218. Політична корупція перехідної доби: пер. з англ. / за ред. С. Коткіна та А. Шайо. К.: К.І.С., 2004. 440 с.
219. Полохало В. Негражданское общество как социополитический феномен Украины. / В. Полохало. *Полис*. 1999. № 6. С. 25-32.
220. Попов В.И. Проявление коррупции в современных условиях / В.И. Попов. *Корупция в России: состояние и проблемы: материалы конф. М Инст. МВД России*, 1996. С. 55–57.
221. Попов С. Методология организации общественных изменений. / С. Попов. *Кентавр*. 2001. № 26. С. 14-23.
222. Попович Я.М. Політична корупція в транзитивному українському суспільстві: сприйняття поширеності і форми прояву. / Я.М. Попович. *Гілея*. 2019. Вип. 142 (№ 3). Ч. 3. Політичні науки. С.88-91.

223. Поснова Т.В. Соціальний механізм економічної безпеки / Т.В. Поснова. *Науковий вісник Національного університету державної податкової служби України (економіка, право)*. 2014. № 1. С. 64-69. С. 66.

224. Потенціал неурядових організацій у протидії корупції. Звіт за результатами соціологічного дослідження. Інститут прикладних гуманітарних досліджень. URL: <https://old.nazk.gov.ua/>.

225. Природа і поширеність корупції. Звіт за результатами соціологічного дослідження. Інститут прикладних гуманітарних досліджень. URL: <https://old.nazk.gov.ua/>.

226. Природа та поширеність громадського невдоволення корупцією. Звіт за результатами соціологічного дослідження. Інститут прикладних гуманітарних досліджень. URL: <https://old.nazk.gov.ua/>.

227. Природа фірми: Походження, еволюція і розвиток / ред.: О.Е. Вільямсон, С. Дж. Вінтер. К.: А.С.К., 2002. 336 с.

228. Приходченко Л. Сутність понять механізмів держави, державного управління та державного регулювання. / Л. Приходченко. *Актуальні проблеми державного управління: зб. наук. пр.*, 2008. Вип. 3 (35). С. 269-274.

229. Приходько А.А. Адміністративно-правове забезпечення запобігання та протидії корупції в Україні за умов євроінтеграції: дис.. ... д.ю.н. / А.А. Приходько; Науково-дослідний ін-т публічного права, Міністерство внутрішніх справ України, Дніпропетровський держ. ун-т внутрішніх справ України, Київ. 2020. 485 с. С. 48.

230. Про запобігання корупції: Закон України від 14 жовтня 2014 року № 1700-VII. *Відомості Верховної Ради*. 2014. № 49. Ст. 2056.

231. Про засади державної антикорупційної політики (Антикорупційна стратегія) на 2014–2017 роки: Закон України від 14.10.2014 № 1699-VII. *Відомості Верховної Ради*. 2014. № 46. Ст. 2047.

232. Про Національне антикорупційне бюро України: Закон України від 14 жовтня 2014 року № 1698-VII. *Відомості Верховної Ради*. 2014. № 47. Ст. 2051.

233. Про схвалення Концепції розвитку електронного урядування в Україні: Розпорядження Кабінету Міністрів України № 649-р від 20.09.2017 р. *Офіційний вісник України*. 2017 р. № 78 Ст. 240. С. 109.

234. Проект антикорупційної програми Управління державної охорони України на 2019-2021 роки. UR: http://do.gov.ua/project_2021/

235. Проект Закону України «Про засади державної антикорупційної політики на 2020–2024 роки». URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=70007

236. Проскуріна О.О. Сучасна політична культура України в умовах глобалізації інформаційного суспільства: автореф. дис... д-ра політ. наук: 23.00.03 / О.О. Проскуріна; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. — К., 2009. — 40 с.

237. Прохоренко О.Я. Корупція по-українськи (сутність, стан, проблеми): монографія. К.: Вид-во НАДУ, 2005. 456 с.

238. Пундей Сар Дж. Боротьба з корупцією. Критичний огляд з аналізу міжнародного досвіду. / Сар Дж. Пундей. *Проблеми економічного зростання: питання доброчесності: матеріали українсько-американського семінару*. Львів, 1997. С. 84–87.

239. Пушкаренко П.І. Корупція як суспільно небезпечний інститут тіньової економіки / П.І. Пушкаренко. *Право і Безпека*. 2006. Т. 5. № 3. С. 181-183. С. 182.

240. Растоу Д. Пределы роста. М.: Наука, 1987. 321 с.

241. Раткевич А.Л. Социальные интернет-практики россиян в условиях формирования информационного общества: автореф. ... канд. социол. наук. / А.Л. Раткевич; М., 2009. 32 с.

242. Реалізація державної антикорупційної політики в міжнародному вимірі: *матеріали IV Міжнар. наук.- практ. конф.* (Київ, 12 груд. 2019 р.): у 2 ч. / редкол.: В. В. Черней, С. Д. Гусарев, С. С. Чернявський та ін., Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2019. Ч. 1. 264 с.

243. Рисмен Д. Некоторые типы характера и общество. / Д. Рисмен. *Социологические исследования*. 1993. № 5. С. 121–129.
244. Ритцер Дж. Современные социологические теории. СПб.: Питер, 2002. 688 с.
245. Рогульський С.С. Адміністративно-правові заходи боротьби з корупцією в Україні: автореф. дис.. к.ю.н.: 12.00.07./ С.С. Рогульський; Київський національний ун-т ім. Т. Шевченка. – Київ, 2005. 19 с. С. 14.
246. Рогульський С. С. Корупційне правопорушення, як адміністративний проступок / С. С. Рогульський // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки. 2000. № 41. С. 66–69.
247. Романюк Б.В. Світовий досвід створення та функціонування інституцій з попередження та боротьби з корупцією. / Б.В. Романюк. *Науково-практичний журнал*. 2009. № 21. С. 9–16.
248. Ромат Е.В. Реклама в системе маркетинга. К.: Студцентр, 2007. 232 с.
249. Российская социологическая энциклопедия / под общ. ред. Г.В. Осипова. М.: НОРМА–ИНФРА•М, 1999. 672 с.
250. Ростовська К. Міжнародний досвід формування та реалізації антикорупційної політики в інших державах. / К. Ростовська. *Актуальні проблеми правознавства*. 2017. Випуск 4 (12). С. 118-122.
251. Роуз-Аккерман С. Коррупция и государство: Причины, следствия, реформы; [пер. с англ. О.А. Алякринского]. М.: Логос, 2003. 356 с.
252. Рудніцька Р.М. Механізми державного управління: сутність і зміст. Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2005. 28 с.
253. Савченко А., Клименко О. Питання національної моделі спеціальних антикорупційних органів. / А. Савченко, О. Клименко. *Науковий часопис Національної академії прокуратури України*. 2015. №4. С. 136-146.

254. Сатаров Г.А. Некоторые задачи и проблемы социологии коррупции. / Г.А. Сатаров. *Социология коррупции: материалы научно-практической конференции*. М., 2003. С. 32-33

255. Сафронов А.Д. Организационно-правовые аспекты предупреждения коррупции среди сотрудников органов внутренних дел. / А.Д. Сафронов; М., 1993. 47 с.

256. Свеженцева Ю.О., Ромас Р.В. Аналіз методологій дослідження корупції міжнародними та вітчизняними організаціями стосовно можливості їх використання в ОВС. / Ю.О. Свеженцева, Р.В. Ромас. *Український соціум*. 2010. № 1 (32). С. 73-82.

257. Семечкин Н.И. Социальная психология: учеб. пособие. Владивосток: Изд-во Дальневосточного университета, 2003. Ч.2. 133 с.

258. Серьогін С. Механізми попередження та протидії корупції в органах публічної влади. / С. Серьогін. *Університетські наукові записки*. 2009. № 4. С. 284-289.

259. Сибирякова М. Мережеве співтовариство державних службовців як соціокультурний чиник запобіганню корупції / М. Сибирякова. *Публічне управління: теорія та практика: збірник наукових праць Асоціації докторів наук з державного управління*. – Х.: Вид-во «ДокНаукаДержУпр», 2010. – № 3–4. – С. 103-111.

260. Сиссенер Т.К. Феномен коррупции в антропологической перспективе. Борьба с ветряными мельницами? *Социально-антропологический подход к исследованию коррупции*. С.-Пб.: Алетейя, 2007. С. 56-82.

261. Скоробогачкий В.В. Коррупция как способ легитимации власти URL: <http://www.law.edu.ru/doc/document.asp?docID=1224478>

262. Сливка Р. Новий вимір політичного та соціально-економічного співробітництва між прикордонними територіями в Центральній та Східній Європі. URL: <http://geoinfo.if.ua/?p=265>.

263. Словарь Мюллера (англо-русский). URL: <http://www.diclib.com/>.

264. Смелзер Н. Социология: пер. с англ. / Н. Смелзер. – М.: Феникс, 1994. – 688 с.
265. Соломко Ю. Електронне урядування: поняття, сутність, принципи та напрями розвитку. / Ю. Соломко. *Ефективність державного управління*. 2018. Вип. 2(55). Ч.1. С. 135-143.
266. Сосько С.П., Скринько М.М. Інфраструктура в умовах транзитивної економіки. Харків: Екограф, 2004. 256 с.
267. Сопілко І.М. Корупція в Україні як спадщина радянського державного управління / І.М. Сопілко, Н.О. Армаш. *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право*. 2018. № 2. С. 89-94. С. 92.
268. Сорокин П. Общедоступный учебник по социологии. М.: Наука, 1994. 654 с.
269. Соснін О.В. Корупція: витоки та шляхи подолання / О.В. Соснін. *Юридичний вісник України*. 2011. № 11(819). С. 6-7.
270. Социальное управление: слов. / под ред. В.И. Добренькова, И.М. Слепенкова. М.: Изд-во МГУ, 1994. 312 с.
271. Социологические координаты риска: под ред. А. В. Мозговой. М.: Изд-во Института социологии РАН, 2008. 230 с.
272. Социологический энциклопедический словарь. На русском, английском, немецком, французском и чешском языках / редактор-координатор – акад. РАН Г.В. Осипов. – М.: НОРМА (Издат. группа НОРМА–ИНФРА • М), 2000. – 488 с.
273. Социология неформальных отношений: экономика, политика, культура: коллективная монография / под ред. В.А. Давыденко. Тюмень: Изд-во «Вектор-Бук», 2005. 256 с.
274. Соціокультурний контекст розуміння та сприйняття корупції. Звіт за результатами соціологічного дослідження. Інститут прикладних гуманітарних досліджень. URL: <https://old.nazk.gov.ua/>.

275. Соціологія: короткий енциклопедичний словник / Уклад.: В.І. Волович, В.І. Тарасенко, М.В. Захарченко та ін. /Під заг.ред.В.І. Воловича. 1998. 736 с.
276. Соціологія: підручник / за заг. ред. В.Г. Городяненка. К.: ВЦ «Академія», 2008. 544 с.
277. Стан корупції в Україні, Київ. 2015. Порівняльний аналіз загальнонаціональних досліджень, 2007, 2009, 2011 та 2015. UR: https://kiis.com.ua/materials/pr/20161602_corruption/Corruption%20in%20Ukraine%202015%20UKR.pdf
278. Стан корупції в Україні. Звіт за результатами соціологічного дослідження. Київський міжнародний інститут соціології. К., 2015. URL: <https://kiis.com.ua/>.
279. Стегній О.Г. Теоретико-методологічні засади дослідження феномену соціогенних ризиків / О.Г. Стегній. *Український соціум*. 2009. № 4 (31). С. 33–46.
280. Стегній О.Г. Феномен всеохоплюючої корумпованості в сучасному українському суспільстві. / О.Г. Стегній. *Український соціум*. 2012. № 1(40). С. 7-22.
281. Стойко О.М. Трансформація політичних інститутів у сучасних перехідних суспільствах: монографія. К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України; «Логос», 2016. 416 с.
282. Супрун Т.М. Зарубіжний досвід запобігання та протидії корупції. / Т.М. Супрун. *Міжнародний юридичний вісник: актуальні проблеми сучасності (теорія та практика)*. 2017. Вип. 2–3 (6–7). С. 199-204.
283. Сурков К.В. О понятии коррупции и возможностях правового воздействия на нее. Методологические проблемы воспитательной и кадровой работы с органами внутренних дел и внутренних войск. СПб.: Юриздат, 1991. 230 с.
284. Сучасні політичні інститути та процеси в умовах реформування політичної системи України: Програма та методичні рекомендації для

слухачів за спеціальністю «Державне управління» / укл. В.В. Лісничий, О.В. Радченко. Х.: Вид-во ХарРІ НАДУ «Магістр», 2006. 22 с.

285. Теоретико-правові засади протидії корупції : науково-аналітична доповідь / авторський колектив: В.Ф. Дейнека та ін. Ірпінь: НДІ фінансового права, 2014. 39 с.

286. Теремецький В.І. Міжнародний досвід реалізації антикорупційної політики / В.І. Теремецький, В.А. Дем'янчук. *Право і Безпека*. 2017. № 4. С. 67-72. С. 68.

287. Терещук О.В. Адміністративна відповідальність за корупційні правопорушення: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. / О.В. Терещук; Одеса, 2000. 177 с.

288. Технології соціальної роботи / За заг.ред. Агарков О.А., - Запоріжжя: Мотор Січ, 2015. - 486 с.

289. Тимофеев Л.М. Институциональная коррупция: очерки теории. М., 2000. 365 с.

290. Тихомиров М.Ю. Юридическая энциклопедия. БРЭ. М.: Мысль, 1995. Т. 4. 526 с.

291. Тіньков А. Політична корупція в системі державного управління: українські реалії. / А. Тіньков. *Вісник Національної академії державного управління. Політологія і право*. 2010. №1. С. 227-234.

292. Ткаченко О.В. До питання про визначення поняття «корупція» / О. В. Ткаченко. *Університетські наукові записки*. 2006. № 2. С. 191-194.

293. Томас У. Определение ситуации. Человек и общество. Хрестоматия / под ред. С. А. Манкеева. К.: Ин-т социологии НАН Украины, 1999. С. 24-28.

294. Торяник В.М. Суспільство ризику як суспільство споживання (у контексті трансформації політичного) / В.М. Торяник. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені П. Могили. Сер.: Політологія*. 2011. Т. 175, Вип. 163. С. 95-98.

295. Тощенко Ж.Т. Возможна ли парадигма социологического знания? / Ж.Т. Тощенко. *Социс.* 1991. № 7. С. 17–25.
296. Трепак В.М. Ідентифікуючі ознаки корупції: визначення й характеристика / В.М. Трепак. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право.* - 2015. - Вип. 35(2.3). - С. 109-112.
297. Трепак В.М. Система заходів антикорупційної діяльності у розвинутих країнах світу. / В. Трепак. *Публічне право.* 2016. № 1 (21). С. 193-201.
298. Трепак В.М. Міжнародний досвід запровадження системи заходів антикорупційної спрямованості. / В.М. Трепак. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ.* 2015. №2 (10). С. 233–246
299. Трепак В.М. Особливості дефініції поняття «корупція». / В.М. Трепак. *Науковий вісник національної академії внутрішніх справ.* 2015. № 4 (97). С. 181-194.
300. Туленков М.В. Організаційна впорядкованість систем соціального управління (модель соціологічного аналізу). К.: ІПК ДСЗУ, 2006. 102 с.
301. Туленков М.В. Соціальна політика в Україні: шляхи формування та реалізації: Навч.-метод. розробка. К.: ІПК ДСЗУ, 2007. 34 с.
302. Туленков М.В. Теорія організаційної взаємодії: Підручник. К.: ІПК ДСЗУ, 2011. 456 с.
303. Тюгашев Е.А. Философия и право в транзитивном обществе: гендерная перспектива. / Е.А. Тюгашев. *Социальные взаимодействия в транзитивном обществе: сборник научных трудов.* Новосибирск, 2001. С. 15-25.
304. Удальцова М.В. Транзитивное общество и его проблемы. / М.В. Удальцов. *Проблемы социальных взаимодействий в транзитивном обществе.* Новосибирск, 1999. С. 3-10.
305. Управление общественными отношениями / под общ. ред. В.С. Комаровского. М.: Изд-во РАГС, 2005. 400 с.

306. Управление организацией: энциклопед. слов. М.: ИНФРА, 2001. 822 с.
307. Уци Б. Источники и последствия укорененности для экономической эффективности организаций: влияние сетей. *Анализ рынков в современной экономической социологии* / под. ред. В.В. Радаева, М.С. Добрякова. М. ГУ ВШЭ, 2007. С. 208-252.
308. Фоміна М.В., Кузьменко В.В. Сутність, форми і класифікація корупційних відносин. / М.В. Фоміна, В.В. Кузьменко. *Економічний вісник університету*. 2013. Вип. 21(1). С. 182-186.
309. Фукуяма Ф. Великий разрыв; Пер. с англ. под общ. ред. А.В. Александровой. М: ООО Издательство АСТ: ЗАО НПП «Ермак», 2004. 474 с.
310. Хабермас Ю. Отношения между системой и жизненным миром в условиях позднего капитализма. THESIS. 1993. Т. 1. Вып. 2. С. 123-126.
311. Хабермас Ю. Политические работы; пер. с нем. О.И. Величко. М.: Праксис, 2005. 368 с.
312. Хантингтон С. Кто мы: Вызовы американской национальной идентичности: пер. с англ. А. Баширова. М.: ООО АСТ, 2004. 635 с.
313. Хом`як К.А. Тіньова економіка: типологізація форм прояву / К.А. Хом`як. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія: «Економічна»*. 2016. № 1. С. 155-164.
314. Хоманс Дж. Соціальна поведінка: її елементарні форми. / Дж. Хомас. *Соціальні і гуманітарні науки. Серія 11. «Соціологія»*. 2001. № 2. С. 47-69.
315. Чабан О. Архитипні та соціокультурні засади корупційної поведінки в українській дійсності / О. Чабан. *Архетипіка і державне управління: інституційні форми, механізми та практик*: збірник наукових праць переможців і кращих авторів Першого міжнародного конкурсу молодих учених; Київ, 24 травня 2013 р. / за ред. Е.А. Афоніна, Г.Л. Рябцева. – К.: НАДУ, 2013. С. 25-33.

316. Частная криминология / отв.ред. А.Д. Шестакова. Спб.: изд. Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2007. 771 с.
317. Чемерис І.В. Стратегічні пріоритети. / І.В. Чемерис. *Суспільно-політичні процеси*. 2009. № 3 (12).
318. Чумаченко Д.С. Корупція як соціальне явище у вимірі соціологічного аналізу / Д.С. Чумаченко. *Грані*. 2018. Том. 21. № 2. С. 37-43.
319. Чумаченко Д.С. Особливості соціальних установок щодо корупції і корупційних практик у масовій свідомості перехідного українського суспільства: соціологічний аналіз / Д.С. Чумаченко. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики*. 2020. Вип. 86. С. 127-137.
320. Шайо А. Клієнтизм та здирництво: корупція в перехідному суспільстві. / А. Шайо. *Політична корупція перехідної доби*; пер. з англ. К. : Вид.-во «К. І. С.», 2004. С. 1–20.
321. Шаленко В.Н. Социология. М.: Проект, 2003 224 с.
322. Шапорева Т.Н. Социальная реклама в социальном маркетинге: эволюция формы и содержания. Барнаул: 2004.
323. Шаттенберг С. Культура коррупции, или к истории российских чиновников. / С. Шаттенберг. *Неприкосновенный запас: дебаты о политике и культуре*. 2005. №4(42). С. 24-35.
324. Швидкий Я.Ю. Удосконалення нормативно-правового забезпечення протидії корупції в Україні. / Я.Ю. Швидкий. *Економіка та держава. Серія: Державне управління*. 2020. №1. С.20-23.
325. Шегельман И.Р., Шегельман М.Р. Зарубежный опыт борьбы с коррупцией. / И.Р. Шегельман, М.Р. Шегельман. *Глобальный научный потенциал*. 2013. № 6 (27). С. 81-83.
326. Широков Ф.И. Социология: теория и методы: учебник. М.: Экзамен, 2007. 653 с.
327. Ширшова И. Основные понятия концепции Пьера Бурдьё. URL: http://www.situation.ru/app/j_art_632.htm.

328. Шихирев П.Н. Социальная установка. Социальная психология: хрестоматия: учеб. пособие для студентов вузов / сост. Е. П. Белинская, О.А. Тихомандрицкая. Москва: Аспект Пресс, 2003. С. 364–376.

329. Штоквіш О.А. Синергетична методологія аналізу соціумів, що трансформуються. URL: <http://ea.dgtu.donetsk.ua:8080/bitstream/123456789/1517/32/shtokvish.htm>.

330. Штомпка П. Понятие социальной структуры: попытка обобщения / П. Штомпка. *Социологические исследования*. 2001. № 9. С. 3-10.

331. Шугальский С.С. Социальные практики: интерпретация понятия. / С.С. Шугальский. *Знание. Понимание. Умение*. 2012. №2. С. 276-280.

332. Шюц А. Избранное: Мир, светящийся смыслом / Шюц А. ; пер. с нем. и англ. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2004. – 1056 с.

333. Шюц А. Смысловая структура повседневного мира: Очерки по феноменологической социологии. М.: Ин-т Фонда «Общественное мнение», 2003. 336 с.

334. Юнг К.Г. Архетип и символ / Пер. В.В. Зеленский. М.: Ренессанс, 1991. 304 с.

335. Юридичний словник. К.: Ред. Енциклопедії, 1984. 850 с.

336. Яблоков Н.П. Криминалистика: учебник для вузов и юрид. факультетов. М.: ЛексЭст, 2003. 376 с.

337. Ядов В.А. О диспозиционной регуляции социального поведения личности. / В.А. Ядов. *Методологические проблемы социальной психологии*. Москва, 1975. С. 89–106.

338. Яницкий О.Н. Социология риска: ключевые идеи. / О.Н. Яницкий. *Мир России*. 2003. № 1. С. 3–35.

339. Яницкий О.Н. Экологическое движение и контекст: становление гражданского общества в посттоталитарной среде. / О.Н. Яницкий. *Социологические исследования*. 1992. № 12. С. 19–26.

340. Ярмиш О., Мельник Р. Спеціалізовані антикорупційні інституції: світовий досвід та національна модель. / О. Ярмиш, Р. Мельник. *Науковий часопис Національної академії прокуратури України*. 2015. №2. С. 144-155.
341. Abueva J.V. The Contribution of Nepotism, Spoils and Graft to Political Development. *East-West Center Review*. 1966. № 3.
342. Alatas S. *The Sociology of Corruption: The Nature, Function, Causes and Prevention of Corruption*. Singapore: Donald Moore Press Ltd., 1968. 676 p.
343. Amundsen I. *Political Corruption: An Introduction to The Issues*. Chr. Michelsen Institute Working Paper. 1999. P. 1–39.
344. Babbie E., Maxfield M. *Basics of Research Methods for Criminal Justice and Criminology*. [5th edit.]. Belmont : Cengage Learning, 2008. 342 p.
345. Bardhan P. Corruption and development: A review of issues. *Journal of Economic Literature*. 1997. Vol. 35. № 3. P. 1320-1346.
346. Bardhan P. The Economist's Approach to the Problem of Corruption. *World Development*. 2006. №34(2). P. 341-348.
347. Buckley W. *Sociology and Modern Systems Theory*. New Jersey: Englewood Clifts, 1967. 227 p.
348. Cartier-Bresson, J. (1993). Elements analyse pour une economic de la corruption. *Rev. tiersmonde*, 131: 581–609.
349. Deflem M. Corruption, Law and Justice: a conceptual clarification. *Journal of Criminal Justice*. 1995. №3. P. 243-258.
350. Friedrich C.J. *The Pathology of Politics: Violence, Betrayal, Corruption, Secrecy, and Propaganda*. N.Y. : Harper & Row, 1972.
351. Granovetter M. The Sociological Approaches to Labor Market Analysis: A Social Structural. *The Sociology of Economic Life*. Boulder: Westview Press, 1992. P. 233-263.
352. Granovetter M.S. The Strength of Weak Ties. *The American Journal of Sociology*. 1973. №78 (6). P. 1360-1380.
353. Heidenheimer A., Johnston M. *Political Corruption: Concepts and Contexts*. New Jersey, New Brunswick : Transaction Publishers, 2002. 970 p.

354. Hillman L., Katz E. Hierarchical structure and the social costs of bribes and transfers. *Journal of Public Economics*. 1987. Vol. 34. № 2. P. 129-142.
355. Huntington S. *Political order in Changing Societies*. New Haven, 1968. 687 p.
356. Johnston M. *Syndromes of Corruption : Wealth, Power, and Democracy*. Cambridge : Cambridge University Press, 2005. 267 p.
357. Johnston M. The Political Consequences of Corruption: A Reassessment. *Comparative Politics*. 1986. Vol. 18. № 4. P. 459–477.
358. Kang D. *Crony Capitalism: Corruption and Development in South Korea and the Philippines*. Cambridge University Press, 2002. 224 p.
359. Kaufmann D., Kraay A., Mastruzzi M. *Government Matters IV: Government Indicators for 1996–2004*. World Bank Policy Research Working Paper. 2005. No 3630.
360. Keefer P., Knack S. Polarization, Politics and Property Rights: Links Between Inequality and Growth. *Public Choice*. 2002. № 111. P. 127-154.
361. Kramer J. Political Corruption in USSR. *Political Research Quarterly*. 1977. № 30. P. 213–224.
362. Krueger A. The Political Economy of the RentSeeking Society. *American Economic Review*. 1974. Vol. 64. P. 291-303.
363. Lamsdorff J. G. Background Paper to the 2003 Corruption Perceptions Index. Framework Document 2003. Transparency International (TI) and University of Passau, 2003. – September
364. March J.G., Olsen J.P. *Rediscovering institutions: The organizational basis of politics*. N.Y.: Free Press, 1989. 227 p.
365. Myrdal, G. (1968). *Asian drama: An inquiry into the Poverty of Nations*. N.Y. Vol. 2. 707 p.
366. O'Donnell G., Schmitter Ph.C. *Defining Some Concepts (and Exposing Some Assumptions)*. *Transition from Authoritarian Rule. Prospects for Democracy*. / [Ed. By G.O'Donnell, Ph.C.Schmitter and L.Whitehead]. Vol.I - IV. Baltimore, 1986. P. 9-13.

367. Parsons T. On the concept of political power. Proceedings of the American Philosophical Society. 1963. Vol. 107. No. 3. P. 232-262.
368. Parsons T. The structure of social action. Glencoe, 1949. 744 p.
369. Parsons T., Shils E. Towards a general theory of action. Cambridge: Harvard University Press, 1951. 530 p.
370. Przeworski A. Workshop of the Group on East-South Systems Transformations. Budapest, 1990. 564 p.
371. Robinson M. Corruption and Development: An Introduction. Corruption and Development. London: Frank Cass, 1998. P. 1-14.
372. Scott C.J. The Analysis of Corruption in Developing Nations. Comparative Studies in Societies and History. 1969. №11(3). P. 315-341.
373. Shleifer A., Vishny R.W. Corruption. Quarterly Journal of Economics. 1993. №108. P. 599-617.
374. Tarrow S. Power in Movement: Social Movements and Contentious Politics. Cambridge : Cambridge University Press, 1988.
375. Tulloch G. The Welfare Costs of Tariffs, Monopolies and Theft / G. Tullock. Western Economic Journal (now Economic Inquiry). 1967. Vol. 64. №. 5. P. 224-232.
376. Agarkov, O.; Verkhoglyadova, N.; Chumachenko, D.; Kononova, I.; Buhaieva, M. Management factors contributing to the improvement of the quality of social services in residential institutions: regional aspect Turismo: Estudos & Práticas (UERN), Mossoró/RN, Caderno Suplementar 02, 2019 C.1-10
377. Denys Chumachenko Factors of corruption and corrupt practices within the condition of the transitional ukrainian society: sociological analysis scientific journal of polonia university periodyk naukowy akademii polonijnej, Częstochowa, 2020, 39 (2020) nr 2, C.202-210

ДОДАТКИ

Додаток А

Анкета соціологічного опитування

Пропонуємо Вам взяти участь в дослідженні, спрямованому на вивчення стану і поширення корупції в українському суспільстві.

Уважно прочитайте кожне питання і всі запропоновані варіанти відповідей. Точність і повнота Ваших відповідей - гарантія обґрунтованості наших висновків. Ваші відповіді не підлягають розголошенню. Вони будуть використані тільки в узагальненому вигляді. Відповідайте, будь ласка, на всі питання якомога точніше. Наперед дякуємо Вам за згоду взяти участь в дослідженні.

1. Наскільки Ви інформовані та обізнані у наступних питаннях?

		Достатньо інформований (а)	Скоріш інформований (а)	Важко сказати	Скоріш не інформований (а)	Повністю не інформований (а)
1.	Що таке корупція?					
2.	Яким є рівень корупції в Україні?					
3.	Які державні органи уповноважені на протидію корупції?					
4.	Якими є результати діяльності цих органів?					

2. З яких джерел Ви отримуєте інформацію про стан і поширеність корупції в Україні? (можна обрати три найбільш значимих джерела)

1. Телебачення та радіо.
2. Особистий досвід та досвід членів родини, друзів, знайомих.
3. Друковані засоби масової інформації.

4. Інтернет.
5. Заяви та виступи представників органів влади.
6. Неурядові організації.
- Інше (напишіть) _____

3. З яким із наведених тверджень щодо розуміння корупції Ви згодні найбільш всього? (можна обрати один варіант відповіді)

1. Корупція пронизує все суспільство.
2. Корупція поширена серед владних структур, звичайних людей це не стосується.
3. Корумповані переважно відносини звичайних людей з владними структурами.
4. Корупція характерна для окремих сфер, в суспільстві в цілому корупція не дуже поширена.
5. Корупція відсутня у суспільстві.
6. Важко відповісти.

Перед Вами незакінчене речення. Закінчить, будь-ласка, його так, як Ви вважаєте за потрібне. Не треба довго розмірковувати на відповіддю. Пишіть перше, що Вам прийде на думку.

Корупція в українському суспільстві – це... _____

_____

_____

4. Оцініть, будь ласка, рівень поширеності корупції в Україні?

(Для оцінки скористайтеся нижченаведеною шкалою, оберіть на ній цифру, яка відповідає Вашій оцінці: 1- мінімальний бал, 5 – максимальний)

1	2	3	4	5
---	---	---	---	---

5. Оцініть, будь ласка, рівень поширеності корупції в Україні в різних соціальних інститутах і організаціях?

(Для оцінки скористайтеся нижченаведеною шкалою, оберіть на ній цифру, яка відповідає Вашій оцінці: 1- мінімальний бал, 5 – максимальний)

	Сфери	Оцінка
1.	Суди	1 2 3 4 5

2.	Верховна Рада України	1 2 3 4 5
3.	Прокуратура	1 2 3 4 5
4.	Митниця	1 2 3 4 5
5.	Податкова служба	1 2 3 4 5
6.	Великий бізнес	1 2 3 4 5
7.	Політичні партії	1 2 3 4 5
8.	Охорона здоров'я	1 2 3 4 5
9.	Центральні органи влади	1 2 3 4 5
10.	СБУ	1 2 3 4 5
11.	Поліція	1 2 3 4 5
12.	Президент України / АПУ	1 2 3 4 5
13.	Освіта	1 2 3 4 5
14.	Патрульна поліція	1 2 3 4 5
15.	Малий та середній бізнес	1 2 3 4 5
16.	Місцеві органи виконавчої влади	1 2 3 4 5
17.	НАЗК	1 2 3 4 5
18.	ЗСУ	1 2 3 4 5
19.	НАБУ	1 2 3 4 5
20.	ЗМІ	1 2 3 4 5
21.	Громадські організації	1 2 3 4 5

6. Як часто Ви стикаєтеся з будь-якою формою корупції?

1. Щодня.
2. Щотижня.
3. Щомісяця.
4. Щороку.
5. Декілька разів на рік.
6. Ніколи.

7. Важко сказати.

7. Який корупційний досвід Ви мали найчастіше?

1. Добровільний хабар.
2. Вимушений хабар.
3. Використання зв'язків, «блат» тощо.

8. Оцініть, будь-ласка, в яких сферах найбільший показник корупційного досвіду населення?

(Для оцінки скористайтеся нижченаведеною шкалою, оберіть на ній цифру, яка відповідає Вашій оцінці: 1- мінімальний бал, 5 – максимальний; напишіть який корупційний досвід найбільш поширений)

	Сфери	Оцінка
1.	Судова система	1 2 3 4 5
2.	Система правоохоронних органів (поліція, прокуратура, СБУ)	1 2 3 4 5
3.	Система охорони здоров'я (медичні, санаторно-профілактичні заклади тощо)	1 2 3 4 5
4.	Система освіти (дошкільні заклади, школа, ВНЗ)	1 2 3 4 5
5.	Система надання адміністративних і соціальних послуг	1 2 3 4 5
6.	Система державного управління	1 2 3 4 5
7.	ЗМІ	1 2 3 4 5
8.	Громадські організації	1 2 3 4 5

9. Як, на Вашу думку, громадяни України ставляться до корупції? (можна обрати один варіант відповіді)

1. Активно протидіють корупції.
2. Утримуються від корупційних дій.
3. Лише говорять, що вони проти корупції, насправді корупція їм вигідна.
4. Байдужі до проблеми корупції.
5. Важко сказати.

10. Який, на Вашу думку, тип поведінки по відношенню до корупції в українському суспільстві найбільш поширений і характерний?

	Тип поведінки	Характерно для більшості населення	Характерно для деяких соціальних груп	Не характерно в загалі нікому
1.	Пасивне очікування змін, невтручання в ситуацію			
2.	Бажання скористатися ситуацією по максимуму, вирішуючи власні проблеми			
3.	Критика, публічний протест від участі в корупційних практиках			
4.	Співробітництво з органами влади, офіційні скарги, активна позиція протидії			
5.	Невдоволення ситуацією, але водночас відчуття неспроможності змінити існуючий стан речей			

11. Я якими ціннісними твердженнями Ви згодні в найбільшій мірі? (можна обрати не більше 5 варіантів відповіді)

	Ціннісні твердження	

1.	Якщо працівникам бюджетної сфери суттєво підвищити зарплати, вони не будуть брати хабарів	
2.	Хабарництво є невід'ємною частиною українського менталітету	
3.	Усі люди повинні дотримуватися навіть тих законів, які вони вважають несправедливими	
4.	Якщо можна вирішити питання з держслужбовцем за допомогою винагороди, більшість людей в Україні намагатимуться цим скористатись	
5.	Я готовий повідомити про випадки корупції, які стали відомі мені	
6.	Простим громадянам теж можна не дотримуватися законів, якщо так чинять високопосадовці	
7.	Зарплатня працівників бюджетної сфери настільки низька, що вони просто змушені брати неофіційну платню за свої послуги	
8.	Той, хто пропонує хабар, повинен нести таку ж відповідальність, як і той, хто його бере	
9.	Я готовий приєднатися до колективних протестів проти місцевих корупціонерів	
10.	Я нічого не отримаю, як, наприклад, медичну допомогу чи освіту, якщо не дам хабара	
11.	Корумповані чиновники повинні бути відсторонені від посади	

12. Які, на Вашу думку, основні причини поширення корупції в Україні? (можна обрати не більше 5 варіантів відповіді)

	Причини	
1.	Прагнення політиків і державних службовців використовувати посаду з метою збагачення	
2.	Відсутність чітких процедур і правил в діяльності державних установ	
3.	Полегшує і пришвидшує отримання адміністративних послуг	
4.	Байдужість до цих проблем з боку громадських організацій	
5.	Низький рівень поінформованості населення про процедури і правила в органах влади	
6.	Надмірна бюрократія	

7.	Відсутність розуміння у громадян, що робити у випадку, коли від них вимагають хабар	
8.	Заплутане та недосконале законодавство	
9.	Це "нормальне" явище у житті українців	
10.	Дозволяє уникнути негативних наслідків і проблем	
11.	Недостатній внутрішній контроль в органах влади	
12.	Звичка населення вирішувати все за допомогою корупції	
13.	Відсутність щирого бажання у вищого керівництва країни боротися з корупцією	
14.	Прагнення політиків і державних службовців використовувати посаду з метою збагачення	
15.	Важко сказати	

13. Оцініть, будь-ласка ефективність і успішність протидії корупції в різних органах влади і соціальних інститутах?

(Для оцінки скористайтеся нижченаведеною шкалою, оберіть на ній цифру, яка відповідає Вашій оцінці: 1- мінімальний бал, 5 – максимальний)

	Сфери	Оцінка
1.	ЗМІ	1 2 3 4 5
2.	Громадські організації	1 2 3 4 5
3.	Національне антикорупційне бюро України	1 2 3 4 5
4.	Національне агенство запобігання корупції	1 2 3 4 5
5.	Патрульна/дорожня поліція	1 2 3 4 5
6.	СБУ	1 2 3 4 5
7.	Поліція	1 2 3 4 5
8.	Президент/Адміністрація президента України	1 2 3 4 5
9.	Центральні органи виконавчої влади	1 2 3 4 5
10.	Політичні партії	1 2 3 4 5
11.	Прокуратура	1 2 3 4 5
12.	Податкова служба	1 2 3 4 5

13.	Митниця	1	2	3	4	5
14.	Кабінет міністрів України	1	2	3	4	5
15.	Верховна Рада України	1	2	3	4	5
16.	Суди	1	2	3	4	5

14. Оцініть, будь-ласка ефективність і успішність протидії корупції в органах державної влади різних рівнів?

(Для оцінки скористайтеся нижченаведеною шкалою, оберіть на ній цифру, яка відповідає Вашій оцінці: 1- мінімальний бал, 5 – максимальний)

	Рівні органів державної влади	Оцінка				
1.	Президент України/Офіс Президента України	1	2	3	4	5
2.	Уряд України/Кабінет міністрів України	1	2	3	4	5
3.	Обласні адміністрації (регіональний рівень державної влади)	1	2	3	4	5
4.	Місцеві органи влади (місцевий рівень державної влади)	1	2	3	4	5

15. Які, на Вашу думку, фактори і заходи здатні підвищити ефективність протидії корупції в Україні? (можна обрати не більше 5-ти варіантів відповідей)

- 1.** Державна підтримка громадських організацій, сферою діяльності яких є протидія корупції.
- 2.** Надання правової допомоги в ситуаціях, пов'язаних з корупцією.
- 3.** Підвищення рівня правової і громадянської культури населення.
- 4.** Покращення соціально-економічної ситуації в Україні.
- 5.** Посилення контролю з боку громадськості за діяльністю органів влади.
- 6.** Посилення контролю за діяльністю спеціалізованих антикорупційних органів (НАЗК, НАБУ, САП, Антикорупційний суд).
- 7.** Посилення кримінальної відповідальності за корупційні злочини.
- 8.** Створення та поширення соціальної антикорупційної реклами.
- 9.** Створення та підтримка Інтернет-ресурсів, спрямованих на боротьбу з корупцією.
- 10.** Створення та підтримка «гарячих ліній», за якими громадяни можуть повідомити про факти корупції.
- 11.** Удосконалення антикорупційного законодавства.

12. Формування у населення уявлень про "суспільство без корупції".

13. Інше _____

Деякі питання про Вас особисто.

16. Ваша стать?

1. Чоловіча

2. Жіноча

17. Ваш вік?

1. 18-29 років   2. 30-44 років   3. 45-59 років   4. 60 років і більше

18. Ваша освіта?

1. Початкова неповна середня.

2. Повна середня загальна.

3. Середня або професійна.

4. Середня спеціальна.

5. Незакінчена вища.

6. Закінчена вища.

19. Ваше місце проживання?

1. Місто

2. Сільська місцевість

20. Ваш регіон проживання?

1. Західний регіон.

2. Центральний регіон.

3. Північний регіон.

4. Східний регіон.

5. Південний регіон.

Дякуємо за щирі відповіді і участь в дослідженні.

ДОДАТОК В

Таблиця

Порівняльний аналіз (компаративістський) моделей протидії корупції в різних країнах [створений автором за результатами комплексного аналізу]

Країна	Модель антикорупційної стратегії	Інституційно-організаційна структура	Провідні механізми протидії корупції	Рівень ролі інституцій громадянського суспільства
США	Вертикальна Горизонтальна	Децентралізована	Соціальні санкції нормативно-правового, кримінального характеру (Репресивні механізми) Фінансовий контроль Соціальний контроль Доступність до публічної інформації	Високий (як громадянський обов'язок)
Велика Британія	Вертикальна Горизонтальна	Децентралізована	Соціальний, громадський і етично-моральний контроль Репресивні механізми	Високий
Франція	Вертикальна Горизонтальна	Децентралізована	Репресивні механізми адміністративного характеру Інформаційні механізми	Високий
Німеччина	Горизонтальна	Децентралізована	Фінансовий контроль Освітньо-навчальні механізми	Високий
Нідерланди	Горизонтальна	Централізована	Соціальний і громадський контроль Репресивні механізми	Високий

			(кримінальна відповідальність, фінансові покарання) Система соціального моніторингу	
Фінляндія	Горизонтальна	Децентралізована	Превентивні механізми (профілактика корупційних проявів, формування законослухняного образу життя; формування високого рівня правової культури і правосвідомості громадян; соціальний контроль за етично-моральним аспектом соціальної поведінки)	Високий
Сінгапур	Вертикальна	Централізована	Соціальні санкції нормативно-правового, кримінального характеру Соціально-економічне стимулювання Е-урядування	Середній
Польща	Вертикальна Горизонтальна	Централізована	Репресивні механізми Інформаційно-комунікаційна взаємодія з громадянами	Середній
Естонія	Вертикальна Горизонтальна	Централізована	Розбудова електронної держави Репресивні механізми Превентивні механізми	Високий